

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ДЕМАРТИНО Андрій Павлович

УДК 94(477):355.426 «1918/1920» (043.3)

**Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї
України (1920- ті роки)**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник

ДРОБОТ Іван Іванович,

доктор історичних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки

України

Київ – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Висвітлення історії повстанського руху в Середній Наддніпрянщині кінця 1910-х – середини 1920-х рр. у науковій літературі	12
1.2. Джерела та методологія дослідження	24
РОЗДІЛ 2	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ПОВСТАНСЬКОГО	
РУХУ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'Ї КІНЦЯ 1910-Х – ПЕРШОЇ	
ПОЛОВИНИ 1920-Х РОКІВ	
42	
2.1. Соціально-економічне становище Середнього Подніпров'я доби революції та громадянської війни.....	42
2.2. Народне господарство Середнього Подніпров'я у відбудовний період НЕПу.....	59
2.3. Етносоціальні зміни в людності Середнього Подніпров'я у 1920-х рр.....	80
РОЗДІЛ 3	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ	
В РЕГІОНІ	
91	
3.1. Створення системи окупаційного терору радянської влади в Середньому Подніпров'ї та її вплив на еволюцію ідеології повстанців.....	91
3.2. Форми, методи та засоби ідейно-політичної обробки населення.....	109
РОЗДІЛ 4	
ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ПОВСТАНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ	
НАДДНІПРЯНЩИНИ В 1918 – СЕРЕДИНІ 1920-Х РОКІВ	
132	
4.1. Рушійні сили, організаційні форми і тактика повстанського руху.....	132
4.2. Перебіг селянського повстанського руху в регіоні.....	146
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	176
ДОДАТКИ	242

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП (б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВНУС – війська внутрішньої служби
ВРНГ – Вища рада народного господарства
Всеукрревком – Всеукраїнський революційний комітет
ВОХР – війська внутрішньої охорони
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЦПК – Всеукраїнський центральний повстанський комітет
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГКВ УНР – Головна команда військ УНР
Губвиконком – Губернський виконавчий комітет
Губвідділ – губернський відділ
ДПУ – Державне політичне управління
ДЦ УНР – Державний центр Української Народної Республіки
КНС (комнезам) – Комітет незаможних селян
Комбриг – командир бригади
Комінтерн – Комуністичний Інтернаціонал
КСМУ – Комуністична спілка молоді України
КСРМУ – Комуністична спілка робітничої молоді України
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КР – Козацька рада
Наркомфін – Народний комісаріат фінансів
НЕП – нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
Окрвиконком – окружний виконавчий комітет
Повстанком – повстанський комітет
ППШ, ППШтаб – Партизансько-повстанський штаб
Райвиконком – районний виконавчий комітет
РНК (Раднарком) – Рада народних комісарів

РПО – Рада Праці і Оборони

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

УНР – Українська Народна Республіка

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УРНГ – Українська рада народного господарства

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК – Центральний комітет

ЦУНКУ(Цупчрезком) – Центральне управління надзвичайних комісій України

ЦУПКом – Центральний український повстанський комітет

ЧК – Надзвичайна ((Чрезвычайная) комісія

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На рубежі третього тисячоліття, в умовах розбудови незалежної держави, Україна опинилася в силовому полі масштабних цивілізаційних змін. Сучасні реалії потребують посиленої уваги до вивчення, узагальнення та врахування історичного досвіду українського державотворення, насамперед доби боротьби українського народу за відновлення та збереження державної незалежності кінця 1910-х - першої половини 1920-х рр.

Проблема українського визвольного руху в цілому, і українського повстанського руху зокрема, викликає посилену увагу як істориків, так і всього національно свідомого українства. Особливої актуальності вона набула у зв'язку з сучасними подіями – Євромайданом, російською анексією Криму та спробами Російської Федерації захопити інші українські території. Зрозуміти логіку та суть того, що відбувається на теренах сучасної України під час зовнішніх та внутрішніх загроз, досягнути природу протестних рухів неможливо без звернення до історичного досвіду, врахування його регіональних особливостей.

Досліджуючи події в Україні перших десятиліть ХХ століття та аналізуючи модерну історію країни, неможливо не помітити схожість реакції українців та їхньої поведінки в умовах соціального катаклізму. Відповіддю українців на національну загрозу стає, як свідчить історія, їх масова самоорганізація. В Україні кінця 1910-х – першої половини 1920-х років така самоорганізація українців здійснювалась в умовах окупаційного терору радянської влади. Це був масовий збройний рух українського селянства і певною мірою робітництва, спрямований на захист права на землю, засоби виробництва, проти окупаційних режимів та реставрації старого ладу. Поступово повстанський рух, крім ознак передусім соціального спрямування, набув національного змісту й перетворився на політичний український визвольний рух.

Особливої уваги істориків потребує дослідження повстанського руху в Середньому Подніпров'ї, яке стало одним із центрів і каталізаторів розвитку повстанського руху як явища. Саме в цьому регіоні почали створюватися перші сталі повстанські формування, і саме на цих українських землях повстанський рух, в різних масштабах, тривав аж до середини 1920-х рр. Відсутність комплексних історичних наукових праць, присвячених цій проблемі, її світоглядне, виховне, суспільно-політичне та наукове значення закономірно актуалізують дослідницьку увагу до обраної тематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 4 від 27 листопада 2014 р.).

Мета дослідження полягає у комплексному та багатоаспектному аналізі соціально-економічного, суспільно-політичного підґрунтя та процесу розгортання і перебігу збройного опору селян більшовицькому режиму з урахуванням регіональних особливостей Середнього Подніпров'я.

Для досягнення поставленої мети в дисертації було сформульовано такі основні **завдання**:

– з'ясувати стан висвітлення та рівень наукового осмислення проблеми; визначити повноту та репрезентативність джерельної бази, конкретні методологічні прийоми вирішення поставлених дослідницьких завдань;

– реконструювати процес еволюції економічного простору Середнього Подніпров'я кінця 1910-х – 1920-х рр. як об'єктивного системоутворюючого фактору повстанського селянського руху;

– проаналізувати трансформацію етносоціальної структури населення Середнього Подніпров'я доби громадянської війни і нової економічної політики як важливого фактору селянського повстанського руху опору;

– проаналізувати суспільно-політичні чинники розгортання збройної боротьби селянства, дослідивши створення системи окупаційного терору радянської влади в Середньому Подніпров'ї та її вплив на процес масової самоорганізації повсталого народу;

– з'ясувати форми, методи та засоби ідейно-політичного впливу органів радянської влади на місцеве населення;

– визначити ідеологічний зміст повстанського руху в регіоні, висвітлити співвідношення соціального та національного в ідеології повстанців;

– з'ясувати рушійні сили повстанського селянського руху, вивчити організаційну структуру й тактику боротьби повстанців;

– проаналізувати розгортання збройного опору селян, висвітлити його основні етапи, особливості та результати;

– виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів дослідження для забезпечення профілактичної та безпосередньої протидії зовнішній та внутрішній загрозі українській державності.

Об'єктом дослідження є визвольні змагання українського народу в першій чверті ХХ ст.

Предмет дослідження – повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України в 1918- середині 1920-х рр. в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних та ідеологічних трансформацій українського суспільства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1918 – середини 1920-х рр. *Нижня межа* визначається загальним антигетьманським повстанням кінця 1918 р. та опором радянській інвазії на територію відновленої УНР, а саме початком масового повстанського селянського в Україні. Обрання *верхньої* межі пояснюється згасанням активного опору українства радянській системі на етапі її утвердження.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Середнього Подніпров'я України, до якого належать південні райони Чернігівщини, Київщина, Полтавщина, північні райони Кіровоградщини, Черкащина та південно-західні райони Дніпропетровщини.

Методологічною основою дисертаційної роботи є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності, комплексності, еволюційності та плюралізму, які за умови їх збалансованого застосування дозволяють розкрити досліджувану проблему. У концептуальному плані автор спирається на гуманістичні положення, згідно з якими повноцінне і гармонійне становлення соціуму неможливо без збереження прав і свобод особистості.

Методи дослідження. Використання методів дослідження продиктовано метою та завданнями роботи, зумовлюється необхідністю застосування міждисциплінарного підходу для відображення цілісного аналізу розвитку українського суспільства. В процесі дослідження використані наступні загальнонаукові та спеціальні історичні методи: статичний та описовий (констатація історичного факту опору українського селянства Середнього Подніпров'я радянському теророві); динамічний (вивчення окремих аспектів економічного, суспільно-політичного життя регіону в їх взаємодії та взаємозв'язку); класифікації і типологізації (визначення структури дисертаційної роботи, систематизація інформаційного масиву джерельної бази дослідження, групування історичних досліджень з обраної проблеми за їх базовими характерними ознаками у відповідності до структури дисертації); історичний (розкриття проблеми еволюції селянського руху опору в регіоні); порівняльний (зіставлення характерних особливостей економічного і соціального життя населення Середнього Подніпров'я та визвольного руху селян в умовах громадянської війни та соціально-економічної відбудови); ретроспективний (узагальнення фактів минулого та визначення передумов протистояння громадянського суспільства і держави).

Специфіка дослідження передбачала залучення методів інших наук: статистичного (при аналізі економічної та етносоціальної динаміки регіону в цілому та його окремих місцевостей), математичного, графічного (при вивченні етнічних та демографічних особливостей в населенні, аналізі його соціальної структури).

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

вперше узагальнено стан висвітлення, рівень наукового осмислення, повноту та репрезентативність джерельної бази проблеми повстанського руху в Середньому Подніпров'ї періоду 1918-середини 1920-х років; розкрито зміни етносоціальної структури населення регіону; висвітлено процес агресивної бюрократизації народного господарства регіону протягом всього досліджуваного періоду; з'ясовано та обґрунтовано загальний деструктивний характер економічної політики радянської влади в регіоні та її провокативний вплив на різні верстви населення Середнього Подніпров'я; на основі комплексного аналізу соціального та економічного простору регіону прослідковано еволюцію активного селянського опору більшовицькій диктатурі, а також виявлено характерні риси цього руху опору на різних етапах збройного і ідейно-політичного протистояння. комплексно висвітлено збройну боротьбу повстанських загонів проти більшовиків на території Середній Наддніпрянщині, визначено її специфіку.

Уточнено місце селянського визвольного руху Середнього Подніпров'я кінця 1910-х – 1920-х рр. у загальноукраїнському антирадянському русі; внесок окремих лідерів селянського руху в його організацію та ефективну боротьбу з носіями та інституціями радянського політичного режиму; періодизацію повстанського руху на Середньому Подніпров'ї залежно від форм його організації та хронологічні межі антибільшовицької боротьби селян.

Дістало подальшого розвитку дослідження специфіки відбудови народного господарства в губерніях, округах і районах досліджуваного регіону; аналіз діяльності основних повстанських угруповань селян Середнього Подніпров'я; вивчення ідеологічного спрямування повстанських загонів, їх

взаємодію з керівними органами УНР за кордоном; з'ясування масштабів і наслідків селянського збройного опору; висвітлення рушійних сил і тактики збройної боротьби селян з радянською владою.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони дозволяють суттєво заповнити прогалини в історіографічному полі регіональної історії України доби становлення радянської диктатури, сприяють утвердженню міждисциплінарного підходу до вивчення суспільно-політичних процесів. Фактичний матеріал і теоретичні висновки дослідження можуть бути використані при написанні колективних праць з історії України, економічної і соціальної історії України, українознавства, історичної демографії, етнології, соціології, для підготовки спецкурсів для студентів історичних, соціологічних, економічних та політологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, складанні програм і методичних рекомендацій.

Висновки і рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані при формуванні державних та регіональних програм економічного та соціально-демографічного розвитку українського суспільства.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні та практичні положення та результати дисертації доповідалися та отримали схвалення на 7 Міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях Міжнародній науковій конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» (Київ, 1997), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2012), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції з міжнародною участю «Українська регіоніка у контексті діалогу культур: теоретичний та прикладний виміри» (Київ, 2013), Всеукраїнській науковій конференції «Шості Всеукраїнські драгоманивські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового та освітнього простору» (Київ, 2014), I Міжнародній науково-практичній конференції «Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація» (Київ, 2015) та ін.,

а також під час щорічних звітно-наукових конференцій викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, 2011–2015), на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано у 9 наукових публікаціях, серед яких п'ять статей у вітчизняних фахових виданнях, одна – у зарубіжному періодичному фаховому виданні.

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням усіх вимог, що ставляться до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, з яких 175 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 625 найменувань. Додатки складають 9 позицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Висвітлення історії повстанського руху в Середній Наддніпрянщині кінця 1910-х – середини 1920-х рр. у науковій літературі

У процесі роботи були відібрані та проаналізовані тексти 213 монографії, брошур і статей, 35 дисертацій та авторефератів, котрі цілком або частково дотичні до проблеми селянського повстанського руху кінця 1918р. – 1925 р. в повному її об'ємі, а саме: економічних, етносоціальних, ідейно-політичних факторів зародження і консолідації селянського руху спротиву та власне його самореалізації в протистоянні з тоталітарним радянським режимом.

При цьому було визнане за неможливе згрупувати наукові публікації відповідно до усталеної в сучасній українській історіографії періодизації через специфіку обраної для даного дослідження теми.

Більш придатним виявилось структурування опублікованих з обраної теми наукових досліджень за їх функціональною спрямованістю, а саме: публікації з економічної історії, публікації із соціальної історії і публікації з суспільно-політичної історії досліджуваного регіону з їх розподілом між радянською і пострадянською історіографіями.

Перманентно зростаючі проблеми та ризики українського суспільства в умовах його інформаційної соціально-економічної трансформації та інтеграції в сучасну глобалізовану цивілізацію об'єктивно вимагають від українських суспільствознавців та істориків всебічного і неупередженого переосмислення кожного якісного етапу розвитку українського суспільства, одним з найважливіших з котрих був період утвердження в Україні радянського тоталітарного режиму (кінець 1918 р.– 1925 р.).

Комплексні дослідження цієї проблематики почали з'являтися тільки у 2000-х рр. До таких робіт відносяться монографії С.В. Кульчицького, В.М. Даниленка, О.А. Пирого, Ю.І. Шаповала [420, 475, 478, 479, 516, 564].

Загалом в українській науковій історичній традиції ХХ – початку ХХІ ст. чітко прослідковується два якісно відмінні періоди: 1) 1917 – 1991 рр. (радянський період), 2) з 1991 р. (пострадянський період).

Відповідні радянські та пострадянські українські історіографічні розвідки засвідчують: протягом обох періодів настільки ж чітко прослідковується сталий інтерес науковців-істориків до проблем економічного, етносоціального, громадсько-політичного і культурного життя українського суспільства часів так званих «воєнного комунізму» і відбудовного періоду нової економічної політики (кінець 1918 р. – 1925 рр.) [Див.: 382, 392, 423, 464, 547, 548, 564, 623].

У межах радянського періоду української історіографії практично з самого його початку уособилися два напрямки вивчення проблем революції, громадянської війни та відбудови, а саме: 1) громадянсько-історичний, носії якого розглядали економічні, соціальні, політичні та культурні процеси на теренах радянської України через діяльність державних органів влади і громадських організацій [382, 405, 417, 420, 428, 430, 443, 453], 2) партійно-комуністичний, представники котрого систематизували та аналізували ті ж комплекси історичних фактів з метою обґрунтування виключної гуманітарно-будівничої ролі Комуністичної партії України в житті українського суспільства [Див.: 467, 500, 501, 547, 548].

Практично кожна, опублікована в радянський період, студія «воєнного комунізму» і нової економічної політики в Україні містило або короткий, або відносно розгорнутий історіографічний огляд робіт, дотичних темі відповідного дослідження [наприклад: 380, 383, 395, 402, 408, 417, 428, 430, 442, 481].

При цьому кількісно переважали дослідження з історії подолання руйнівних наслідків революції.

Окрім таких історіографічних екскурсів час від часу з'являлися і спеціальні історіографічні статті з окремих проблем реалізації та забезпечення соціально-економічної відбудови в Україні. Так наприкінці 1988 р. – на початку 1989 р. на сторінках Української історичного журналу з'явилися тези доповіді й стаття С.І. Тицького, присвячені історіографії ідеологічного забезпечення Компартією України розробки і реалізації відбудовної політики в УСРР, в яких була підкреслена недостатня дослідженість особливостей ідеологічної роботи

парторганізацій у центральних і південних регіонах республіки, а також здійснена спроба ввести до наукового обігу принципово нові критерії і терміни, котрі об'єктивніше характеризували соціальну структуру радянської України періоду післяреволюційної відбудови народного господарства. [547, 548].

Однак на наукову якість досліджень безпосереднє і вирішальний вплив мала, створена в СРСР напередодні другої світової війни система всеохоплюючої державної та партійної цензури і контролю за діяльністю вчених-гуманітаріїв.

Ця система багаторівневої цензурної фільтрації змісту наукової роботи українських істориків радянської доби повністю паралізувала творчий пошук науковців та їх поодинокі зусилля дотримуватися одного з фундаментальних принципів наукового пошуку – принципу об'єктивності, котрий поступово трансформувався у дослідницькій практиці 1970-х першої половини 1980-ж рр.. у «принцип» формалізації, схоластики.

Серед старшого покоління українських дослідників революційної та пост революційної історії України у пострадянську добу безумовно виділявся наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. С.В. Кульчицький, автор і редактор більше ніж 1200 наукових праць, робота котрого над проблематикою становлення та утвердження українського різновиду радянської диктатури стала своєрідною єднальною ланкою між радянським і пострадянським періодами вивчення проблем історії України 1917 – 1939 рр. і своєрідним прикладом того, наскільки плідно вплинула на характер і результати історичних досліджень в країні ліквідація тотального державно-партійного контролю над історичною наукою [474 - 479].

За першою хвилею пострадянських робіт з переосмислення радянської традиції дослідження проблем постреволюційного українського суспільства [440, 463, 469, 486, 492, 493, 495, 495, 499, 508, 509] почалася друга хвиля вивчення історичного досвіду українського суспільства з подолання негативних наслідків подій революції і громадянської війни 1917 – 1920 рр.

Досягнення і прогалини у спільних зусиллях вітчизняних дослідників НЕПу в Україні всебічно і ґрунтовно проаналізовані в історіографічних монографіях, дисертаціях і статтях опублікованих В.М. Лазаренко, Ю.М. Лазаренко [484, с. 81 – 88], В.Ф. Колесником, В.П. Коцуром, Г.Г. Коцур [464, 469 – 472], Л.Ю. Шаповал [563, с. 472; 564], О.А. Коляструком [466, с. 36 – 40].

Аналіз динаміки та власне змісту сучасних публікацій спеціальних досліджень проблематики трансформації економічного і соціального просторів України у 1918 – 1925 рр. та історіографічних праць з історії громадянської війни і повоєнної відбудови дозволяють зробити висновок про сталу тенденцію до нарощування інтенсивності вивчення всього спектру особливостей трансформаційних процесів в Українській СРР і про поступове поліпшення якості цих досліджень в сенсі об'єктивності та нестандартності підходів і методик.

У той же час є очевидною практична відсутність спеціальних наукових робіт, котрі висвітлювали весь комплекс факторів формування, трансформації та реалізації антибільшовицької боротьби селянських мас у Середньому Подніпров'ї в його територіальній цілісності, включно правобережні і лівобережні райони.

Радянська історіографія антибільшовицького опору селян вирізнялася за об'ємами і різнобічністю залученого фактичного матеріалу, тематикою і напрямками досліджень, рівнем наукових узагальнень. Усі праці мали єдину систему оцінок, політико-ідеологічні орієнтири, критерії пізнання, а також таку типову рису, як «політичне або ідеологічне замовчування», яке переслідувало науково-теоретичне обслуговування тоталітарного, комуністичного режиму. У зв'язку з цим проблема антибільшовицького опору селян або замовчувалася, або грубо фальсифікувалася. Досить поверхове, фрагментарне висвітлення окремих фактів повстанського руху селян знаходимо в узагальнених працях з історії України [443], селянства [442].

Протягом тривалого часу радянськими істориками досліджувалося питання соціально-економічних умов життя селян у перехідний період від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Це передбачало з'ясування умов, в яких опинилися представники цієї верстви населення і які змушували селянство до активного і пасивного протистояння політиці комуністичної диктатури. Значно більше уваги в радянській історіографії приділено активним формам антибільшовицького руху селян, який вона трактувала як складову «громадянської війни 1918 - 1920 рр.» й кваліфікувала його учасників як «контрреволюційні бандитські угруповання». Численні дослідження радянських істориків подають інформацію про діяльність деяких повстанських комітетів, підпільні організації та окремі акти повстанських загонів [521а, 529].

Спираючись на попередній досвід вивчення боротьби радянської влади з «бандитизмом» А. Лихолат у 1954 р. опублікував монографію «Розгром националистической контрреволюции на Украине (1917 - 1922 гг.)», в якій загалом охарактеризував повстанський рух в Україні одним з різновидів контрреволюції, наголосивши на тому, що у 1921 – 1922 рр. селянський «бандитизм» був більш впертим і кривавим, ніж у часи революції. [489]

У 1961 р. П.П. Москвін видав статтю «Розгром петлюрівського бандитизму на Волині у 1921–1922 роках», в якій звинувачував у тогочасних негараздах «контрреволюційних бандитів», а соціальний склад повстанців звів виключно до дезертирів Червоної армії, куркулів тощо. Стаття містить значний фактичний матеріал про діяльність Волинської повстанської армії.[498а]

У 1964 р. опублікована монографія І. Трифонова, в якій відобразив боротьбу радянських органів влади із численними «бандами» в Україні у початковий період НЕПу з позицій принципу «партійності», проігнорувавши дійсні причини і рушійні сили селянського руху опору [549].

Проблему взаємовідносин між заможними селянами та комнезамами, склад та діяльність КНС висвітлив М. Березовчук [381а].

В. Голіченко в книзі «Вартові революції: Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р.» ввів в широкий науковий обіг значний фактологічний матеріал про діяльність окремих повстанських загонів, підпільних організацій, центральних та районних повстанських комітетів [408а].

Фрагментарні відомості про повстанство («бандитизм») містилися на тлі соціально-економічних процесів в українському селі в розвідках і монографії П. Денисовця [426, тощо].

У працях О.О. Кучера досліджено дії органів ВУЧК-ДПУ і тактику їх боротьби з антибільшовицьким рухом селян, діяльність повстанських комітетів та підпільних організацій та отаманських загонів [481 – 483].

Значна частина монографії Д. Голінкова «Крушение антисоветского подполья в СССР (1917 - 1925 гг.)» була присвячена антибільшовицькому повстанському руху в Україні. Автор в декількох місцях використовує поряд з терміном «бандитизм» і термін «повстанство», показує діяльність вищих органів повстанського керівництва, Волинської повстанської армії, навів факти із діяльності повстанців не лише в 1920 – 1922 рр., але й у 1923 – 1924 рр. [408].

Таким чином радянська історіографія у розгляді історії селянського спротиву становленню радянської диктатури не змогли відмовитися від «класового принципу» добору історичного матеріалу та його аналізу.

Певного висвітлення досліджувана проблема отримала у зарубіжній літературі. Так у 1956 р. побачила світ праця Ф. Пігіди «Україна під большевицькою окупацією. (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920 - 30 роках)». У праці відсутня інформація про становище українського селянства на початку 1920-х рр. Фактичний матеріал про антибільшовицький рух опору наводиться фрагментарно. Викликає певний сумнів твердження автора про 40 тис. організованих повстанців наприкінці 1920 р. на Поділлі, Київщині, Катеринославщині та Полтавщині, [517].

В 1973 р. побачила світ праця В. Плюща, в якій фрагментарно висвітлено діяльність деяких підпільних організацій, причетних до антибільшовицького повстанського руху селян початку 1920-х рр. [518].

Окреме місце серед закордонних видань займає монографія М. Френкіна. Ця праця хоч і не містить нових фактів, але характеризується достатньо глибоким аналізом передумов повстанського руху. Автор лише дотично згадав про рівень національної свідомості українських селян доби революції [553].

В цілому для зарубіжних істориків українського селянського спротиву радянській диктатурі була характерна фактологічна поверховість, відсутність дат, імен отаманів, визначеного місця подій. Лише деякі із них носять вагомий науковий характер у висвітленні теми антибільшовицького повстанського руху українських селян в першій половині 1920-х рр.

Досліджувана проблема глибоко і всебічно почала досліджуватися тільки у пострадянський час. Сучасна українська історична наука має власний понятійний апарат, методи наукового аналізу, становлення яких відбувалося шляхом подолання різноманітних схем та міфів, успадкованих від радянської історіографії.

Впродовж першої половини 1990-х років антибільшовицький рух селян України першої половини 1920-х років посів чільне місце в тематиці тогочасних досліджень. Під час концептуального переосмислення проблеми українського повстанського руху селян з'явилася низка полемічних праць (О.І. Ганжи, В.Улянича), котрі певним чином задали тон наступникам.

О.І. Ганжа, незважаючи на радянську термінологію, ввела в науковий обіг значний фактичний матеріал, комплексно дослідила стан сільського господарства 1920-х рр., антиселянську політику органів радянської влади, показала різноманітність форм антибільшовицького опору селян, діяльність та чисельність повстанських загонів України. Фактично авторка стала фундаторкою комплексного вивчення цієї проблеми. Проте регіональна специфіка селянського опору нею системно не вивчався. Дослідниця не ставила за завдання поглиблене дослідження структури повстанського руху селян [404 – 406].

Продовжила вивчати проблему Г. Капустян через призму негативного ставлення більшовицької влади до сільського населення. Проте, аналізуючи антибільшовицький рух опору селян, Г. Капустян у певній мірі виправдала ставлення радянського режиму до повстанського руху селян [455]. В наступних працях авторка наголошувала, що рішуче неприйняття селянами встановленого більшовицькою владою нового порядку проявилось у включенні антибільшовицьких гасел до переліку політичних і соціально-економічних вимог селян.

Однак врешті зробила висновок, що вони виступали не проти сутності більшовицького режиму, а проти політики «воєнного комунізму» та її рецидивів [454, с. 65; 596].

Значно активніше розпочалося дослідження «махновщини». В. Верстюк [369], А. Тимощук [545], В. Волковинський [398] та інші висвітлили методи та шляхи діяльності цієї повстанської армії. Проте історія в махновського руху на правобережній частині УСРР залишалася поза їх увагою.

З. Мусієнко та Н. Земзюліна зробили спробу визначити періодизацію селянського повстанського руху в 1917 – 1923 рр. [499].

Наукові розвідки та дисертації П. Ісакова [445, 593], О. Нестерова [506 – 507, 607] та деяких інших дослідників присвячені антибільшовицькому повстанському руху в 1919 р. відповідно в лівобережній і правобережній частинах України і містять висновки про особливу, визначальну роль повстанства в генезі української революції.

Якщо на початку 1990-х рр. дослідники головно зосередилися на введенні в науковий обіг якомога більшої кількості фактичного матеріалу, то з кінця 1990-х рр. почали з'являтися роботи з певними узагальненнями здобутків і пошуків істориків, спробами дати глибинний системний аналіз антибільшовицького селянського руху опору на прикладі окремих регіонів України.

Так, А. Зінченко і Л. Петров опублікували праці, в яких охарактеризовано боротьбу озброєних селян Подільської губернії із більшовицьким ладом. Особливо змістовною є їх спільна праця, в якій вони дослідили типологію селянських загонів, поділивши їх на політичні, диверсійні та кримінальні. Охопивши період 1919-1926 рр., вони подали досить змістовний та вагомий науковий матеріал [441].

Тоді ж проблему повстанського руху в правобережній частині УСРР в 1920-1923 рр. порушив П. Стегній. Використовуючи чимало різноманітних джерел, автор аналізує повстансько-підпільну діяльність селян, висвітлив їх зв'язок із закордонним керівництвом.

Та у зв'язку із малим добором архівних джерел аналіз керівних органів повстанським рухом проведено дещо поверхово. До того ж припущення автора викликають ряд суперечностей у дослідженні цього питання. Вчений намагався розкрити питання повстанського руху селян в правобережній частині УСРР відповідно до хронологічної послідовності зазначених явищ [538 – 539, 611 – 612].

Через призму діяльності органів державної безпеки на початковому етапі становлення радянської влади в Україні Д. Архірейський та В. Ченцов частково висвітлили деякі сторінки повстанського руху в Україні; діяльність Всеукраїнського Центрального повстанського комітету та Козачої ради, повстанських комітетів та підпільних організацій, отаманських загонів. Разом з тим науковці продовжують тут класифікувати повстанців «бандитськими угрупованнями», не досліджуючи при цьому комплексно діяльність селянських повстанських загонів, не проводячи межі між кримінальними та політичними загонами [375, 376].

В доробку І. Срібняка є декілька розвідок, в яких з'ясовано зовнішній чинник впливу на антибільшовицьке повстання українців в перехідний період від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики, простежено взаємовідносини між закордонним та місцевими вищими керівними органами повстанського руху, звернуто увагу на детальну характеристику окремих повстанських комітетів. [535].

Досліджуючи діяльність служби розвідки і контррозвідки уряду УНР в екзилі, В. Сідак висвітлив фрагментарно деякі факти антибільшовицького повстанського руху початку 1920-х рр. в Україні. Введено в науковий обіг цінний матеріал щодо виникнення та взаємин Всеукраїнського Центрального повстанського комітету і Повстансько-партизанського штабу, про діяльність повстанських загонів, повстанських комітетів, наведено список підпільних організацій станом на 1 вересня 1921 р. відповідно до повстанських районів, на які було поділено Україну [527 – 529].

Р. Подкур підняв питання політичної приналежності та світогляду ватажків повстанського руху, особливо тих, що діяли на Поділлі, оприлюднив матеріал щодо діяльності районних повстанських комітетів в правобережній частині УСРР, [519].

Про становище селян, діяльність повстанських загонів, повстанських комітетів та підпільних організацій в Україні навів фрагментарні дані Ю. Кульчицький. [480, с. 187, 200 - 201].

Велика монографія К. Завальнюка присвячена повстанському рухові на Поділлі. Він одним із перших дослідив життя й діяльність багатьох ватажків та рядових учасників повстанського руху у цьому регіоні [437].

Діяльність чисельних загонів та повстанських комітетів початку 1920-х років у Холодному яру висвітлили М. Пономаренко [520], Н. Гуля, Н. Лаврінко [418 – 419], Р. Павленко [513], Т.Щерба [574], Ю. Ляшко [492].

Цю ж проблему порушив О. Солодар у статті «Червоний терор на Чигиринщині в 1920-х роках». В ній автор, поряд системою «червоного терору» на Чигиринщині, детально описав діяльність повстанців в даному регіоні, навів кілька фактів про боротьбу повстанських діяльність загонів до 1926 р. [531].

Досліджуючи повстанський рух селян південної Київщини, В. Щербатюк описав Звенигородське, Медвинське повстання, діяльність повстанських загонів Квітковського, «Лютого» та інших, їх взаємовідносини із селянами [541-545]. В. Шкварець, В. Друмов зробили спробу висвітлити повстанську діяльність Степової дивізії під командуванням К. Пестушка. Проте відсутність у їх роботі архівних матеріалів зумовила недостатню джерельну базу вивчення діяльності повстанців [533].

А.М. Павлов описав криміногенну ситуацію в досліджуваній період і порушив питання стосунків між кримінальними і політичними загонами селян [514].

Про форми та методи боротьби повстанців Київщини у 1921 р. йдеться в роботі С.М. Богана [386]. Його кандидатська дисертація і низка статей були присвячені особливостям повстанського руху в Одеській губернії у 1920 – 1923 рр.

Разом з О. Янчуком він дослідив діяльність повстанського загону отамана Заболотного. В спільній статті «Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 рр.» вони простежили перебіг стихійних повстань, облікували отаманські загони, висвітлили стратегію і тактику останніх [582а].

Повстанському рухові проти австро-германських окупантів, диктатури П. Скоропадського, більшовиків та Денікіна на Катеринославщині присвячена значна частина монографії С. Горбурова, Ю. Котляра, М. Шитюка [410].

Становище селян, їх боротьбу за власні права в Україні в добу НЕП вивчав С. Кульчицький. Введений ним фактичний матеріал антибільшовицького повстанського руху є важливим і змістовним. На високому рівні вивчено період запровадження НЕПу [475, с. 346 - 356].

Є. Юрійчук простежила становлення і характер радянської влади в Україні у 1917 - 1922 рр. і зробила наголос на масовому русі селян, які з середини літа 1920 р. поповнювали повстанські загони [580, с. 73].

Про зародження та становлення продподаткової системи більшовиків йдеться в дослідженнях С. Корновенко і В. Лазаренко [485].

В цих роботах ґрунтовно проаналізовано аграрну, продовольчу, фіскальну політику більшовиків. На основі цього автори зійшлися на думці, що вона мала антиселянську спрямованість.

М.М. Шитюк в своїй праці «Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ ст.» навів приклади здійснення репресій проти мешканців села, деякі методи пасивного опору селян тощо. Автор описав двозначний характер безпартійних конференцій, спрямованих, окрім іншого, на відвернення уваги селян від повстанської боротьби [569 – 571].

О. Завальнюк з'ясував умови життєдіяльності українських селян, зробили наголос на антибільшовицькому характері повстанського руху [537].

Дотримуючись позиції трактування повстанського руху «селянською війною», але вже значно з меншим періодом: 1920 – 1922 рр. опублікував ряд праць В.І. Петренко, досліджуючи повстанство на Поділлі.

На жаль, тема антибільшовицького повстанського руху не знайшла адекватного відображення у фундаментальних працях В. Солдатенка з історії та історіографії української революції [532 – 354]. Запропонувавши власну періодизацію цього явища, автор ледь торкається проблеми «отаманщини», недооцінює повстанську боротьбу, стверджуючи, що вона не була одним з визначальних факторів революційного процесу в Україні [532, с. 79].

У 2005 р. з'явилися праці С.О. Шумова «Петлюровщина» [573а] та «Махновщина» співавторстві з О.Р. Андрєєвим [573б], присвячені розгортанню повстанського руху в Україні. Останній розглядався автором як системоутворююча складова громадянської війни. Однак повстанські загони він продовжував називати «бандитськими угрупованнями», при цьому припускаючись суперечливих і навіть помилкових тверджень та оцінок.

Характерною для пострадянської української історіографії є структура дослідження селянської течії українського антирадянського визвольного руху обрана Д. Красносілецьким для своєї дисертаційної роботи. Він згрупував зібраний матеріал наступним чином: 1) причини, форми, характер опору селянства продовольчій і аграрній політиці більшовиків; 2) причини зародження та розвитку селянського опору політиці більшовиків; 3) активні та пасивні форми протидії селян більшовицькому режиму; 4) повстансько-підпільна боротьба з більшовицьким режимом; 5) спроби створення керівних органів селянсько-повстанського руху та їх невдачі; 6) підпільні організації і стихія селянського руху; 7) суб'єктивний фактор у розгортанні селянського антибільшовицького руху; 8) Яків Гальчевський і рух опору селян 9) Отамани та їх повстанські загони [599]. Звертає на себе увагу відсутність в дисертації спеціального аналізу економічного середовища, у котрому реалізовувалася селянська боротьба, та аналізу етносоціальної структури населення досліджуваного регіону, без якого втрачають ґрунтовність та обумовленість відповідні визвольні зусилля місцевої людності.

Відсутністю або недостатністю уваги до економічних та етносоціальних факторів виникнення, розвитку та самореалізації селянського повстанського руху в Україні 1918 – 1925 рр. в цілому і в окремих специфічних регіонах

країни страждають практично всі сучасні наукові розвідки, присвяченій даній тематиці.

Таким чином комплексний аналіз українського історіографічного досвіду дослідження проблем реалізації нової економічної політики в Україні 1920-х років чітко засвідчує наступне:

1. Українська історична наука накопичила значний масив досліджень повстанського руху українського селянства в умовах зародження і становлення радянського тоталітарного режиму в Україні.

2. Головну увагу українських радянських істориків було зосереджено на вивченні особливостей воєнно-політичної боротьби за поширення на українські землі радянської диктатури, відновлення зруйнованої громадянською війною економіки України, економічних, соціально-класових, етносоціальних і культурних перетворень, боротьби «пролетарської» держави з носіями і захисниками буржуазних суспільних відносин. При цьому кожна з вказаних вище сфер буття народу України, як правило, досліджувалася без врахування її взаємодії з іншими сферами цього буття (певне виключення з цієї закономірності становили роботи з вивчення «керівної ролі КПРС і Компартії України» в галузі соціально-економічного, громадсько-політичного та культурного життя).

3. На сьогодні якісно новому методологічному фундаменті продовжується послідовне всебічне вивчення основних етапів Української революції 1917 – 1920 рр., феномену нової економічної політики в Україні у цілому і специфіки її реалізації в різних українських регіонах та повстанського руху українського селянства як невід’ємної складової цих трансформаційних процесів.

4. До тепер практично відсутні спеціальні дослідження економічних і етносоціальних засад антибільшовицького народного руху у Середньому Подніпров’ї доби революції та відбудовного етапу нової економічної політики.

6. Дотепер відсутні комплексні дослідження селянського повстанського руху у Середньому Подніпров’ї як цілісному регіоні.

1.2. Джерела та методологія дослідження

У *джерелознавчому блоці* дисертації визначено і проаналізовано основні масиви джерел дослідження за їх основними різновидами. Через певну обмеженість доступу до архівної складової джерельної бази, виключна увага була приділена максимально широкому і повному вивченню опублікованих збірок документів, мемуарних і статистично-довідкових джерел та періодичних видань.

Зазначено, що групу **архівних джерел** склали понад 320 справ, котрі перебувають на зберіганні у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (10 фондів), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) (4 фонди), Державного архіву Дніпропетровської області (5 фонди), Державного архіву Дніпропетровської області (громадські організації) (2 фонди), Державного архіву Київської області (1 фонд), Державного архіву Кіровоградської області (4 фонди), Державного архіву Миколаївської області (2 фонди) , Державного архіву Черкаської області (5 фондів), Державного архіву Полтавської області (5 фондів). З них понад 10 справ введено автором у науковий обіг вперше.

Однією із установ, що містить зазначені документи, є ЦДАВО України. Цінними у ньому є фонди 1078, 1429, 2297, в яких зібрані матеріали головного управління Генерального штабу УНР, канцелярії Директорії УНР та Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР. Документи цих фондів містять відомості щодо наслідків політики радянських органів влади, інформацію про підпільні завдання Партизансько-повстанського штабу та Всеукраїнського центрального повстанського комітету, схему розподілу України на райони дій повстанських комітетів, епізодичні дані щодо діяльності повстанських загонів на початку 1920-х рр.

Більш змістовними щодо розгортання руху опору селян є документи радянських вищих органів влади, які містяться у наступних фондах: ф. – «Рада народних комісарів УСРР»; ф. Р-5 – «Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР»; ф. 3204 – «Постійна рада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР».

Встановлюючи на селі свій порядок, більшовики досить чітко фіксували випадки селянських незадоволень та заворушень. Поряд із цим в документах наявні відомості щодо матеріального забезпечення села, діяльності місцевих органів влади тощо. Між документами зазначених фондів стосовно дослідження даної теми великої різниці немає. Проте, наприклад, у документах фонду 3204 інформація щодо діяльності повстанських загонів значно змістовніша.

Не менш важливими щодо висвітлення аспектів антибільшовицького руху опору є документи ЦДАГО України. З-поміж них слід виділити документи фонду 59 – «Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної війни та соціалістичного будівництва», які містять інформацію про діяльність повстанських загонів і боротьбу проти них радянських інституцій. Важливими для дослідження теми є і фонд 57 – «Документи періоду проведення Великої Жовтневої революції і громадянської війни в Україні», в якому містяться документи щодо діяльності повстанських загонів і стихійних повстань, а також про економічне становище країни, стан і настрої населення в містах і селах. Особливою інформативністю фактичного матеріалу у дослідженні даної проблеми відзначаються документи фонду 1 – «Центральный комитет КПУ (документы отделов ЦК КП(б)У)» (опис 20). Зібрані ЦК КП(б)У звітні та доповідні відомості із регіональних осередків більшовицької партії досить комплексно характеризують становище та настрої селян, діяльність комітетів незаможних селян, міліції в боротьбі проти повстанських заворушень. Особливо серед справ цього фонду слід виділити ті, які стосуються інформаційних доповідних, записок, повідомлень тощо таємно-інформаційного відділу Раднаркому УСРР та Всеукраїнської надзвичайної комісії. У них зібрано величезну кількість фактичного матеріалу щодо чисельності, методів, тактики та стратегії діяльності різноманітних українських повстанських загонів початку 1920-х років.

У Державному архіві Київської області важливу інформацію досліджуваної проблеми містить фонд Р-1 – «Декрети, накази, постанови, циркуляри і інструкції Ради робітничо-селянської оборони РРФСР, ВУЦВК, РНК та НКВС України, Київського губпарткому, губревкому, командуючого 12 армією,

коменданта Києва...», У цих документах приведено чимало фактів грабiжницької політики більшовицького режиму стосовно селянства, особливо під час проведення продподаткової кампанії, наводяться деякі факти діяльності повстанських загонів Київщини, а також району, який отримав назву «Холодний яр», що між Черкасами та Чигирином.

Доповнюють вказані дані щодо діяльності повстанських загонів матеріали Кременчуцького губернського, Шевченківського, Звенигородського, Золотоніського окружних та повітових виконавчих комітетів ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та повітової міліції, які зберігаються у фондах Державного архіву Черкаської області. Оскільки повстанські загани «Холодного яру», поміж яких «Чорний ворон», «Залізник», Завгородній та інші поширювані свою діяльність на Південь України, відомості про них знаходимо і в інших архівах. Зокрема, згадки про діяльність цих повстанських загонів є у фондах Державного архіву Кіровоградської області: Р-210. «Єлизаветградський повітовий військовий комісаріат», Р-259. «Новомиргородський районний військовий комісаріат», Р-218. «Єлизаветградський повітовий виконавчий комітет».

Значно доповнюють ці дані фонди Державного архіву Кіровоградської області (Громадські організації). Зокрема, фонд 1 – «Справи повітового комітету КП(б)У». Інформація про діяльність повстанських загонів на території Єлизаветградського повіту міститься у фондах деяких волосних комітетів КП(б)У, які викривають практику збору продовольчого податку та опору селян її проведенню. У фонді 2 – «Єлизаветградський окружний комітет КП(б)У» вміщено справу щодо роботи земельних відділів у даному повіті, у якій наведено чимало фактів приховування селянами земельних ділянок.

Цінні дані про пасивні та активні форми опору селян продовольчій та аграрній політиці більшовицького режиму знаходимо у фонді Р-158 – «Виконавчий комітет губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Катеринославської губернії» Державного архіву Дніпропетровської області. А у фонді Р-1785 – «Катеринославський губернський революційний трибунал» того ж архіву вміщено низку судово-

слідчих справ про селян, які різними методами чинили опір більшовицькій владі. Проте значно більше інформації про повстанські заворушення, дезертирство у Червоній армії, опір селян щодо продовольчого податку, настроїв селян, висловлених на безпартійних конференціях, знайдено у архівних документах Катеринославського губернського, окружного, повітового (Ф. 1, 4, 7), а також Верхньодніпровського повітових комітетів КП(б)У (Ф. 72).

Чимало фактичного матеріалу про антибільшовицький рух опору селян є у фондах Державного архіву Миколаївської області. В першу чергу фрагментарні дані про діяльність повстанських загонів Свища, «Чорного Ворона», Махна, Іванова, Завгороднього та інших. Дані про заворушення селян зберігаються у фондах Миколаївського губернського (Р-152), Новополтавського волосного виконавчих комітетів ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Р-228), Миколаївського окружного комітету незаможних селян (Р-687), штабу частин Особливого призначення в Миколаївській губернії (Р-901), Миколаївського губернського відділу управління (Р-916), постійної військової наради при виконавчому комітеті Миколаївської губернії (Р-1996).

Групу **опублікованих джерел** склали 1) збірки документів і довідкові видання (20 найменувань), 2) мемуари та епістолярні джерела (6), 3) періодичні видання (27), 4) електронні ресурси (4 електронних адрес сайтів).

Важливе значення для дослідження проблеми мають опубліковані джерела, видрукувані в 1950 - 1980-х рр. у різноманітних збірках. В названих збірках публікуватися постанови, резолюції, доповіді, звіти, свідчення з місць, які відображали офіційну політику і версію селянського руху опору більшовицькому режиму, яка замовчувала практику насилля, господарського занепаду, голоду, селянських протестів. Матеріали про названі явища залишилися недоступними дослідникам, а те незначне, що залишалося і неможливо було приховати, потрапляло у відкриті документи і трактувалося як «політичний бандитизм» [326, 329, 330, 339, 340].

Важливе значення у вивченні даної проблеми мають збірники документів і матеріалів, видані після 1991 р.

Тут подається різноманітний офіційний матеріал республіканського та регіонального характеру, які простежують тогочасне становище селянства, прояви його протидії аграрній і продовольчій політиці більшовицько-тоталітарного режиму [321, 326, 328, 334].

Окремо слід виділити такі джерела, як мемуари представників більшовицького режиму, які залишили нам своє бачення руху опору селян, насичене певними ідеологічними штампами та стереотипами. Так, сучасником подій початку 1920-х рр., який залишив нам виклад своїх думок був Р. Ейдеман. Він вказував на негативний вплив селянських заворушень на становлення УСРР. Наводячи приклади вилучення у селян доволі значної кількості зброї, він засуджував ворожі наміри селян щодо більшовицької влади. Не намагаючись дати глибинний аналіз проблематики антибільшовицького повстанського руху автор обмежився оприлюдненням деяких фактів стихійних повстань селян. Всі інші вияви антибільшовицької протидії, особливо діяльність повстанських загонів, Р. Ейдеман охарактеризував як «контрреволюційні» та «бандитські» [434].

Ретельний аналіз цих праць дозволяє простежити неповну інформацію про становище тогочасного села, продовольчу та аграрну політику більшовицького режиму, селянський повстанський рух, який однозначно трактувався як «контрреволюційний», а його учасників названо «бандитами».

Вагомим джерелом дослідження даної проблеми є спогади керівників антибільшовицького повстанського руху селян, яким вдалося врятуватися від рук чекістів і в еміграції написати мемуари. Зокрема, І. Мазепа досить опосередковано висвітлив антибільшовицький повстанський рух селян в правобережній частині УСРР на початку 1920-х років [346].

У 1934 і 1967 роках було опубліковано праці Ю. Горліс-Горського. В них оповідалося про повстанські загони, що діяли в регіоні, який отримав назву «Холодний яр». Методика подачі матеріалу, стиль викладу дає всі підстави віднести її до розряду публіцистичних. Однак зміст творів дозволяв суттєво доповнити існуючі матеріали емоційно-психологічними характеристиками учасників руху [342, 343].

В 1973 р. з'явилася праця М. Дорошенка, яку присвячено учасникам повстанської боротьби в Холодному яру, в якій зроблено спробу зробити детальний опис тактики та стратегії повстанської боротьби.

У 1986 р. побачили світ спогади одного із ватажків повстанського руху І. Лютого-Лютенка («Гонта»), який діяв в Холодному яру до 1923 р. Автор припустився багатьох фактологічних помилок, які не підтверджуються архівними матеріалами, однак мемуари корисні передачею психологічної атмосфери, суб'єктивним баченням подій [345].

Мемуарні джерела характеризуються відсутністю дат, імен, прізвищ отаманів, визначеного місця подій тощо. Лише окремі епізоди із них становлять наукову цінність для дослідження антибільшовицького повстанського руху українських селян на початку 1920-х рр.

Використані збірки документів та статистичні й довідкові видання містять відомості про закони, укази, постанови вищих загальноукраїнських та регіональних і місцевих органів влади в галузі переважно соціально-економічного життя середньодніпровських губерній і повітів; про зміст нормативних документів, котрі регламентували господарські, соціальні і міжнаціональні відносини в регіоні; про програми, статути, рішення з'їздів, конференцій рад центральних і регіональних організацій загальноукраїнських політичних партій, представлених на теренах Середнього Подніпров'я; про стан промисловості, сільського господарства, торгівлі, транспорту різних регіонах Центральної України.

Залучені до дослідження мемуарні та епістолярні джерела містять інформацію про особисте життя і діяльність громадських, політичних діячів селянського визвольного руху, визначних представників партійно-державної бюрократії, причетних до організації придушення цього руху. Ці джерела дозволяють суттєво уточнити співвідношення об'єктивного і суб'єктивного факторів в соціально-політичному просторі Середнього Подніпров'я досліджуваного періоду.

Використані періодичні видання представлені 3-ма загальноукраїнськими і 38-ма місцевими газетами, котрі видавалися у досліджуваний період у межах УСРР та адміністративно-територіальних одиниць Середнього Подніпров'я і містять величезний фактологічний матеріал про поточні події та процеси у регіоні та за його межами.

В газетній чи журнальній періодиці друкувалися матеріали різноманітні за видами і походженням. Вони слугували засобом офіційної інформації, вміщували дані, яких немає в інших групах джерел і вимагають особливих прийомів їх вивчення. Саме це робить актуальним аналіз їх фактологічної бази даних з точки зору наявності у них латентної (прихованої навмисної чи ненавмисної) інформації. Через це використання фактичного матеріалу газетних чи журнальних статей вимагає особливої обережності, додаткової перевірки фактів, мотивів, з яких написано цю публікацію. Чимало таких статей знайдено у всеукраїнських центральних газеті «Вісті ВУЦВК».

Особливе значення має тогочасна місцева преса. Пояснюється це тим, що вміщена в них інформація була ближчою до життя, детальніше відображала протікання різноманітних процесів у містах і на селі. Незважаючи на невпинно зростаючу прокомуністичну заангажованість місцевих газет та інформаційних бюлетенів, вони є неоціненим джерелом інформації про повсякденне життя людності Середнього Подніпров'я. Так, «Бюллетень Полтавской товарной биржи», «Промышленность и торговля Украины» (Харків), «Украинский экономист» (Харків) і подібні їм видання містять величезний фактичний матеріал про динаміку і ста економіки від повідних регіонів у відбудовний період НЕПу. Чимало публікацій, присвячених становищу на селі, боротьбі з активними і пасивними формами протидії селян у середньодніпровському регіоні УСРР містять газети «Известия: орган Кременчугского губисполкома и губпарткома КП(б)У», «Радянське село» (Київ), «Селянин» і «Червоне село» (Полтава), «Известия Елизаветградского уездного Исполнительного комитета» тощо.

Таким чином, джерельна база дослідження достньою мірою представлена архівними матеріалами і широким колом опублікованих джерел. Вона є достовірною і достатньою для комплексного відтворення на засадах обраної методологічної бази еволюції економіки, етносоціальної структури та суспільно-політичного життя Середнього Подніпров'я, проаналізувати основні закономірності та особливості антирадянського повстанського селянського руху в умовах громадянської війни та нової економічної політики.

Методологічні засади дисертаційного дослідження. Сучасне світове і вітчизняне суспільствознавство у цілому та українська історіографія переживає нині складний і неоднозначний період якісної трансформації.

Російський історик київського походження Б.Г. Могильницький вважає, що історична наука останніх десятиліть знаходиться у стані «історіографічної революції», а сучасний момент вважає її третім етапом який прийшов на зміну об'єктивістському етапу, пов'язаному «з широкими історико-соціологічними побудовами, увінчаними грандіозним досвідом створення «глобальної історії», і постмодерністському, котрий характеризується «поворотом до суб'єктивності» і «відкриттям» мікроісторії як провідного жанру історичного дослідження» [497a].

Тим же часом одна з авторитетних російських теоретиків історичної науки Л.П. Репіна стверджує, що на першому етапі цієї «революції» зусилля істориків переорієнтувалися від історичного макроаналізу до мікроаналізу, від довгочасних процесів на практику конкретних осіб у конкретних життєвих ситуаціях, і в цілому домінувала тенденція до першочергового вивчення відносно обмежених у часі і просторі феноменів минулого, а на сучасному етапі домінують пошуки інтегральної, синтетичної моделі, побудованої, на принципі взаємодоповнюваності мікро- і макроісторичних підходів у дослідженнях історичних процесів і феноменів [525a, с. 16].

За таких тенденцій у сучасній історичній науці об'єктивно зростає значення методології в науково-дослідній роботі. Тим більше, що, на погляд Л. Репіної, нині формується нова історична свідомість, здатна адекватно осмислити світові зміни, і таким чином формуються передумови створення

нової історичної культури і нового бачення історичної науки [525а, с. 19].

У той же час зберігають своє методологічне значення і роль класичні філософські теорії та вчення, висока ефективність яких перевірена багатьма поколіннями науковців.

При виборі методології для дослідження повстанського селянського руху 1918 – 1925 рр. ми виходили з розуміння того, що завдання загальнонаукової методології полягає у сприянні дослідникам у розробці стратегії наукового пошуку, виборі найбільш ефективних для даної галузі науки і дослідження даної наукової проблеми принципів, методів і прийомів вивчення об'єктивної реальності, в обранні оптимального їх співвідношення у процесі практичного застосування. При цьому методологія історичного дослідження є складною, динамічною, цілісною, внутрішньо ієрархізованою системою способів, прийомів, принципів різних рівнів, котрі в своїй сукупності дозволяють в індивідуальному застосуванні кожного якісно вивчити окремі прояви та ознаки досліджуваного історичного явища, а у комбінованому застосуванні – дати комплексну характеристику об'єкту вивчення.

Тому при дослідженні було використано кілька філософських, загальнонаукових, науково-історичних і політологічних принципів і методів, кожен з яких застосовувався у відповідності до конкретного об'єкту, групи або класу досліджуваних об'єктів.

За загальнотеоретичну основу роботи над проблематикою економічних, етносоціальних трансформацій та антирадянського повстанського руху на території Середнього Подніпров'я доби генези і реалізації «воєнного комунізму» і відбудовного періоду нової економічної політики були обрані генетично дотичні філософсько-історичні теорії економічного детермінізму, історичного матеріалізму, цивілізаційних хвиль розвитку та похідна від них новітня інтегральна цивілізаційна циклічно-всхідна концепція в галузі філософії історії.

Остання концепція базується на визнанні всеохоплюючої матеріальної єдності буття, визначальному значенні виробництва речових і не речових суспільних благ в людській історії. Вона передбачає поділ історії людства на короткі

цивілізаційні хвилі розвитку (або суспільно-економічні формації), довгі цивілізаційні хвилі розвитку (надформації) та історичні епохи. [див.: Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков, с. 3 – 6, 792 – 817]

Відповідно до засад цієї філософсько-історичної концепції обраний для даної дисертації часовий відтинок історії України припадає на ранньобюрократичний період капіталістичної надформації доби промислової індустріалізації (тобто доби переходу від сільськогосподарської фази аграрної епохи до промислово-індустріальної фази індустріальної епохи).

У виборі власне методологічних принципів і методів дослідження проблеми селянського антирадянського повстанського руху Середнього Подніпров'я ми виходили із загальноновизнаної у сучасному наукознавстві систематизації методів наукового пізнання на загальні філософські, загальнонаукові, конкретно наукові, дисциплінарні та міждисциплінарні методи.

Серед нині визнаних як класичних загальнофілософських методів – діалектичного, аналітичного, інтуїтивного, феноменологічного, герменевтичного, – найбільш гармонійно збалансованим та об'єктивним вбачається метод, побудований на діалектиці (вченні про розвиток як нескінченний, поступальний, суперечливий та імпульсивний рух від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового).

Тому для здійснення дослідження в цілому були використані такі філософські принципи, складові діалектичного методу, як 1) об'єктивність, базована на визнанні дійсності в її реальних загальних формах і закономірностях; 2) всебічність (всесторонність), базована на визнанні загального зв'язку всіх явищ дійсності; 3) конкретність, котра відбиває річ або систему взаємопов'язаних речей у сукупності всіх своїх сторін і зв'язків, і котра відбивається як чуттєво-конкретне або мислимо-конкретне; 4) історизм, який є виразником саморозвитку дійсності у часовому вимірі; 5) протиріччя, який відображає реальні протиріччя речей і явищ. Окрім того залучений принцип системності, який трактує все існуюче у світі як систему систем різного рівня цілісності і складності. Він передбачає вивчати явища в їх залежності від внутрішньо пов'язаного цілого, елементами якого вони є, і завдяки якому кожне з

них перебирає на себе приналежні цьому цілому якості.

Спираючись на ці принципи було здійснено відбір загальнонаукових, конкретнонаукових, дисциплінарних і міждисциплінарних методів, найбільш придатних для вирішення завдань, визначених у даному дослідженні.

Серед загальнонаукових методів такими виявилися методи *логічний* (відтворення у мисленні складного системного об'єкту, що розвивається або розвивався, у формі історичної формально-логічної моделі або теорії), *аналітичний* (поділ об'єкта дослідження на складові частини), *дедукції* (сходження дослідження від загального до одиничного), *індукції* (який полягає в дослідженні руху від одиничного до часткового або загального), *класифікації* (виокремлення з певної множини досліджуваних об'єктів певних груп цих об'єктів на підставі заздалегідь визначених якісних критеріїв) та *аналогії* (встановлення відношення еквівалентності (відповідності, схожості) між двома системами об'єктів, що розглядаються, за деякими ознаками), *порівняльний* (співставлення одного конкретного об'єкту дослідження (або «родинної» групи об'єктів) з іншими досліджуваними об'єктами (або групами об'єктів) з метою виявлення їх схожості або різниці), *абстрагування* (теоретичне узагальнення через мислене вичленовування певних елементів конкретної множини з відверненням від інших її елементів для означення основних закономірностей об'єкту дослідження), *узагальнення* (процес мислимого переходу від одиничного до загального, від менш загального до більш загального, в результаті якого отримується нове знання більш високого, узагальненого порядку), *системності* (розгляд об'єкту дослідження як цілісної множини у сукупності відносин і зв'язків між ними, тобто як системи), *структурно-функціональний* (дослідження статичних об'єктів-систем на основі виокремлення у соціальних системах структурних складових та їх особливої визначаючої дії стосовно один одного).

Логічний метод був використаний для формулювання висновків до кожного розділу та загально дисертаційних висновків. Аналітичний метод був використаний при виробленні плану дисертаційного дослідження, відборі та опрацюванні опублікованих та архівних джерел, дисертацій, наукових статей і

монографій з проблематики, дотичної до теми дисертації.

Дедуктивний метод був застосований для виявлення внутрішніх протиріч систем економічного, соціального та повстансько-політичного просторів Середнього Подніпров'я як визначальних факторів системного саморозвитку життєвого простору Центральної України 1918 – 1928 рр.

Метод сходження від абстрактного до конкретного, котрий полягає в переході від формулювання початкової абстракції через розширення знання про об'єкт дослідження до цілісного теоретичного відтворення досліджуваного об'єкту для виявлення внутрішньої сутності та розвитку складних систем з метою формулювання об'єктивно існуючих закономірностей, використано в процесі формулювання теми дисертації з наступним переходом до визначення структури дослідження та вивчення конкретних носіїв історичної інформації до кожного з визначених розділів.

Індуктивний метод дозволив виявити загальні закономірності трансформації економічного, соціального та політичного простору радянського типу в умовах становлення та утвердження радянського тоталітарного режиму в Україні 1920-х рр.

Метод класифікації був застосований для визначення з яких соціальних страт складалася соціально-класова структура населення Середнього Подніпров'я 1920-х рр.

Метод наукових аналогій був використаний для більш цілісної реконструкції якісних зрушень в етносоціальному і класовому сегментах соціальної структур населення Середнього Подніпров'я досліджуваної доби.

За допомогою порівняльного методу були визначені та охарактеризовані об'єкти і суб'єкти повстансько-політичного простору Середнього Подніпров'я, проведене його структурування, окреслені висновки до кожного розділу і дисертації в цілому, тощо.

Метод абстрагування був використаний для чіткого і вичерпного визначення кола об'єктів дисертаційного дослідження, для з'ясування основних закономірностей внутрішнього саморозвитку економічної, соціальної та етнополітичної сфер життя людності Центральної України доби НЕПу.

Метод узагальнення був використаний для з'ясування загальних тенденцій і процесів, формулювання висновків до кожного з розділів та дисертації у цілому.

Метод системності був використаний для 1) комплексного визначення мети, об'єкту і предмету дисертаційного дослідження; 2) структурування тексту дисертації; 3) теоретичної реконструкції життєвого простору Середнього Подніпров'я як складної за своєю внутрішньою структурою, динамічної системи соціально-економічної і суспільно-політичної взаємодії суб'єктів української спільноти; 4) визначення організаційної структури повстанського селянського руху.

Структурно-функціональний метод був використаний для виділення сукупності стійких відносин і взаємозв'язків етнічних і політичних елементів для вивчення будови і структури етнополітичного, економічного та соціального просторів Середнього Подніпров'я як об'єктивного середовища для визвольного руху українського селянства і досліджуваному регіоні та в Україні в цілому.

Вірогідно-статистичний метод використаний для кількісного аналізу процесу трансформації економічного, соціально-класового, етносоціального і етнополітичного просторів Центральної України та динаміки селянського повстанського руху.

Окрему групу застосованих у дослідженні загальнонаукових методів склали *ідеографічний метод* (описування індивідуальних особливостей одиничних історичних фактів і подій), який був задіяний задля створення максимально широкої інформативної основи для реалізації вказаних вище, теоретично орієнтованих загальнонаукових методів, *розуміння* (усвідомлення смислу досліджуваних фактів і явищ), *раціональне пояснення* (виявлення сутності досліджуваного предмету, підведення його під відповідну закономірність з визначенням причин та умов, джерел його розвитку і механізмів їх дії) та кількісний та якісний аналіз документів. Через специфіку досліджуваної теми такі спеціальні методи, як діалоговий, опитувальний, проєктивний, тестування, біографічний, автобіографічний, соціометричний та ігровий, використовувати було недоцільно. Основними спеціально-історичними методами наукового дослідження на сьогодні прийнято вважати

історико-генетичний, історично-порівняльний, історично-типологічний, історично-системний методи та методи діахронного аналізу.

Історико-генетичний (ретроспективний), який полягає, головним чином, у послідовному розкритті властивостей, функцій та змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку історичного явища (об'єкту дослідження). Метод був застосований для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей генези та еволюції повстанського антирадянського селянського руху, а також для визначення історичної зумовленості місцевої специфіки реалізації цих зв'язків і закономірностей.

Історико-порівняльний метод, який полягає у порівнянні історичних явищ, котрі тотожні або схожі за своєю внутрішньою сутністю, і різняться лише за просторовою або часовою ознакою, з метою виявлення справжньої сутності історичних процесів, що складаються з досліджуваних схожих явищ. Він був задіяний у даному дослідженні для порівняння повстанського руху в окремих регіонах Середнього Подніпров'я в умовах революційного протистояння та у післяреволюційний час з метою виявлення спільних та окремих характерних рис цього функціонування, і на цій основі – виявлення загального вектору протистояння громадянського суспільства та держави у 1918 – 1925 рр.

Діахронічне порівняння, як різновид історико-порівняльного методу, використовується для співставлення одного і того ж історичного феномену на різних етапах його існування з метою з'ясування процесу його еволюції. Цей метод дозволив прослідкувати загальний вектор якісних і кількісних змін у селянському визвольному русі на тлі соціально-економічних процесів у Середньому Подніпров'ї від кінця 1918 р. до завершення в основному відбудови народного господарства.

Структурно-діахтонний метод, завдання якого полягає в аналізі історичного розвитку як зміни суспільних систем різних рівнів, дозволяє вивчати різночасові історичні процеси, виявляти тривалість, частоту різних подій, динаміку різних елементів складної системи і таким чином у більш повному обсязі усвідомлювати сутність цієї системи в цілому.

Тому він був незамінний в аналізі суперечливої сукупності економічних, етносоціальних та ідейно-політичних факторів, під впливом яких розгортався селянський опір більшовицько-бюрократичній диктатурі в середньо-дніпровському регіоні України.

Спрямований на упорядкування об'єктів дослідження за якісно різними типами (класами), спираючись на притаманні цим об'єктам генетично взаємопов'язані суттєві ознаки, *історико-типологічний метод* дозволив систематизувати зібраний інформаційний матеріал відповідно визначеній меті, завданням та плану дисертації, теоретично визначити та інформаційно наповнити структуру селянського визвольного руху в цілому та в його основних елементах.

Історико-системний метод, який виходить з розуміння історичного процесу як органічної єдності одиничного, особливого і загального у суспільному бутті, та який передбачає вивчення об'єкту історичного дослідження як певної цілісної суспільної системи, був використаний для історико-теоретичної реконструкції 1) економічного та етносоціального просторів Середнього Подніпров'я як складної динамічної системи аграрно-індустріального типу на стадії її післяреволюційної відбудови і промислово-індустріальної трансформації; 2) селянського визвольного руху як динамічного, багаторівневого системного історичного явища.

Окрім вищезгаданих були застосовані такі спеціально-історичні методи, як *проблемно-хронологічний* (передбачає теоретичне розчленування об'єкту дослідження на системоутворюючі елементи з наступним дослідженням їх внутрішнього саморозвитку в хронологічній послідовності та порівнянні), *метод періодизації* (який полягає у визначенні якісно відмінних етапів внутрішнього саморозвитку об'єкту історичного дослідження, хронологічна послідовність яких і складає життєвий цикл цього об'єкту) та *компаративістський* (виявлення суттєво спільного у різних об'єктах дослідження шляхом порівняння їх як цілісностей, так і їх сутнісних елементів з використанням діалогового аналізу через порівняння, аналогії та паралелі).

Проблемно-хронологічний метод дозволив раціонально структурувати дисертаційне дослідження і, таким чином, реалізувати поставлені дослідницькі завдання.

Метод *періодизації* дозволив уточнити періодизацію військово-політичного протистояння українського селянства та більшовицько-державної бюрократії на теренах Центральної України.

Автор дисертаційного дослідження вважає компаративістський метод наукового дослідження більш формалізованим та абстрагованим методом, ніж класичний історично-порівняльний метод. Тому компаративістський метод вбачається більш придатним для аналізу статичних елементів історичного процесу, для з'ясування їх формальної (кількісної та якісної) співмірності, тоді як порівняльно-історичний метод є більш придатним для дослідження динамічних складових цього процесу, для з'ясування трансформації цих складових в єдиному історичному русі.

Компаративістський метод використаний при аналізі відповідності ідейних і політико-теоретичних засад різних селянських повстанських угруповань об'єктивному середовищу і факторам їх функціонування.

З групи спеціальних методів історичного дослідження міждисциплінарного спрямування був використаний *метод термінологічного аналізу*, який полягає в розкритті сутності досліджуваних історичних явищ через виявлення та уточнення значень і смислів термінів (понять), котрі їх означають.

Він був застосований для з'ясування сутності деяких соціальних страт та історичних процесів з наступним їх термінологічним означенням.

Повноцінне та ефективне застосування обраного для написання дисертаційної роботи комплексу методів суттєво залежало від вирішення територіальної проблеми дослідження, котра полягала 1) у необхідності чіткого визначення територіальних меж власне Середнього Подніпров'я, 2) в урахуванні територіальних наслідків не менше ніж трьох адміністративно-територіальних реформ, здійснених в радянській Україні протягом 1920 – 1926 рр., як при аналізі інформаційних матеріалів, так і в процесі розшуку цих матеріалів в архівах та опублікованих джерелах регіону.

Протягом Української революції 1917 – 1921 рр. зберігався переважно успадкований від Російської імперії адміністративно-територіальний устрій (поділ на 8 губерній, градоначальства та воєнні губернаторства), тимчасово «українізований» за Гетьманату П. Скоропадського. Наприкінці революції (1920 – 1921 рр.) губернська структура була суттєво реорганізована. Херсонська губернія була розділена на дві – Одеську і Миколаївську, Північна Таврія стала Олександрійською (Запорізькою) губернією, деякі повіти Київської, Полтавської та Чернігівської губерній склали новостворену Кременчуцьку губернію, а 1920 р. деякі повіти південної Харківщини, східної Катеринославщини та західної частини Облесті Війська Донського склали нові Донецьку губернію з центром у Бахмуті. На початок 1922 р. територія УСРР поділялася на 12 губерній, 102 повіти, 1989 волостей. Середнє Подніпров'я в тій чи іншій мірі входило до складу шести губерній, а саме: Катеринославської, Кременчуцької, Полтавської, а також деяких округів і районів Київської, Миколаївської та Запорізької (до 23 березня 1921 р. – Олександрівською).

На підставі затвердженої у жовтні 1922 р. 3-ю сесією ВУЦВК VI скликання основних принципів адміністративно-територіальної реформи у 1923 р. Кременчуцька губернія була поділена між Київською та Полтавською, Миколаївська увійшла до складу Одеської губернії, а Запорізька – до складу Катеринославської. Відтепер у складі Катеринославської губернії було 7 округів, чотири – п'ять з яких (Олександрівський, Катеринославський, Криворізький, Павлоградський і, частково, Запорізький) розташовувалися в межах Середнього Подніпров'я.

Полтавська губернія поділялась на 7 округів і 89 райони (Золотоніський – 9 районів, Красноградський – 11, Кременчуцький – 10, Лубенський – 16, Полтавський – 17, Прилуцький – 12, Роменський – 14) [322].

На підставі постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 р. «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» одночасно у всіх губерніях ліквідовано всі 101 повіт, замість яких створено 53 округи, які поділялися на 706 районів, утворені шляхом розформування волостей.

На підставі відповідного рішення ІХ Всеукраїнського З'їзду Рад, протягом 1925 р. губернії були розформовані, а адміністративні округи суттєво переформатовані шляхом розподілу території деяких з них між збереженими. З 1 серпня 1925 р. залишилося 40 округів та 706 районів. На 1 січня 1926 р. існували 41 округ і 636 районів, включно сформовано у жовтня 1924 р. Молдовську АСРР (11 районів, 167 сільрад).

За реформою 1925 р. на території Середнього Подніпров'я створили 10 переформатованих адміністративно-територіальних округів: Катеринославський, Зинов'євський, Кременчуцький, Криворізький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Уманський, Черкаський та Павлоградський. Склад округів кілька разів змінювався. Наприклад, влітку 1925 р. Катеринославський округ нараховував 14 районів, а в червні 1926 р. – 19.

20 липня 1926 р. Катеринослав став іменуватися Дніпропетровськом.

Таким чином зорганізований адміністративно-територіальний устрій регіону зберігався до 9 лютого 1932 р.

На підставі викладено у даному розділі є достатні підстави для наступних висновків.

Історіографічний аналіз літератури засвідчив практичну відсутність в українській історіографії досліджень як всього комплексу трансформаційних (економічних і етносоціальних) і визвольних процесів у Середньому Подніпров'ї кінця 1918 р. – 1925 р. в їх взаємозв'язку і взаємодії, так і специфічних особливостей селянського визвольного руху на середньодніпрянських теренах революційної і післяреволюційної доби. Він підтверджує доцільність обрання теми дослідження та її структуризації.

Джерельна база дисертаційної роботи є науково достовірною і в достатньою мірою репрезентативною для обґрунтованого висвітлення досліджуваної проблеми.

Обраний для дослідження комплекс філософських, філософсько-історичних, загальнонаукових і спеціальних історичних принципів і методів є достатнім для об'єктивного, комплексного аналізу існуючого інформаційного масиву з теми дослідження.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'Ї КІНЦЯ 1910-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РОКІВ

2.1. Соціально-економічне становище Середнього Подніпров'я доби революції та громадянської війни

У відповідності до означених у вступі і підтверджених змістом і висновками першого розділу завдань дисертаційного дослідження у даному розділі аналізуються і систематизуються економічні та етносоціальні причини і фактори розгортання та еволюції повстанського селянського руху на Середньому Подніпров'ї кінця 1910-х – 1920-х рр.

У відповідності до визначених у першому розділі філософсько-історичних засад аналіз та історична реконструкція соціально-економічної трансформації в досліджуваному регіоні здійснювалися у двох основних спрямуваннях, а саме: 1) економічні трансформації в Середньому Подніпров'ї у 1918 – 1920 рр. і 1921 – 1928 рр. та 2) етносоціальні трансформації в регіоні в умовах громадянської війни (1918 – 1920 рр.) та в умовах нової економічної політики (1921 – 1928 рр.).

Економічний інформаційний блок був проаналізований з метою з'ясування 1) впливу революції і громадянської війни на народне господарство Середнього Подніпров'я; 2) процесу відбудови зруйнованих революцією і громадянською війною галузей виробництва і обміну суспільних благ на засадах несистемних спроб одночасної технологічної модернізації товарних виробництв; 3) особливостей формування нової системи товарно-грошових зв'язків між містом і селом, місцевими товарними ринками в межах регіону, міжрегіональними ринками адміністративних межах УСРР та середньодніпровського регіону з товарними ринками за межами Української радянської республіки (з регіонами Радянської Росії, Закавказзя, країнами Західної та Центральної Європи).

Прискорена світовою війною промислова індустріалізація українського суспільства посилила нерівномірність промислового розвитку регіонів Середнього Подніпров'я та суттєво деформувала товарну структурованість сільського господарства і спрямованість товарних потоків в середині регіону і його торгівельні зв'язки з іншими регіонами України та країнами світу.

На новій якійсній і кількісній рівень виробництва піднялися металургійні комбінати Верхньодніпровська, Кам'янського, Катеринослава, котрі разом з залізородними і марганцевими підприємствами Кривого Рогу і Нікополя утворили потужний вузол металургійної, гірничодобувної та металообробної промисловості, без якого не могли повноцінно функціонувати машинобудівна і військова промисловість та залізничний транспорт імперії. Однак цей промисловий вузол був надзвичайно слабо зв'язаний з іншими місцевостями Середнього Подніпров'я, виступаючи у цьому відношенні майже виключно споживачем сільськогосподарських товарів, вироблених правобережними селами.

На інших теренах регіону промислова індустріалізація проявилася майже виключно у подальшому розвитку промислових підприємств Єлисаветграду, Кременчуцько-крюківського вузла, Полтави, Ромен, Прилук і Черкас, якому суттєво сприяли середні і дрібні підприємства, евакуйовані у 1915 році з окупованої германськими військами території польських і прибалтійських губерній.

В галузі сільськогосподарського товарного виробництва остаточно окреслилася надмірна спеціалізація правобережних повітів на культивуванні цукрового буряку, як сировини для цукрових заводів, і зернових культурах (жито і пшениця), котрі за війни збувалися до війська і міських центрів, а лівобережних повітів – на житі, пшениці і тютюні, котрі постачалися до міст регіону та, у все більш зростаючих обсягах, до віддалених промислових центрів та регіонів (Київ, Харків, Московський промисловий район), а також – на потреби чотирьох фронтів російської імперської армії.

Тваринництво відіграло допоміжну роль в економіці Середнього Подніпров'я, забезпечуючи потребу у тваринних продуктах населення міст регіону, російське військо та шкіряну промисловість Полтавської губернії.

Розвинуте на Катеринославщині та Єлисаветградщині конярство майже повністю переорієнтувалося на задоволення потреб російського війська.

Зовнішньо-торгівельна діяльність на території регіону за часів світової війни практично припинилась через воєнні дії проти Туреччини, Болгарії, Австро-Угорщини та Німеччини, що найбільш болюче відбилося на соціально-економічному стані південної частини Київської губернії та Єлисаветградщини.

Незважаючи на наявність значної мережі залізничних шляхів і головної річкової магістралі України – Дніпра, визначальну роль в економічному житті власне регіону продовжував відігравати гужовий транспорт. Залізниці і річкові судна забезпечували торгівлю регіону з іншими регіонами України та Європейської частині Російської імперії. Суттєво уповільнювала економічну консолідацію Середнього Подніпров'я наявність на його території тільки двох залізних мостів через Дніпро.

У динамічний, кризовий період революцій 1917 – 1921 рр. Україна в цілому та один з її найважливіших регіонів – Середня Подніпров'я, вступили переживаючи суперечливі соціально-економічні трансформаційні процеси.

В умовах германсько-австро-угорської окупації та реставраторської політики гетьманату П. Скоропадського в українській економіці посилювалися руйнівні процеси, породжені революційними тимчасовими урядами Росії (березень – жовтень 1917 р.) та безсиллям урядів Української Центральної Ради (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.).

Важкий удар великій промисловості України наніс масовий виїзд з країни підприємців, менеджерів, технічної інтелігенції та кваліфікованих робітників, котрі були вихідцями з Франції, Бельгії, Великої Британії, Італії. Почали також виїздити на батьківщину польські та прибалтійські біженці. В результаті цієї рееміграції повністю або частково припиняли роботу підприємства металургійної, гірничодобувної, машинобудівної та легкої промисловості.

Загалом у 1918 р. в Україні перебували на обліку 5310 промислових підприємств (без вугільної, залізорудної, металургійної та соляної промисловості) з 328465 працівниками.

З них у Катеринославській губернії розташовувалися 494 підприємства з 57140 працівниками, у Полтавській – 462 підприємства з 22338 робітниками і службовцями, у Київській губернії – 1029 підприємств з 61492 працюючими [435, с. 40].

Видобуток вугілля у 1918 р., незважаючи на зусилля окупаційної адміністрації, скоротився до 534 млн. пудів проти 1510 млн. пудів у 1917 р. , при одночасному зменшенні продуктивності праці шахтаря з 467 пудів на місяць до 283 пудів. [435, с. 36]

Прогресуюча нестача вугілля сприяла поступовому паралічу металургійних комбінатів та великих машинобудівних заводів Подніпров'я, збільшенню перебоїв у роботі електростанцій.

За умов воєнно-політичного протистояння в Україні прихильників УНР, Радянської України та диктатури Денікіна соціально-економічний стан суспільства продовжував погіршуватися.

Харківський радянський уряд фактично розпочав запровадження політики «воєнного комунізму» декретом від 11 січня 1919 р. про порядок націоналізації підприємств, під проводом Уккранаргоспу та його главків. Націоналізації підлягали великі і середні підприємства металургійної, машинобудівної, вугільної, хімічної, харчової, легкої промисловості, залізничний, автомобільний, механізований річковий транспорт.

Окрім того було розпочато запровадження державної монополії на торгівлю зерном, цукром, сіллю.

Відсутність у розпорядженні харківського РНК розгалуженої мережі спеціалізованих установ для фактичного проведення в життя державної торговельної монополії та необхідної кількості фахівців, встановлення економічної необґрунтованих, занижених закупівельних цін зривало проведення монополії та постачання продовольством промислових і культурно-адміністративних центрів республіки, вело до розриву товарно-грошових зв'язків українських міст з селами.

Успішний наступ військ Українського радянського фронту на Катеринослав та правим і лівим берегами Дніпра на Київ супроводжувався протягом січня – лютого 1919 р. поширенням «політики воєнного комунізму» в її українському різновиді на територію Середнього Подніпров'я. Прогресуючий параліч постачання продовольства до міст примусив український РНК звернутися до РНК Росії з проханням допомогти «досвідченими спеціалістами з продовольчого питання», під тиском яких пішов на запровадження продовольчої розкладки на підконтрольних територіях, для чого видав декрети від 5 лютого «Про виключення хлібних надлишків» та від 12 квітня «Про розкладку надлишків» врожаю 1918 р. та попередніх років», які встановлювали обов'язковий розподіл «надлишків» продовольчих товарів, зерна, насіння і зернового фуражу [13, арк. 21 – 22].

На розвиток ідеї «Основного закону про соціалізацію землі» (початок 1918 р.) про створення радгоспів на основі поміщицьких економій у лютому 1919 р. було опубліковане «Положення про соціалістичний землеустрій і про шляхи переходу до соціалістичного землеволодіння», котрим наголошувалося, що не все приватне землеволодіння підлягає розподілу між селянами. Великі поміщицькі економії та плантації цукрових заводів, кінні заводи тощо підлягали реорганізації на радгоспи, комуни та товариства спільної обробки землі. Навесні і влітку 1919 р. Наркомат землеробства України залишив за державою 65% поміщицьких земель (біля 1 млн. десятин), котрі були поділені між новоствореними радгоспами у середньому по 600 десятин [450, с. 64].

Логічним продовженням цієї практики стали одержавлення фінансів, транспорту, зв'язку, промисловості, перш за все видобувної, металургійної, машинобудівної, цукрової. Націоналізація (а по суті конфіскація), яка проходила під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва, остаточно підірвала розхитаний війною господарський механізм, знищила підприємницьку ініціативу, максимально обмежила товарно-грошові відносини.

Так, влітку 1919 р. націоналізували у Черкасах 11 підприємств, більша частина яких належала євреям.

Серед них: млин Гринблата, тютюнові фабрики Зарицького, Летичевського, Вайсбурда, Варшавського та інші. Однак налагодити постачання їх паливом і сировиною виявилися нездатними [20, арк. 98].

Економічні закони, що перестали діяти, намагалися замінити посиленням централізації управління. За прикладом Росії в Україні створюється Українська Рада Народного Господарства (УРНГ), яка діяла під безпосереднім контролем ВРНГ, а також мережа вертикальних управлінських структур. Ця система доповнювалася зростанням примусового характеру праці – трудовими мобілізаціями, поширенням на Україну загальної трудової повинності. Проте всі ці дії не давали позитивного результату, а лише прискорювали процес господарського занепаду.

Продовольчу проблему намагалися вирішити шляхом запровадження продрозкладки (декрет радянського уряду України від 12 квітня 1919 р.), і в українські села виїхали численні продзагони з російських міст. Хліб, що вилучався у селян, повністю йшов на задоволення потреб російських столиць, і ніякою мірою не поліпшив становища в українських містах. Заготівлі хліба перетворилися на криваву «боротьбу за хліб», адже селянство активно протистояло реквізиціям. У лютому 1919 р. Раднарком УСРР надав місцевим радам право за потреби замість контрибуцій накладати одноразові надзвичайні податки. Розмір податку мав залежати не лише стану поточних рахунків клієнтів у банках, але і їх капіталів. Сплачувався податок виключно готівкою до республіканської скарбниці, а звідти – вже місцевим радам для покриття їх витрат згідно із затвердженими кошторисами. У березні 1919 р. накладання контрибуцій було заборонене. У березні Раднарком УСРР дозволив губвиконкомам запроваджувати на підпорядкованій їм території поземельний, подохідний і промисловий податки, додаткові збори до основного промислового податку та надбавки в розмірі не більше ніж 40 відсотків до державного прогресивно-подохідного податку. [525, с. 105]

Невдоволення селян радянською владою зростає і через зміни в аграрній політиці. Відходячи від засад Декрету про землю (дія якого був поширений і на Україну), більшовики проголосили «перехід від одноосібного господарства до

товариського», і конфісковані землі «нетрудового користування» не поспішали розподіляти між селянами, резервуючи їх для створення радгоспів (державних сільськогосподарських підприємств) та колективних господарств. Радянські закони, інструкції Наркомзему проголошували пріоритетність державного та колективного землеробства. Загалом було оголошено про конфіскацію 14,5 млн. десятин землі, а для розподілу між селянами виділили лише трохи більше 5 млн. десятин найменш родючих і придатних для господарювання земель. Майже 2,5 млн. десятин було зарезервовано для радгоспів та колективних господарств (у 1919 р. було проголошено про створення 1685 радгоспів, 283 колгоспів та 204 комун), але процес їх створення наразився на масове протистояння селян. Решта ж 7 млн. десятин землі вважалися надлишками земель заможного селянства, їх передбачалося перерозподілити на користь найбільш біднішого селянства, але в умовах 1919 р. цього зробити не встигли. Основним регіоном реалізації політики «радгоспоманії» стали південні повіти Київської губернії (правобережжя Середнього Подніпров'я) [406, с. 59 - 60].

Така аграрна політика руйнувала сподівання селянства, і воно відповіло масовим пасивним та активним спротивом, сприяючи таким чином тимчасовому падінню радянської влади в Україні влітку 1919 р.

З відновленням радянської диктатури протягом листопада 1919 р. – квітня 1920 р. процес націоналізації розгортається з новою силою. У 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, на які припадало 82 % зайнятих у промисловості робітників [450, с. 125]. Націоналізація відбувалася, як правило, без належної підготовки та економічного обґрунтування. Націоналізовані підприємства не діяли, а робітники, які залишалися без роботи, переїжджали на села. Ці процеси посилювалися також зрівнювальними принципами оплати праці. Ситуація в промисловості та транспорті ставала загрозливою. Відповідні державні й господарські органи запроваджували в республіці загальну трудову повинність та трудові мобілізації, на свій розсуд перекидаючи на великі підприємства, які працювали на війну, робітників з дрібних фабрик і заводів. 21 січня 1920 р. створено Українську трудову армію, яка повинна була забезпечити виробництво

необхідною робочою силою. У 1920 р., до її розформування, бійці Трудармії встигли відпрацювати майже 3 млн. людино-днів на різних промислових об'єктах, конвоювати продовольчі на вугільні потяги, придушувати опір продрозкладці [465, с. 165]. Однак виробництво у промисловості та сільському господарстві продовжувало падати. На кінець 1920 р. виробництво чавуну складало близько 6 %, а цукру – менше 3 % від рівня 1913 р.) [450, с. 179].

В аграрному секторі економіки більшовики проголосили кардинальні зміни своєї політики. Вони обіцяли ширше враховувати інтереси середнього селянства, обмежити масштаби радгоспного будівництва, забезпечити добровільність у створенні колективних господарств. Вирішення аграрного питання розпочалося із затвердження закону Робітничо-селянського уряду України про землю (5 лютого 1920 р.), за яким конфісковані поміщицькі, церковні та монастирські землі передавалися селянам на умовах трудового землекористування, причому перевага надавалася малоземельним селянам та сільськогосподарським робітникам [352, № 26]. Майже втричі скорочувалася й кількість радгоспів та земель, закріплених за цукровими заводами.

У той же час продовольча справа повністю залишалася на засадах політики «воєнного комунізму». 26 лютого 1920 р. Раднарком УСРР прийняв закон про хлібну розкладку, за яким визначалися «надлишки» хліба в республіці у 600 млн. пудів (під продрозкладку підпадали 153 млн. пудів). Розкладці підлягала й інша продукція селянських господарств – м'ясо, яйця, овочі [352, № 41]. На початку грудня 1919 р. Наркомпрод РСФРР заборонив відряджати в Україну продзагони з Росії. Однак губернські, повітові та районні особливі продовольчі комітети налічували 60 тис. осіб, яких підтримували продзагони та діюча армія. Опір селян призвів до того, що до середини 1920 р. було зібрано лише 10 % від запланованих обсягів продрозкладки [465, с. 209].

Відновились також практика збирання губвиконкомами різноманітних місцевих податків і зборів. Так Полтавський губвиконком 31 січня 1920 р. обклав кожну десятина землі, яка вже обкладалася одноразовим податком у 300 крб.

При цьому до уваги не приймалася кількість землі і членів сім'ї в господарствах та їх майновий стан, чим порушувався проголошений більшовиками класовий принцип оподаткування.

У червні 1920 р. Всеукраїнський ЦВК скасував поділ бюджетів на загальноукраїнський і місцеві. Всі вони перейшли на бюджетно-кошторисну форму фінансування й залежали головним чином від фінансових надходжень із Москви, які формувалися за рахунок неконтрольованої емісії. [525, с. 107]

Продовольча політика радянської влади в Україні стала одним з головних компонентів класової боротьби, спрямованої на остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння, економічний підрив куркульства та підпорядкування режимові середняків. Перемогу над заможним селянством мали принести поділ села на два ворогуючих табори завдяки створенню комітетів незаможних селян (комнезамів), які створювалися в українському селі на підставі закону ВУЦВК від 9 травня 1920 р., та застосування репресій до більш заможної частини села. Комнезами, фактично, були наділені функціями надзвичайних органів влади на селі, стояли над радами та зосереджували у своїх руках усі адміністративні та політичні функції [381а, с. 43].

«Военно-комуністична» політика зруйнувала село і майже нічого не дала місту. Невдоволення селян знову зростає, і з кінця 1920 р. переростає у потужний повстанський рух. Придушення цього руху було покладено на регулярні збройні сили. Селянство вперто продовжувало чинити опір «диктатурі пролетаріату» та її економічній системі - «воєнному комунізму». Єдино можливим виходом з цієї ситуації були економічні поступки селянству.

На подальшу реалізацію політики прискореного запровадження елементів «комуністичного» господарювання постановою РНК УРСР від 14 квітня 1920 р. було запроваджено безкоштовне користування поштою, телеграфом, телефоном, послугами радянських установ. Скасована плата за житло (яке націоналізоване), транспорт, комунальні послуги та інше, запроваджена безкоштовна видача населенню продуктів і товарів широкого вжитку за картковою системою.

Незважаючи на жорстке і послідовне запровадження політики «воєнного комунізму», ані в Україні в цілому, ані в Середньому Подніпров'ї не вдалося витиснути з господарської практики товарний обмін, який продовжував обслуговувати до 50% обсягів руху суспільних благ між містом і селом та в межах міських поселень. Деформувався характер товарообміну. Товарно-грошова його форма поступилася місцем простому прямому обмінові речових товарів на речові товари.

27 січня Всеукрревком видав постанову, якою всі «декрети та постанови УСРР, що торкаються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищезазначеною угодою (а саме: військові, ВРНГ, продовольства, працесоцзабезу, шляхів сполучення, пошти й телеграфу та фінансів), касуються і замінюються декретами РСФРР. Останні набувають чинності і підлягають негайному виконанню». Названі галузі мали керуватися безпосередньо з РНК РСФРР, їх обласних органів на території України не існувало. Приміром, ще 18 грудня 1919 р. ВРНГ РСФРР вирішила не створювати обласних РНГ в Україні і визнати за необхідне організацію промисловості в Україні за планом, ухваленим у радянській Росії. При Всеукрревкомі для керівництва організацією господарчих органів України створювалася комісія на чолі із В.Чубарем, яка отримала назву Промбюро УСРР (Організаційне бюро з відновлення промисловості при Всеукрревкомі, згодом – при Раднаркомі УСРР). Це був інструкторський відділ з посередницькими функціями [580, с. 104 - 106].

Навіть формально при націоналізації всі підприємства фактично переходили у власність РСФРР через зорганізацію у главки.

Наприкінці грудня 1919 р. Наркомат фінансів РСФРР заснував Колегію уповноважених Наркомфіну при Всеукрревкомі. Вона складалася з трьох осіб голови (О.Шмідт) й двох членів (М.Туманов та Я.Ландер) і підпорядковувалася НКФ РСФРР, слугуючи сполучною ланкою між урядами обох республік в галузі фінансового управління краєм, їх обопільно-інформаційним органом, що узгоджував би фінансової політики всі місцеві фінансові органи. Я. Ландер був призначений за квотою української сторони. Однак фактично у січні – першій декаді березня на місці був один лише Я.Ландер, який і керував усією роботою.

М.Туманов у квітні 1920 р. звітував, «унаслідок того, що зв'язок із Москвою, який і нині ще не достатньо налагоджений, на той час був майже повністю відсутнім, і Україна з цієї причини надзвичайно слабо забезпечувалася і кредитами, і грошовими знаками, а всі її центральні установи, у тому числі й Колегія уповноважених Наркомфіну, не могли бути скільки-небудь задовільно проінформовані та проінструктовані – функції колегії нею самою і Всеукрревкомом були дещо переоцінені в тому сенсі, що через колегію почали самостійно відкривати кредити». Унаслідок цього Раднарком УСРР «привласнив право затвердження кошторисів по необ'єднаних наркоматах і йому ж надалися права розпорядження кредитами, відкритими всіма без винятку комісаріатами, як об'єднаними, так і самостійними» [434а, с. 86].

Губернські кошториси мали відправлятися безпосередньо до Москви на затвердження ВЦВК без участі у цьому процесі РНК УСРР. Українським ЦВК Рад та Раднаркомом на їх прохання уповноважений НКФ РСФРР мав звітувати про свою діяльність та виконувати в межах покладених на нього завдань усі постанови і розпорядження українського уряду [580, с. 87].

У результаті такої політики Я. Ландер вимушений констатувати, що кожна «окрема губернія вела й веде вигідну для неї політику, зважаючи на те, де керівні кола мають більше друзів та знайомих для прощтовхування питань – на Україні чи в Росії... Від такої роботи окрім вінегрету нічого вийти не може, і ці чотири місяці призвели до того, що всі роботи застопорилися». [434а, с. 89]

У свою чергу М. Туманов доповідав НКФ РСФРР, що губвиконкоми відкривали кредити власною владою, докорінно порушуючи бюджетні закони Радянської Росії, відкривав кредити і Раднарком УСРР.

2 квітня Х.Раковський застерігав губвиконкоми «За відомостями губревкоми, не рахуючись зі встановленими тарифами та ставками і не зносячись з комісаріатом праці, встановлюють місцеві ставки й тарифи, що перевищують установлені, порушуючи таким чином не лише основну тарифну політику республіки, але й порушуючи фінансову систему та привчаючи робітників до постійних вимог підвищення тарифів, що не відповідає нашим ресурсам. Така система веде нас до неминучого краху».

Незважаючи на вказівку про персональну відповідальність, таке напівофіційне попередження не подіяло. Тому 30 квітня було видано декрет РНК УСРР, яким офіційно заборонялася поширена на той час практика збільшення місцевими органами влади розмірів заробітної плати.» [434а, с. 89]

В результаті системної неузгодженості виробничої та фінансової діяльності загальноросійських, загальноукраїнських та місцевих українських органів державного управління на осінь 1920 р. в Україні очевидним стала системна економічна криза. Вже 2 серпня 1920 р. Президія Профбюро вимушена була надіслати телеграму Президії ВРНГ і Раді оборони РСФРР про становище, що склалося, з указівкою на неможливість вести господарчу роботу навіть основних галузей виробництва. 2 жовтня 1920 р. за дорученням ЦК КП(б)У Х. Раковський ставив В. Леніна до відома, що постанова Раднаркому РСФРР про надання російськими комісаріатами Україні 10% з того, що вони отримали в 1920 р. залишилася невиконаною, незважаючи на її неодноразове підтвердження РПО та Раднаркомом. «Ми звідси женемо хліб, вугілля, ми вивезли раніше з Києва в 1919 р. величезну кількість коштовностей та всілякого майна, ми відправили в 1920 р. в Наркомфін усю валюту іноземну, яку знайшли тут, а на наші потреби Москва не звертає жодної уваги» [434а, с. 97].

РНК УСРР 25 листопада 1919 р. ухвалила: «Приймаючи до уваги, що потреби українських органів у грошових знаках дедалі зростають – з одного боку, і неможливість їх своєчасного задоволення, яке показала вже 10-місячна практика, з єдиного московського центру – з іншого боку, Рада народних комісарів постановляє: «Запропонувати уповноваженому Наркомфіну увійти через Народній комісаріат фінансів у Раднарком РСФРР із проханням про відкриття у Харкові відділення фабрики заготівлі розрахункових знаків як підсобного органу для задоволення українських потреб» [20, арк.. 61].

ВУЦВК 20 грудня 1920 р., циркулярно повідомив всі губвиконкоми, що: «Оскільки всі розпорядження на території УСРР можуть виходити лише від народних комісарів УСРР та вповноважених РСФРР при Раднаркомі України, то ті телеграми, що виходять від різноманітних відомств РСФРР, виконання на Україні не підлягають. Тому всім губвиконкомам пропоную і надалі приймати

до виконання та керівництва [лише ті] розпорядження, які видаються урядовими органами УСРР. Усі телеграми, що минають українські центри, мають розглядатися як інформаційний матеріал» [434а, с. 99].

На селі процвітало лихварство, котре в абсолютній більшості випадків трималося на натуральній основі, примусові реквізиції господарськими і стройовими відділами усіх збройних сил, котрі вели воєнні дії на території України і Середнього Подніпров'я.

Продрозкладка у поєднанні перманентною і безсистемною практикою воєнних реквізиції, конфіскацій та експропріації мала надзвичайно негативні економічні та соціально-політичні наслідки, котрі під впливом неврожаїв 1920 і 1921 рр. набули катастрофічного характеру.

Продрозкладка штовхала селянство на штучне обмеження посівних площ майже виключно обсягами, котрі визначалися внутрішніми потребами самого селянського господарства, а також – на відповідну деформацію структуру посівів.

Улітку 1920 р. радянська Україна була оголошена територією державних заготівель, що дозволило завдяки репресивним діям продовольчих загонів, підрозділів ВУЧКа та Української трудової армії зібрати з підконтрольних радянській владі губерній 71 млн. пудів зерна.

Після закінчення громадянської війни політика воєнного комунізму не тільки не послабилася, а навпаки, запроваджувалися форми. Так, Декретом від 6 грудня 1920 р. вводиться безкоштовний відпуск продуктів населенню по картках, а Постановою від 27 грудня того самого року було відмінено грошові розрахунки за користування поштою, телеграфом, телефоном тощо. Тоді ж державні підприємства звільнялися від оплати за паливо. На початку 1921 р. – користування комунальними й комунікаційними послугами, транспортом ставало безкоштовним. У лютому припинили обкладання грошовими податками. Почалася підготовка до цілковитого скасування, грошей, ліквідації Центрального банку. Наведені факти свідчать про здійснення ленінської політики переходу до комуністичного виробництва і розділу.

Внаслідок політики воєнного комунізму, як показала практика, селянське господарство все більше занепадало. Воно виявилось вщент розореним, перебуваючи в стані фактичної руйнації, дистрофічної немічності. Товарність сільського господарства була настільки низькою, що задовольнити потреби населення України в продуктах харчування стало неможливо. Водночас посилювалося втручання держави у селянські справи – у вигляді директив, що диктували вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, розведення великої рогатої худоби, свиней, овець тощо, причому строго вказуючи відповідні норми утримання останніх. Економічна політика держави щодо селянства носила яскраво виражений споживацький, паразитичний характер. Селянин, у якого вилучали не тільки надлишки продуктів харчування, а й необхідну норму для проживання, втрачав інтерес до господарювання і значно скорочував посівні площі. Саме в районах активного здійснення продрозкладки відбувалося звуження посівних площ (Чернігівська, Харківська та Полтавська губернії). На територіях, де відбувалися основні воєнні дії (Київська, Подільська, Катеринославська губернії), наявність селянських запасів була досить мізерною. Аналогічна ситуація склалася і в інших регіонах. «Викачування» містом хліба з села при одночасному скороченні промислового виробництва загострювало нееквівалентні відносини між ними.

На стані сільського господарства України та регіону особливо негативно позначилася продовольча розкладка 1920 р. та початок реалізації рішень VIII Всеросійського з'їзду Рад, який визначив додати до продовольчої розкладки ще й насінневу та посівну розкладки, для забезпечення яких передбачалися додаткові вилучення у селянства насінневого матеріалу. Саме цей рік характеризується найбільш жорстокими спробами більшовиків остаточно знищити товарно-грошові відносини і ринок, замінивши їх централізованим розподілом продукції.

Катастрофічно занепадало землеробство й тваринництво – основні галузі сільського господарства. Виробництво зерна в 1920 р. становило лише близько половини того, що давала країна до першої світової війни.

У кілька разів зменшилося виробництво технічних культур: цукрових буряків, льону, конопель, тютюну.

У Середньому Подніпров'ї землеробство виглядало наступним чином. У межах Катеринославської губернії посівні площі скоротилися з 5795,2 тис. га (5304,3 тис. дес.) у 1917 р. до 4366,7 тис. га (3996,92 тис. дес.) у 1921 р. В Київській губернії посівні площі зменшилися з 2051 тис. дес. у 1917 р. до 1673,4 тис. дес. у 1922 р., т.ч. під озимою пшеницею – з 386 тис. дес. до 172 тис. дес. На Полтавщині посівні площі зменшилися з 2306 тис. дес. у 1916 р. до 2260 тис. дес. [332, с. 683, 696, 727].

Настільки значне скорочення посівних площ, доповнене умисним обмеженням посівів пшениці та жита на користь, переважно, технічних культур, при суттєвому зменшенні врожайності створювало надзвичайно небезпечні загрози для забезпечення населення необхідним мінімумом продовольства.

За часів революції скотарство найбільше постраждало серед підгалузей сільського господарства Катеринославської губернії (до революції скотарство в губернії було найрозвиненішим в підросійській Україні) [332, с. 685].

У зв'язку з цим у стані глибокого занепаду перебували провідні галузі легкої і харчової промисловості України. Особливо критичним було становище в цукровиробній галузі, котра в довоєнні роки давала понад 80% цукру загальноімперського виробництва. У 1920 р. з 192 заводів, які в 1914-1915 рр. виробляли 85 млн. пудів цукру, діяли лише 76 із загальним обсягом продукції близько 4 млн. пудів; 13 заводів лежали в руїнах. Чимало уцілілих підприємств було законсервовано через занепад цукробурякового виробництва в Україні, спричинений загальною кризою сільського господарства й бурякосіяння зокрема. У 1920 р. посівні площі цукрових буряків порівняно з 1914 р. скоротилися більш як у 4 рази, а врожайність удвічі. Криза галузі тривала й після громадянської війни.

Незважаючи на активну діяльність продовольчих загонів, комітетів незаможних селян при допомозі військових сил каральних загонів ЧК, виконати в 1920 р. заплановану продрозкладку ставало дедалі важче.

Навесні 1921 р. продрозкладку з урожаю попереднього року в Україні було виконано менш як на 40%.

Військові дії та політичні події, що відбувалися в Україні протягом 1914–1920 рр., порушили економічні стосунки з європейськими споживачами. За часів Української революції зовнішньоторговельні зв'язки виробників та торговців українських губерній були практично повністю зруйновані.

Етносоціальна структура населення Середнього Подніпров'я наприкінці громадянської війни виглядала наступним чином.

На Катеринославщині 1920 р. мешкало 3484,9 тис. людей, з них у містах – 505,6 тис. (по інших даних – 530827) і селах – 2979,3 тис. З цієї людності 78,6% визнавали себе етнічними українцями, 11,7% - росіянами, 6,5% - євреями, 1,6% - німцями, 1,6% - приналежними до інших етносів. (322, с. 682 - 683)

У 1920 р. в Київській губернії було 4258,8 тис. чол. (міського – 949,8 тис., сільського – 2480,6 тис.), котрих 77,5 % – українці, 7,9 % – росіяни, 11,7% – євреї, 0,2 % – німці. У Полтавській губернії мешкали 3006,4 тис. осіб (міста – 339,7 тис. осіб, села – 2667,7 тис.), з них частка українців дорівнювала 92,0%, росіян – 2,1 %, євреїв – 5,3 %, німців – 0,1%, інших – 0,5 %, і в Одеській губернії всього мешкало 3430,4 тис. осіб, серед яких українці становили 53,6 %, росіяни – 20,3 %, євреї – 13,2 %, німці – 3,4%, інші – 9,5%. [322, с. 695, 727, 705].

Різко скоротилось населення Катеринослава: в 1917 р. тут проживало 268 тис. чол., в 1920 р. – 189 тис. Багато загинуло на фронтах, померло від хвороб, мігрувало в села, рятуючись від голоду. У місті було зруйновано 320 будівель, а більша частина житлового фонду потребувала капітального ремонту.

Робітники одержавлених великих і середніх промислових підприємств, службовці, котрі мали потенційний прилисток у родичів на селі, масово залишали міста в надії на більш надійний прожиток.

Так за свідченням старшого діловода Миргородського повітового фінвідділу В. Сокальського від травня 1919 р. надмірно високі ціни на хліб у вільному продажі та недостатнє продовольче постачання примушували більшість канцеляристів міста виїхати до інших міст і сіл, щоб вижити.

Відповіддю на такий відхід робочої сили РПО України видало постанову про позбавлення броні від мобілізації до війська тих, хто звільнився з державної служби [273, арк.. 6, 52].

Встановлений влітку 1920 р. Наркомпродом УСРР продовольчий пайок становив лише 61 відсоток необхідного для робітника харчового раціону, але й він видавався нерегулярно і не в повному обсязі. [525, с. 108]

Незважаючи на заборону влітку 1920 р. вільної торгівлі, нелегальний ринок продовжував існувати. Наприклад, робітники й службовці цукрових заводів Чигиринського повіту одержували в рахунок зарплати по три пуди цукру по державній ціні 700 крб. за пуд, а продавали його на ринку по 20000 крб. за пуд.

Не меншим, а то й більшим, був вихід з містечок і повітових міст Середнього Подніпров'я євреїв, котрі у 1919 – 1920 рр. шукали порятунку від антиєврейських погромів у губернських містах та за межами України.

За часів революції суттєво змінилася система соціальних протиріч. якщо на початку революції провідними протиріччями виступали протиріччя між буржуазією і робітничим класом, протиріччя між великою буржуазією з одного боку та дрібною буржуазією з другого, протиріччя між міським і сільським населенням, протиріччя між державною бюрократією та іншими класами і суспільними верствами, протиріччя між російською монархічною державною бюрократією та пригнобленими націями і народностями, то наприкінці революції провідним протиріччям стає протиріччя між радянською і компартійною бюрократією з одного боку та українською дрібною сільською буржуазією при збереженні суттєвого впливу на суспільство протиріччя між міським і сільським населенням.

2.2. Народне господарство Середнього Подніпров'я у відбудовний період НЕПу.

На території УСРР фактичний перехід від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики розпочався тільки з липня 1921 р. через намагання уряду РСФРР вирішити продовольчі проблеми на Поволжі та в Криму за рахунок зібраної в УСРР продовольчої розкладки.

Декрет про заміну продрозкладки продподатком було оголошено затверджено постановою Надзвичайної сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 27 березня 1921 р.

За декретом оподатковувалися зернові продукти. Потягом травня – червня 1921 р. відповідними декретами натуральний податок був запроваджений на картоплю і олійне насіння, продукти бджільництва, городництва, баштанні культури, сіно, соломі, вовну, молочні продукти тощо. При цьому під час податкової кампанії 1921/22 р. селянам, навіть голодуючих місцевостей, суворо заборонялося вносити продподаток зерновій іншими сільськогосподарськими продуктами.

Декрет ВУЦВК та РНК від 11 квітня 1922 р. декларував перехід до єдиного натурального сільськогосподарського податку шляхом відповідного перерахунку природної цінності продуктів на базі оцінки зерна.

У розпал проведення грошової реформи розпочався процес конвертації натурального єдиного сільськогосподарського податку у грошову форму.

Таким чином намагалися посилити стійкість нової радянської валюти – червінця і одночасно спростити сам процес збирання податку.

Окрім того були конвертовані у грошову форму існуючі трудові повинності, запроваджені за доби воєнного комунізму.

З початком 1928 р. ВУЦВК і Раднарком затвердили «Положення про самообкладання», яким загальним зборам громад надали право встановлювати самообкладання на потреби громади в галузі медицини, освіти, культури, пожежної служби, санітарії, місцевих шляхів, пошти, телефону.

Самообкладанню підлягали як платники сільськогосподарського податку, так і робітники, підприємці та службовці в сільській місцевості по прогресивній шкалі. Постанова загальних зборів підлягала затвердженню сільрадою та райвиконкомом.

Наскільки ж нова форма взаємовідносин держави диктатури компартійної бюрократії з української дрібною буржуазією відбилася на економіці радянської України.

В галузі сільського господарства першої половини 1920-х рр. на Середньому Подніпров'ї мали місце наступні процеси.

Київська губернія протягом відбудовного періоду НЕПу залишалася переважно хліборобським регіоном, в центральній і південній частині якого значну роль відігравало культивування технічних культур (цукровий буряк, соняшник, тощо).

Посівні площі в губернії поступово відновлювалися після важкого 1921 р. Так 1922 р. вони становили 1673,4 тис. дес., 1923 р. – 1735,5 дес., 1924 р. – 2225,7 тис. дес. З них під житою: у 1923 р. було 637 тис. дес., а під озимою пшеницею – 172 тис. дес.). У 1923 р. посіви озимої пшениці були за розмірами четверті (10,4%), перед нею були озиме жито (35,9%), ячмінь (14,3%), овес (11,7%).

При цьому у 1923 р. 20% селянських господарств губернії не мали посівів взагалі, 35,4% господарств посіяли 1,1 – 2 десятини, 0,5 – 1 десятини – 15,2%, 2,1 – 3 десятини – 23,3%, 3,1 – 6 десятин – 15,9% господарств, понад 6,1 десятину – 1,4%. [322, с. 695 - 696].

Через недостатнє забезпечення реманентом, несприятливі кліматичні умови, погіршення культури землеробства протягом перших років НЕПу врожайність залишалася суттєво нижчою за передвоєні часи. Навіть за часів революції врожаї у селянських господарств були суттєво більші за 1922/1923 р.

Так у 1923 р. озиме жито давало в середньому лише 45,6 пудів з десятини проти 74,6 пудів у 1915 – 1919 рр., пшениця озима – 45,6 пудів проти 78,3 пуд., ячмінь – 27,7 пуд. Проти 56,8 тощо. Тобто врожайність зернових була меншою

на 66% - 2 рази.

Становище цукровим буряком було настільки ж невтишним: 519,8 пудів з дес. У 1923 р. проти 1002 пудів у 1915 – 1919 р. [322, с. 696].

Протягом відбудовного періоду НЕПу погіршувалося становище з робочою худобою, незважаючи на припинення надзвичайних реквізицій, поширених в роки революції. Так поголів'я працездатних коней в губернії зменшилося з 583,2 тис. у 1917 р. до 543,3 тис. у 1922 р., 482,5 тис. у 1923 р. та 482,4 тис. у 1924 р. При також зменшені загальної кількості коней (відповідно: 658,8 тис., 608,1 тис., 554,9 тис., 551,8 тис. голів).

Поголів'я працездатних волів за час революції незначно зросло (з 78,7 тис. у 1917 р. до 82,9 тис. у 1922 р.), однак з голодного 1921 р. протягом двох років зменшилося до 73,5 тис. У 1924 р. Почався ріст числа волів у селянських господарствах (1924 р. – 75,5 тис. голів).

Подібна тенденція була характерна для розведення корів.

У той же час стійко (за виключенням 1922 р., коли хронічно не вистачало кормів), збільшувалося поголів'я овець (1922 р. – 1228,6 тис. голів, 1923 р – 1182,9 тис., 1924 р. – 1324 тис.), і практично нанівець зійшло розведення кіз (1922 р. – 2,8 тис. голів, 1924 р. – 0,8 тис.).

Свинарство губернії надзвичайно постраждало у часи революції і в голодний 1921 р. (1917 р. – 857,3 тис. голів, 1922 р. – 446,8 тис.). Падіння підгалузі продовжувалося і в 1923 р., через масовий продаж свиней на ринках для отримання коштів для відновлення зернового господарства, та хвороби тварин. Однак вже у 1924 р. Стався більш ніж дворазовий приріст поголів'я свиней (з 367,2 тис. до 751,5 тис. [322, с. 687])

Через прогресуюче подрібнення селянських господарств у перші роки НЕПу суттєво погіршується забезпеченість їх сільськогосподарським знаряддями. Так у 1921 р. на 1000 господарств припадало 442 плуги, 48 букерів, 4 сабани і косуль, 34 сохи, 856 борін, 19 сіялок, а в 1923 р. відповідно – 315, 44, 13, 27, 656, 9.

У 1923 р. найбільше було господарств безкінних у Черкаському повіті – 76,0% і Шевченківському повіті – 66,4%. Безкорівні найбільш також вони

відповідно 51,4% і 54,3% при середньому по губернії – 44,3%.

Площі під садами скоротилися з 39,6 тис. га (36,3 тис. дес.) до 24303 десятин. [322, с. 697 - 698]

Катеринославська губернія навіть до світової війни вважалася сільськогосподарською, незважаючи на наявність Донецько-Криворізько-Нікопольського промислового району всеросійського значення.

Під впливом голоду 1921 – 1922 р. посівні площі в губернії скоротилися з 3996,92 тис. дес. у 1921 р. до 2314,94 тис. дес. у 1922 р. Наступними роками відбувалося швидке відновлення посівів. Вже у 1924 р. їх розмір дещо перевищив до кризовий рівень (1923 р. – 2970,1 тис. дес., 1924 р. – 3885,1 тис. дес.).

При цьому протягом 1921 – 1923 рр. структура посівів за культурами залишалася фактично сталою. Озимі культури займали 32,7 – 37,3% площ, ярові – 47,9% - 39,7% (деяке зменшення на користь переважно фуражним культурам, необхідним для відновлення скотарства), олійні – 4,8 – 7,9%, інші – 5,1% - 7,6%. [322, с. 683]. У 1923 р. жито займало 27,2%, пшениця – 19,3%, ячмінь – 22,3%, овес – 3,4%, просо – 6,0%, кукурудза – 7,5%, соняшник – 6,4%. Посіви ярової пшениці у Павлоградській окрузі займали 24% посівних площ, жита – 38,7%, у Катеринославській окрузі і 32% у Олександрійській.

Валовий збір озимого жита зріс з: 1922 р. – 12041,0 тис. пудів у 1922 р. до 41984 тис. пуд. у 1923 р., озимої пшениці – відповідно з 5891,5 тис. пуд. до 13001,2 тис. пуд., ячменю – з 8849,1 тис. пуд. До 23719,3 тис. пуд, тощо.

За офіційними даними у 1923 р. селяни губернії мали зібрали 41786,1 тис. пудів надлишків зерна, котрі могли реалізувати за межами власного господарства або сплатити у вигляді різноманітних податків та державних і громадських зборів. [322, с. 683 - 684].

У 1923 р. середня врожайність озимого жита зросла порівняно з 1922 р. на 90% і на 7,3 пуди перевищила середню врожайність за 1915 – 1917 рр. Врожайність озимої пшениці майже досягла «революційного» рівні (54,8 пуд. проти 55,7 пуд., і майже в 4 рази перевищила рівень попереднього року. Ярова пшениця вродила гірше за 1922 р. на 6 пудів с десятини, але була на рівні врожайності революційної доби. Овес і ячмінь вродили на рівні 1922 р., що

було на 10 – 14% гірше 1917 р. Врожайність картоплі піднялася майже до рівня 1915 – 1919 рр. [322, с. 684].

Забезпеченість селянських господарств знаряддями праці і кількісно і за тенденцією до погіршення корелювалося з становищем у Київській губернії. Так, якщо у 1921 р. на 1000 селянських господарств припадало 625 плугів, 551 букер, 28 сох, 770 борін і 207 сіялки, то у 1923 р. – відповідно: 376, 277, 7, 524, 91. [322, с. 685]

Загальне поголів'я худоби в губернії становило у 1921 р. 3016026 голів. Рятуючись від голоду і запобігаючи неминучій загибелі свійських тварин від нестачі кормів, селяни почали масово продавати худобу. Тому у 1922 р. її залишилося лише 1849332 голів. У наступні два роки вдалося дещо відновили поголів'я (1923 р. до 2197,8 тис. голів (коней – 448,7 тис., великої рогатої худоби – 858,9 тис. голів, 639 тис. овець, 248 тис. свиней, 2750 кіз); 1924 р. – 3055,9 тис. голів (коней – 491,4 тис., великої рогатої худоби – 1151,3 тис. голів, 952,2 тис. овець, 458,3 тис. свиней, 2,7 тис. кіз).

Промислове городництво розвинуте до світової війни (під ним було декілька десятків тисяч десятин) за часів війни і революції практично зникло як самостійний вид сільського господарювання, 1922 р. поливних городів у губернії було лише 905 дес. проти 5500 дес. у 1913 р. [322, с. 686]

Бджільництво: особливо постраждало у 1921. – 1922 рр. (кількість вуликів зменшилася з 85813 навесні 1921 р. до 48777 навесні 1922 р. (на 43,2%). Однак вже восени 1922 р. було 61551 вулик.

Поголів'я свійських птахів протягом зими – літа 1921/22 р. впало на 47,0%, в т.ч. курей скоротилося на 44,4%, гусей – на 59,3%, уток на 66,8%, індичок на 67,0%, інших свійських птахів на 74%. Навесні 1923 р. нараховувалося вже 1989 тис. штук птиці (1822 тис. курей, 67 тис. гусей, 69 тис. уток, 6,4 тис. індичок тощо). [322, с. 687]

Сільське господарство у *Полтавській губернії* відновлювалося за часів непу швидкими темпами. Так якщо у 1917 р. під оранкою було 2184,6 тис. дес., то у 1923 р. посівні площі 627,7 тис. господарств становили 2259844 дес. У 1917 р. селянське громадське землеволодіння у 1917 р. охоплювало 52,3%

земельних площ губернії, у 1922 р. – 82,5%. [322, с. 727].

Офіційна радянська тогочасна статистика засвідчує успішне відновлення і певне перевищення розмірів посівних площ всіх основних сільськогосподарських культур губернії, окрім озимої пшениці та вівса [Див.: додаток В].

При цьому структура посівів за культурами у 1923 р. практично повністю відповідала структурі з часів 1916 р. (1916 р.: жито – 28,7%, пшениця – 26,8%, ячмінь – 12,5%, овес – 12,0%, гречка – 7,6%, просо – 2,9%, картопля – 1,6%, конопля – 0,9%, соняшник – 0,3%; у 1923 р. відповідно – 33,8%, 25,8%, 12,9%, 7,6%, 7,4%, 4,7%, 1,5%, 0,6% і 0,9%).

Відносне аграрне перенаселення губернії та подрібнення селянських господарств через спадщину супроводжувалося обезземеленням селянства.

У 1923 р. посівні площі розподілялися між селянами наступним чином. Без посівних земель були 4,5% дворів, до 1 дес. мали 8,4% господарств, 1 – 2 дес. тримали 15,2% дворів. Ці селяни склали категорію незаможних і бідноти. До середняків відносили користувачів 2 – 6 дес. посівів (2 – 4 дес. – 37,2%, св. 4 – 6 дес. – 21,3%), до заможних тих, хто засівав понад 6 дес. (6,01 – 9,0 дес. – 10,5%, 9,01 – 15,0 дес. – 2,7%, від 15,01 дес. – 0,2%). [322, с. 728].

Забезпеченість сільськогосподарським знаряддям погіршувалася протягом 1921 – 1923 рр. Так, якщо у 1921 р. на 1000 дворів припадало 499 плугів, 44 букери, 19 сабанів і косуль, 26 сох, 864 борони, 69 сіялок, то у 1923 р. на ту ж кількість господарств припадало 422 плуги, 26 букерів, 9 сабанів і косуль, 17 сох, 749 борін, 54 сіялки. %).

За часи революції поголів'я худоби в губернії скоротилося на 30 – 40%. У 1923 р. в регіоні нараховувалося 482 тис. коней, 502 тис. корів, 152 тис. волів, 15322 тис. овець і 588,9 тис. свиней. [322, с. 730 - 731].

У 1923 р. забезпеченість селянських господарств Полтавщини худобою виглядала наступним чином. 13,5% господарств не мали худоби взагалі. Не володіли робочою худобою 40,5% господарств. Робочих коней не було у 48,4% дворів, а корів – у 33,3%. У перший рік революції не мали робочої худоби 38,0% селянських господарств, у 1920 р. – 30,0%. Корів не мали у 1917 р. 39,1% селянських дворів, у 1920 р. – 27,1%. [322, с. 732].

Протягом 1924 – 1925 рр. скотарство на Полтавщині успішно відновлюється. Так у 1924 р. в губернії було 502,9 тис. коней (99% від рівня 1910 р.), 1225,8 тис. корів і волів (130%), 604,3 тис. свиней (117%), 1564,5 тис. овець (143%). Наступного року через відносний неврожай зернових і кормових культур відбулося незначне скорочення поголів'я великої рогатої худоби (до 1111,8 тис. голів), свиней (до 528,5 тис.), овець (до 1546,7 тис. голів) [347, №180(572), 10 серпня 1925 р.].

У 1924 р. Полтавщина і Кременчуччина зазнали часткового неврожаю через несприятливу зиму. Однак вже наступного року негативні наслідки недороду були подолані.

Союзний та український уряди протягом всього відбудовного періоду намагалися протиставити одноосібному селянському господарству сільськогосподарські підприємства, повністю підпорядковані владі, а саме різноманітні виробничі сільськогосподарські кооперативи та колективні господарства (колгоспи, комуни, артїлі тощо).

Незважаючи на надання різноманітних державних пільг колгоспний рух поширювався на Середньому Подніпров'я повільно, постійно переживаючи періоди внутрішньої деструкції.

У 1924 р. В Україні налічувалося 30198 радгоспів, 4464 колгоспи і комуни. З них у Київській губернії – 5629 радгоспів, на Полтавщині – 2844, Катеринославщині – 3543 [331, с. 282, 283].

З 1921 р. діяла практика передачі радгоспів усім бажаючим державним, профспілковим та робітничим інституціям в безумовне користування на засадах суворого дотримання користувачами спеціально розробленої урядової інструкції. Така практика не сприяла здоровому розвитку радгоспної форми організації сільськогосподарського виробництва, фактично позбавляла радгоспи можливості вести ринкового орієнтоване виробництво.

У цілому селянське господарство Середнього Подніпров'я цілком пристосувалося до існування в умовах постійно обмежуваних і деформованих державою товарно-грошових відносин.

Селяни, в більшості своїй, чутливо і оперативно реагували на коливання попиту на місцевих, регіональних та позареспубліканських ринках збуту, чим постійно тримали в напрузі вищі державні інституції СРСР і УСРР.

Промисловість Середнього Подніпров'я на початку НЕПу переживала ту ж сукупність позитивних і негативних процесів, котрі визначали загальний рух промислового виробництва в УСРР. С тією тільки відмінністю, що промислові підприємства розташовувалися по території регіону вельми нерівномірно, із врахуванням виключно спеціалізації та орієнтації на споживачів, що утвердилися у дореволюційний час.

Таким чином промислові вузли з великими і середніми гірничодобувними і машинобудівними підприємствами (за виключенням виробників сільськогосподарських машин і реманенту) практично не були безпосередньо інтегрованими у середньодніпровський ринок на засадах взаємності. Вони виступали виключно в якості споживачів місцевого сільськогосподарської продукції і продукції місцевих ремісників і кустарів та постачали свою продукцію до інших регіонів України та до промислових центрів РСФРР.

Протягом НЕПу основними галузями промисловості Середнього Подніпров'я залишалися харчова і легка промисловість.

Саме підприємства цих галузей, котрі перебували майже виключно у підпорядкуванні губернських, окружних, повітових і районних органів влади, та базувалися на місцевій сировинній базі найшвидше адаптувалися до постреволюційних специфічних умов життєдіяльності і змогли максимально ефективно (в межах радянської дійсності) реалізувати і розширити власний виробничий потенціал.

Мукомельна промисловість була представлена кустарними млинами та невеликою кількістю млинів мануфактурного та індустріального типу.

Великі механізовані млини розташовувалися переважно у Полтаві, Кременчуці, Катеринославі. Вони молотили зерно для продажу борошна до центральної Росії, Харкова, Донбасу.

Визначну місце у харчовій промисловості регіону займали тютюнові і

махорочні фабрики.

Центрами тютюново-махорочного виробництва загальноукраїнського і загальносоюзного значення протягом відбудовного періоду залишалися Полтава, Кременчук, Прилуки, Ромни.

Головним центром легкої промисловості регіону була Полтава, де з часів світової війни осіли виробники панчош і шкарпеток.

Лубни були регіональним центром суконної промисловості, котра протягом 1921 – 1925 рр. поступово занепадала через зростаючу монополізацію місцевого споживчого ринку всесоюзним синдикатом текстильної промисловості та його трестами.

Підприємства важкої промисловості протягом всієї нової економічної політики залишалися у прямому підпорядкуванні вищих державних господарських органів управління з усіма позитивними і негативними відповідними наслідками.

Загальна динаміка виробництва у цих галузях виглядає наступним чином. Видобуток залізної руди на Криворіжжі впав у 1921 р. до 0,5 млн. пудів, одна вже наступного господарського 1921/22 р. зріс до 6,0 млн. пудів, 1922/23 р. піднявся до 10,3 млн. пуд., а 1923/24 р. – до 26,5 млн. пудів [331, с. 446 – 447].

У 1922/23 р. у Криворізькому басейні продукували лише 3 рудники Південно-Рудного тресту, які видобули 180,2 тис. т руди зусиллями 3200 робітників (у 1913 р. на Криворіжжі діяли 49 залізорудних копалин з 23595 робітниками, які видобули 388 млн. пудів руди). [322, 688].

На території Катеринославської губернії у липні – грудні 1921 р. перебувало на обліку 448 цензових підприємств Наступного року їх кількість скоротилася до 303, з яких діяли лише 73% і зусиллями 21776 робітників виробили продукції на 19079 тис. рублів у радянських грошових знаках. На початок 1924 р. кількість цензових підприємств скоротилася до 148 (10,8% усіх подібних промислових закладів України) з 32268 працівниками (28853 робітники і 3415 службовців). На 1 червня 1924 р. рахувалося 156 цензових підприємств (10,7% від загальноукраїнської кількості) з 37826 працівниками (34204 робітники і 3622 службовці). [322, с. 687 – 688].

Одним найважливішим в масштабах України промислових об'єднань став створений наприкінці 1921 р. трест Південсталь. Наприкінці 1922 р. він мав у своєму складі 7 діючих заводів та вугільні копальні, котрі протягом жовтня – грудня 1922 р. на свої діючих 2 домнах, 5 мартенах, 22 прокатних станах збільшили виробництво з 3390 тис. пудів вугілля до 4986 тис. пудів, коксу – з 386 тис. пудів до 294 тис. пудів, чавуну – з 466 тис. пудів до 497 тис. пудів, мартенівської болванки – з 381 тис. пудів до 642 тис. пудів.

Тим часом, протягом кінця 1921 р. – першої половини 1922 р. у Середньому Подніпров'ї, як в усій УСРР, відбувалася масова роздача раніше націоналізованих дрібних і, частково, середніх, промислових підприємств. На 1 жовтня 1922 р. по Катеринославській, Київській та Полтавській губерніям було віддано в оренду кооперативам, артілям, товариствам і приватним підприємцям понад 558 підприємств, 219 з яких були шкірообробними заводиками і майстернями [див. додаток А].

Протягом 1922 р. на Полтавщині і Катеринославщині продовжувалося скорочення чисельності державних підприємств місцевого підпорядкування.

Так у Катеринославській губернії їх кількість зменшилася з 32 до 22. Особливо постраждали шкіряна галузь (з 7 залишилося 3 підприємства) і хімічна (таке ж скорочення). у металургійній і електричній галузях з 13 залишилися тільки 10. У той же час зросла чисельність поліграфічних підприємств (з 2 до 4).

На Полтавщині за рік кількість місцевих державних промислових підприємств зменшилася з 47 до 32. Особливо постраждав державний сектор шкіряної промисловості, де з 18 заводів залишилося 7. У металургійній, електричній, хімічній, текстильній, буд матеріальній, гірничій і поліграфічній галузях зменшення відбулися незначні, або їх не було взагалі.

Взагалі по Україні кількість промислових підприємств місцевого підпорядкування зменшилася з 863 до 243. При чому найбільше скорочення відбулося у шкіряній галузі (з 78 до 23) та металургійній (з 65 до 42). [Див.: 361, №37(38), 30 квітня 1923 р.].

Тим же часом завершився процес мобілізації найбільших і економічно перспективних промислових підприємств у державні трести.

Наприкінці 1922 р. у складі центральних українських промислових трестів нараховувалося 2450 великих підприємств, з яких працювали у жовтні 415, у листопаді – 432, у грудні – 433. Чисельність робітників на них зросла з 148739 осіб у жовтні 1922 р. до 183942 у січня 1923 р. [там само, с. 3].

Для Середнього Подніпров'я найбільше значення мали Тютюнотрест і Махор трест. До складу Махортресту входили 6 працюючих фабрик з 1250 робітниками і 218 службовцями (Кременчук, Прилуки, Київ, Ніжин, Ромни). Ще на одній фабриці (у Кременчуці) готувалася до відкриття після капітального ремонту. [361, №11(12), 12 лютого 1923 р.].

Катеринослав, головний промисловий центр Середнього Подніпров'я, на початку 1920-х років, як і вся країна, опинився в стані жорстокої суспільно-політичної кризи, спричиненої провалом політики «воєнного комунізму». Завмерло життя практично на всіх металургійних підприємствах. Навантаження найбільших млинів упало до 15-16% у зв'язку з неврожаєм 1921 р. Із 12 лісо заводів у 1921 р. працювало лише 5, та й то в режимі не вище 25% своєї потужності. З 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1923 р. кількість робітників, зайнятих на Брянському заводі, зросла з 2,9 тис. до 7,8 тис. чоловік, на заводі ім. Леніна - з 1,4 тис. до 3,2 тис., на заводі ім. К.Лібкнехта - з 1,1 тис. до 1,9 тис. чоловік. На кінець 1925 р. в місті уже діяло 92 заводи і фабрики, 649 дрібних кустарних підприємств. До 1927 р. промисловість Дніпропетровська була відбудована повністю, а за деякими показниками перевершила довоєнний рівень.

Дрібні підприємства були здані в оренду на певний термін за умови, що орендарі повністю обновлять їх обладнання. В 1921 р. у Катеринославі з 60 металообробних підприємств 53 найдрібніші було передано в оренду.

Початок епохи індустріального «буму» в Дніпропетровську був пов'язаний з технічною реконструкцією діючих підприємств. Провідним комбінатом і кузнею кадрів металургії став завод ім. Петровського. В 1928/29 р. тут

виробили 520 тис. т чавуну, при зниженні собівартості на 7,2%.

У 1922 р. на території Катеринославської губернії діяло 116 харчових підприємств з 2233 робітниками і 37760,7 тис. рублів продукції. У 1922 р. переробкою харчової сировини займалися 85 підприємств, на яких 2851 робітник виробив продукції на 5502,6 тис. руб. [322, с. 688]. У шкіряній промисловості працювали 18 підприємств з 324 робітниками (випустили продукції на 337,3 тис. рублів) і 12 поліграфічних підприємств з 564 робітниками (продукції на 162,5 тис. рублів).

Загальний доробок цензової промисловості у 1922/23 р. склав 24671,3 тис. рублів (частка гірничодобувної – 59,2%, харчової – 27,8%, іншої – 13,0%).

Протягом квітня – вересня 1923 р. велись роботи на 9894 підприємствах, котрі виробили продукції на 24962 тис. руб., в т.ч. 84 державних – на 2021 тис., 150 кооперативних – на 813 тис. і 9650 приватних – на 22128 тис. руб.

У віданні Катеринославського губнаргоспу в 1923 р. було 429 підприємств, з яких на 1 жовтня не діяли 40%, 6,1% експлуатував безпосередньо губнаргосп, 47,2% використовували кооперативні і приватні орендарі.

Структура власності на промислові підприємства за неповними надими змінювалася протягом 1923/24 і першого півріччя 1924/25 господ. років наступним чином.

У першому півріччі 1923/24 р. у державній власності перебували 105 промпідприємств, у кооперативній – 161, у приватній – 8245 підприємств з 8511. У другому півріччі року – відповідно 129, 178 і 7569 з 7876 підприємств. У першому півріччі 1924/25 р. держструктури безпосередньо керували 155 підприємствами, у кооператорів – 537 і приватників – 8698 з 9390 підприємств.

В губернії кустарними промислами займалися у 1922 р. не менше 8364 осіб (деревообробкою – 1518, металообробкою – 1212, обробкою тваринних продуктів – 1783, вовни – 2463, рослинних волокон – 1351). [322, с. 689 - 690].

На початку 1920-х рр. Київська губернія стала одним з найбільш успішних у справі відбудови промисловості регіонів республіки.

У губернії в січні – березні 1923 р. 5598 підприємств мали обороти у 4088 рублів, протягом квітня – червня 4604 підприємств виробили продукції на

5744 тис. довоєнних рублів.

Структура власності в промисловості губернії змінювалася наступним чином. У перше півріччя 1923-24 р. державними рахувалися 178 підприємств, кооперативам – 124, приватновласницькими – 11183 з 11485. У другому півріччі 1923/24 р. у держави було 180 підприємств, у кооперативів – 281, у приватників – 13307 з 13768. У першому півріччі 1924/25 р. стрімко зріс власне державний сектор (до 280 фабрик і заводів). У кооперації стало 336 підприємств, у приватному секторі – 13213 з загальної кількості 13829. [322, с. 699].

Основним промисловими центрами середньодніпровської частини Київської губернії залишалися Черкаси з їх тютюновими, деревообробними і цукровими підприємствами і Сміла – осередок цукрової промисловості. Місцеві заводи і фабрики швидко відновили свою роботу і на середину 192-х рр. постачали свої товари далеко за межі регіону.

Полтавська губернія не відзначалася серед інших регіонів України розвинутою промисловістю. На її території абсолютно домінували дрібні і середні підприємства харчової, легкої промисловості та з виробництва будівельних матеріалів. Основна частина промисловості губернії зосереджувалася у Полтаві, Кременчуці, Крюковому. Значно менше промислових підприємств було у Ромнах, Лубнах, Прилуках.

У 1922 р. 277 цензових підприємств з 11697 робітниками виробили товару на 22300,1 тис. руб. Тобто продуктивність 1 робітника зменшилася у 3,75 рази до рівня 1912 р. У тому ж році 155 з 8116 робітниками і 19428,5 тис. рублів продукції (в т.ч. на державних – 11067,2 тис. руб., на кооперативних – 2880,1 тис., приватних – 5481,2 тис.). При цьому 96 мукомельних підприємств мали 2472 робітника і продукцію 13187,2 тис. руб. (державні – 5526,9 тис., кооперативні – 2565,6 тис., приватні – 5094,7 тис.). 7 цукрових заводів з 2520 робітниками виробили продукції на 1956,8 тис. руб.

За тютюновим виробництвом і кількістю фабрик і робітників на них губернія була першою в Україні. 22 тютюнові фабрики з 2532 робітниками і продукцією на 2386,2 тис. руб. Держпідприємства виробили тютюнових виробів на 2172,9 тис. руб., кооперативні – на 7,1 тис. руб., приватні – на 206,2

тис.

У губернії також діяли 19 шкіряних підприємств з 403 робітниками, 4 текстильних фабрики з 242 робітниками, 8 підприємств з виробництва одягу з 356 робітниками, 20 типографій з 560 робітниками. [322, с. 733 - 734].

Міським переписом 1923 р. виявлено 2793 промислових закладів (375 державних (65 центрального підпорядкування і 310 місцевого), 158 кооперативних, 2260 приватних (348 з найманою працею і 1912 – без найманої праці). На цих підприємствах у 1922 р. працювали загалом 19641 працівник.

На 1 січня 1924 р. в губернії було 154 ценових підприємства (11,3% від загального числа в Україні) з 8675 робітниками і 2286 службовцями. За півроку число ценових підприємств зросло до 159 (10,9% по Україні) з 10173 робітниками і 2035 службовцями.

Структура власності в промисловості губернії змінювалася наступним чином. У 1-е півріччя 1923-24 р. державними рахувалися 47 підприємств, кооперативними – 213, приватновласницькими – 15510. У другому півріччі 1923/24 р. у держави було 166 підприємств, у кооперативів – 425, у приватників – 13714. У першому півріччі 1924/25 р. стрімко зріс приватний сектор (до 18822 закладів) при кількісному зменшенні державного і кооперативного (відповідно – 138 і 176). [322, с. 734].

Таким чином, і в Полтавській губернії чітко проглядається урядова політика на витиснення приватних підприємств із сфери безпосереднього промислового виробництва. Певне скорочення кількості державних і, особливо, кооперативних закладів наприкінці 1924 р. було викликане організаційною перебудовою системи управління на рівні трестів і синдикатів.

Полтавський і Кременчуцький промислові центри виділялися потужним розвитком кустарно-ремісничого сектору промисловості.

Окрім того у 1923 р. за офіційними даними по селах губернії працювали 71,1 тис. кустарів і ремісників (рослинні волокна обробляли 27629 осіб, одяг і взуття шили 25272 особи, 2538 обробляли дерево, 5522 – метали. При цьому 2069 кустарів були членами 62 кооперативів (товариств і артілей). [322, с. 735].

Внутрішня і зовнішня торгівля у губерніях та округах Середнього

Подніпров'я відновлювалася та функціонувала за доби НЕПу на загальних юридичних засадах, встановлюваних та змінюваних вищими державними органами влади СРСР, дубльованими та уточнюваними органами вищої державної влади УСРР у відповідності до місцевих умов.

Внутрішня (місцева, регіональна та міжрегіональна) торгівля функціонувала на основі комерційної діяльності спеціальних державних (загальносоюзних та загальноукраїнських) торговельних організацій, змішаних акціонерних товариств, різних видів кооперації та приватних торговців і приватно-торгівельних товариств.

Роздрібна та дрібнооптова торгівля концентрувалася на ринках і базарах, у крамницях на території міст, містечок і великих сіл. Крім цього такими видами торгівлі займалися також торговці-комівояжери та агенти кооперації, промислових трестів і синдикатів та державних банків.

У 1923 р. в містах і містечках Катеринославської губернії діяли 6206 торговельних підприємств (приватних – 6917, кооперативних – 84, державних – 105), з котрих 0,3% спеціалізувалися на оптовій торгівлі, 1,0% - оптово-роздрібній, 98,7% - роздрібній.. При цьому 2282 торговельних підприємств розташовувалися у Катеринославі. Вони здійснювали майже половину всього торговельного обороту губернії. [322, с. 690].

Найбільш динамічною частиною торговельної справи виступали приватні торговці, котрі оперативно реагували як на урядові утиски, так і на стан економічної кон'юнктури. Якщо протягом квітня – вересня 1923 р. приватники викупили 15964 патенти за торгівлю, то протягом жовтня – березня 1923/24 р. – тільки 9241. державні органи вибрали відповідно 228 і 294 патенти, а кооперативні органи – 668 і 649. [там само].

Загальна динаміка торгівлі в губернії характеризується таким чином. Протягом січня – березня 1923 р. серед 7268 торговельних закладів з оборотом у 9650 тис. рублів 106 державних закладів здійснили оборудок на 696 тис. руб., 463 кооперативних на 860 тис. руб. і 6699 приватних на 8094 тис. руб. у другому півріччі 1923/24 р. серед 10321 торговельного підприємства 567 належали державним установам, 604 – кооперації й 9150 – приватним

власникам. У першому піврічч 1924/25 р. перерозподіл ринків на користь держави і кооперації продовжився. Серед 9981 зареєстрованих торговельних закладів були 860 державних, 1234 кооперативних і 7887 приватновласницьких.

На початку 1923 р. у Київській губернії торгівлею займалися 19778 підприємств (334 державних, 374 кооперативних і 19070 приватних), них оптових – 0,8%, оптово-роздрібних – 1,7%, стаціонарних роздрібних – 29,4%, базарних і вуличних роздрібних – 68,1%. За жовтень - грудень 1922 р. 4915 підприємств мали оборот у 66228,3 тис. золотих рублів, 29,8% від усієї України.

На території губернії також відбувався процес поступового витиснення приватних торговців державними і кооперативними закладами. Так у січні – березні 1923 р. серед 18708 закладів торгівлі з оборотом у 21567 тис. руб. було 123 державних з оборотом у 731 тис. руб., 1081 кооперативний з 1446 тис. руб. і 17504 приватних з 19390 тис. руб., то у першому півріччі 1924/25 р. оперували 889 державних торговельні установи, 1137 кооперативних і 18452 приватновласницьких. [322, с. 691, 700 – 701].

На території Полтавської губернії на початку 1923 р. діяли 7295 торговельних підприємств (137 державних, 182 кооперативних, 6976 приватних). Податкова служба нарахувала у квітні – вересні 1923 р. 14569 торговельних закладів, з них 3096 розташовувалися у сільській місцевості, а саме: 222 державних (всі в містах), 972 кооперативних (618 поза містами), 13375 приватних (2465 – на селі).

Для протистояння державного, кооперативного і приватного секторів торгівлі на Полтавщині, на відміну від інших частин Середнього Подніпров'я, була характерна своєрідна хвилеподібність. Так у першому півріччі 1923/24 р. через 10031 обрахованих закладів були 279 державних, 603 кооперативних і 9149 приватних. У другому півріччі серед 11284 торговельних закладів були 375 державних, 881 кооперативний і 10028 приватних, тобто відбувся ріст числа установ у всіх трьох секторах приблизно однаковим темпом. У першому півріччі 1924/25 р. суттєво скоротилась присутність на товарному ринку кооперації (431 заклад) і приватників (8403 заклади) при сталому зростанні державного сектору (465 закладів), котрий головним чином концентрувався на торгівлі промисловими

товарами для населення міст. [проаналізовано за: 322, с. 736].

Середньооптову торгівлю намагалися зосередити на спеціально відкритих товарних біржах. Наприкінці відбудовного періоду в Середньому Подніпров'ї діяли 5 товарних бірж, абсолютно домінуючими з котрих були Катеринославська і Полтавська біржі, розквіт яких припадає на 1924 р. – першу половину 1925 р.

Катеринославська біржа переважно орієнтувалася на посередництво у торгівлі продукцією великих підприємств Катеринославського індустріального вузла. Обороти біржі зросли з 2871,1 тис. рублів у першому кварталі 1923/24 р. до 5902 тис. руб. у другому кварталі. За весь 1923/24 р. на біржі було проведено операцій на 29167 тис. руб. З кінця 1925 р. біржова торгівля починає занепадати, спочатку через витиснення з торгівельної справи приватних підприємців, а потім через поступову відмову новостворених синдикатів і підпорядкованих ним трестів користуватися послугами біржовиків. Торгівля на Дніпропетровській біржі зменшилася з 1930 угод на 12381,7 тис. руб. у вересні 1927 р. до 1497 угод на 8387,4 тис. руб. у вересні 1928 р., тобто на 32,3%. Головною причиною зменшення став занепад біржової торгівлі металами (з 4651,8 тис. руб. до 2376 тис. руб.). [322, с. 691; 369, 1928, № 9 (617), 12 жовтня 1928 р.].

На Полтавщині в період розквіту біржової справи діяли 3 товарних біржі: Полтава, Кременчук, Ромни.

Оборот Полтавської біржі у 1923/24 р. склав 8941,5 тис. рублів. Вона спеціалізувалася на торгівлі зерном та деякими іншими сільськогосподарськими товарами. Поступово в її оборотах почали домінувати позабіржові та між біржові операції. Біржа мала нестійкі, але широкі зв'язки з Київською, Ленінградською, Московською, В'ятською, Смоленською, Рибінською, Курською, Тульською, Нижегородською біржами [347, №189(581), 21 серпня 1925 р.].

Тільки протягом квітня – червня 1924 р. загальні обороти біржі коливалися від 53660,0 тис. рублів до 47334,0 тис. руб. При цьому частка державних торгівельних організацій скоротилася у цих оборотах з 71% до 64%, а кооперації та приватних торговців зросла від відповідно з 21% до 24% та з 8% до 12%. [347, №174(566), 1 серпня 1925 р.].

При цьому спостерігався перетік приватного торгівельного капіталу від оптового товарного ринку до сфери хлібних закупівель, через зростаючі утиски з боку державних фіскальних органів.

Однак з 1926 р. відбувається швидкий занепад Полтавської товарної біржі через зосередження практично всієї оптової і середньо-оптової торгівлі у місцевих філіях союзних і республіканських синдикатів, і 1927 р. вона ліквідується.

Ще більш короткотривалим було існування фінансово слабкої Роменської товарної біржі.

Полтавщина протягом відбудовного періоду залишалася провідним постачальником пшениці, жита, вівса, картоплі, сала на споживчі ринки Московського і Петроградського (Ленінградського) промислових районі. високому попиту на полтавське сільськогосподарські продукти сприяла суттєва різниця в цінах на них між Полтавою і, наприклад, Москвою. Так у 1923 р. жито продавалося у Москві на 23% дорожче, у 1925 р. – на 15%; пшениця була дорожчою відповідно на 33% і 11%, картопля – на 259% і 81%, яйця – на 109% і 68%, сало – на 25% і 33%, на овес – на 150% і 33% тощо [347, №201(593), 4 вересня 1925 р.]. Хоча потрібно відзначити поступове зближення роздрібних цін у цих містах.

Повному задоволенню попиту промислових регіонів у продовольстві суттєво заважали непридатні для проїзду значна частина ґрунтових доріг.

За імперських часів Центральна Україна займала визначне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії, особливо в експортній її галузі, суттєво сприяючи таким чином міжнародній стабільності російського рубля.

Баланс наявності та потреби у зерні по регіонах України від ЦСУ УСРР засвідчував вагомі потенції Середнього Подніпров'я у розвитку зовнішньої торгівлі УСРР [див. додаток Ж]. І дійсно протягом відбудовного періоду НЕПу зовнішній товарообіг УСРР зростав наступним чином. У 1921/22 р. він склав 17.027 тис. рублів, в т.ч. експорт – 5.079 тис. рублів, імпорт – 11.948 тис. рублів; у 1922/23 р. – відповідно: 25.670 тис. рублів, 19.897 тис. руб., 5.773 тис. руб., 1923/24 рік – 86.567 тис. руб., 75.877 тис. руб., 10.690 тис. руб. В результаті частка

УСРР у загальному товарообігу радянських республік із закордоном становила у 1912/22 р. – 5,1%, 1922/23 р. – 9,1% , у 1923/24 р. – 16,0%. Тоді як частка УСРР у сукупному експорті була вищою, а саме: 7,9%, 14,9% і 22,8%. [327, с. 4].

Структура експорту у 1921/22 р. – харчові продукти – 10,4% загальної вартості експорту (в т.ч. тютюн – 351 тис. руб), сировина і напівфабрикати – 68,9% (в т.ч. необроблені шкури – 694 тис. руб., щетина – 536 тис. руб., марганцева руда – 377 тис. руб.), промислові вироби – 19,8%.

Наступного, 1922/23 р. структура експорту суттєво змінилася. Харчові продукти тепер склали 64% всієї вартості експорту (в т.ч. зерно – 11504,3 тис. руб.). Частка сировини і напівфабрикатів впала до 35,2% (в т.ч. пенька – 1662,4 тис. руб., необроблені шкури – 494 тис. руб., марганцева руда – 480 тис. руб., лісовий товар – 420 тис. руб.), промислових виробів – до 0,9%.

У 1923/24 р. частка харчових продуктів у вартості українського експорту сягнула 95% (в т.ч. зерна на 67615 тис. руб.), сировина і напівфабрикати в пали до 5% (пенька – 611 тис. руб., лісовий товар – 502 тис. руб., щетина – 362 тис. руб., марганцева руда – 264 тис. руб.), а промислові вироби до 0,05%. [там само, с. 7].

Розходження між цінами, за якими державні та кооперативні заготівельники в Україні закуповували, і разом з хлібоекспортним відділом Укрзовнішдержторгу продавали за кордон зерно, становили: по житу 38 – 62, пшениці 45 – 86, ячменю 69 – 86, і вівсу 46 – 88 коп. золотом за пуд. [556, с 171].

Восени 1923 р. селяни відмовилися продавати зерно заготівельникам за існуючими на той час низькими цінами, бо вартість потрібних їм промислових виробів стрімко зростала. Влада була змушена збільшувати закупівельні ціни майже на усі види зернових культур.

Протягом наступних чотирьох років державні органи у директивному порядку почали знижувати закупівельні ціни, ніяким чином не враховуючи інтереси селян. Так, у 1926 – 1927 рр. ціни на збіжжя скоротилися на 80%, а у 1927–1928 навіть на 86% порівняно з 1925 – 1926 рр. Заготівля зерна на експорт із добровільної перетворилася на обов'язковопримусову справу, на неї вже встановлювалися плани. Обсяги закупок і поставок зерна на експорт

безперервно зростали [там само, с. 174].

В українському експорті жита і пшениці Полтавщина та Південна Київщина традиційно займали провідні позиції серед регіонів України. Полтавщина протягом 1922 – 1925 рр. залишалася ареною конкурентного протистояння українських та загальносоюзних державних заготовників зерна на експорт.

Так у 1925/26 р. у Кременчуці контракцію зернових для внутрішньосоюзної та експортної торгівлі вели Хлібопродукт, Укрмут, Держбанк і Райсоюз, пропонуючи селянам за 1 пуд жита 30 коп. авансу, за пуд пшениці – 50 коп. [347, №187(579), 19 серпня 1925 р.]

Протягом 1925/25 р. тільки на території Полтанського округу агенти Держбанку повинні були заготовити для експорту 1,5 млн. пудів зерна, для чого вони обладнали 7 зсипних пунктів з тарою та інвентарем. Окрім того КВТ повинен був заготувати і зосередити на чотирьох станціях для вивозу за кордон 3,55 млн. пудів зерна [347, №178(570), 8 серпня 1925 р.]

Протягом 1923 – 1926 рр. На Полтавщині і Кривенчуччині зберігалися також значні проблеми з організацією експорту свинини, котру спочатку продавали до Литви, ще вона перероблялася на бекон з наступним перепродажем до Великої Британії, а згодом її намагалися продавати безпосередньо до Британії у вигляді недостатньо якісно виготовленого бекону на спеціально побудовані у Полтаві беконній фабриці на датському обладнанні.

Попри все у 1924-25 рр. дохід від вивозу полтавського бекону становив 317 тис. руб., у 1925/26 рр. – 1207 тис. руб., у 1926/27 рр. – 2754 тис. руб., а в 1927/28 рр. – 4485 тис. руб. За 9 місяців 1927/28 р. експорт бекону складав біля 5% всього загальноукраїнського експорту і понад 50% всього м'ясного експорту країни [526, с. 56].

Загалом протягом відбудовного періоду НЕПу внутрішня і зовнішня торгівля України залишалися найуразливішою галуззю народного господарства і джерелом постійної соціальної напруги в людності республіки та Середнього Подніпров'я.

Таким чином, протягом відбудовного періоду НЕПу відбувалося успішне відновлення всіх основних галузей народного господарства Середнього Подніпров'я без докорінної зміни загальної структури економічного комплексу регіону.

2.3. Етносоціальні зміни в людиності Середнього Подніпров'я у 1920-х рр.

За підсумками неповного перепису 1920 р. загалом по Україні було виявлено 26.190.807 мешканців (чоловіків – 12.649.968, жінок – 13.550.839), в т.ч. постійних і тимчасових городян 4.726.501 осіб та 21.373.662 сільських мешканців [332, с. 2].

На території Катеринославської губернії проживало 1.761.054 осіб, в т.ч. міського населення – 307.285, сільського – 1452769. У Кременчуцькій губернії мешкало 1.818.563 осіб, в т.ч. у містах – 255.653, у селах – 1.562.910. На Полтавщині всього було обраховано 2.320.717 мешканців, в т.ч. 235.801 городян і 2084.904 сільських поселян. Таким чином загалом в регіоні мешкало 5.900 тис. осіб, в т.ч. у містах – 798739 особи, на селі – 5.100.583 людини.

За переписом 1920 р. у Полтавській губернії нараховувалося 1.729.853 українці, 34.268 росіян, 3.911 білорусів, 3.221 поляк, 1.392 німці, 6.910 євреїв, 1.035 татар, з 1.844.946 мешканців, у Кременчуцькій губернії – 21.640 росіян, 680330 українців, 1.327 білоруси, 1.643 поляки, 68.399 євреїв, 18.173 німців з 774.977 мешканців. У Катеринославській губернії мешкало 198.115 росіян, 1.333.535 українців, 4.760 білорусів, 14.218 поляків, 26.823 німці, 110.929 євреїв з 1.697.840 мешканців [підрах.о за: 336, с. 37].

Таким чином в регіоні по трьом губерніям мешкало 3.743.718 українців, 245.023 росіянина, 185.228 євреїв, 9998 білорусів, 46.388 німців, 19182 поляка.

Найбільшим містом Середнього Подніпров'я залишався Катеринослав, якому залишалося 165765 городян (чоловіків – 75.370, жінок – 90395). Другою за розмірами в регіоні була Полтава з 78.082 мешканцями. Кам'янське мало 16925 містян, Кривий Ріг – 22729 городян [там само, с. 5 – 6].

Етнічний склад мешканців великих міст УСРР виглядав у 1920 р. наступним чином. У Катеринославі мешкали 7664 українців, 72281 росіянин, 4848 поляків, 72928 євреїв, 5685 інших, 121 осіб не встановлено; у Кривому Розі – 11907 українців, 2715 росіян, 236 поляків, 7646 євреїв, 225 інших, у Кам'янському – 641 українець, 10264 росіянина, 4159 поляків, 1402 єврея, 452 інших, 2 осіб не встановлено; у Полтаві – 44222 українців, 7666 росіян, 1265 поляків, 21751 єврей, 1723 інших, 21 не встановлений [там само, с. 35, 37, 43]. У кожному з цих міст були представлені до двох десятків націй і народностей, представники яких в значній мірі зберігали у своїх звичках і поведінці характерні особливості та риси рідних етносів. За умов післяреволюційних негараздів, господарської розрухи і хронічного безробіття таке етнічне різноманіття в поєднанні традиційною домінантою суттєво посилювало міжстратові й міжособистостні протиріччя, котрі суттєво доповнювали новостворену систему соціальних протиріч в українському суспільстві.

Основні міграційні протоки того часу були спрямовані з міст до сільської місцевості та з міст із зруйнованою промисловістю закордон. Другий потік формувався за рахунок репатріантів (поляків, литовців, латишів, естонців австрійців, котрі намагалися повернутися на батьківщину після війни) та справжніх емігрантів, тобто представників національних меншин, котрі вирішили повернутися на землі своїх предків. Для них була створена ціла мережа тимчасових комісій сприяння.

Офіційно населення республіки поділялося на робітничий клас, селянство (незаможне, бідняцьке, середняцьке та куркульство), службовців і військовослужбовців, інтелігенцію, утриманців та нетрудові елементи (так званих «лішенців»). Інколи до службовців відносили і найману частину інтелігенції. Тоді інтелігентський лишок іменували особами вільних професій (фактично – самодіяльною інтелігенцією).

Робітники, службовці та наймані інтелігенти у державному секторі економіки перебували на державному утриманні до переходу їх підприємств та установ на госпрозрахунок.

V з'їзд РНГ радянських республік у червні 1921 р. констатував по Полтаві становище робітників, «цілковито роздягнутих і роззутих», нестачу продовольства і спецодягу.

Загалом протягом 1920 р. – 1926 рр. населення УСРР зросло з 25605 тис. осіб до 26230 тис. у 1922 р. і до 29228 тис. у 1926 р. При цьому частка міського населення зменшилася за 1922 – 1926 рр. з 20,0% до 19,4% при фактичному зростанні з 5240 тис. до 5673 тис.

Етнічний склад людності УСРР у 1926 р.: українці – 80,01%, росіяни – 9,23%, євреї – 5,43%, німці – 1,36%, поляки – 1,64%, молдовани – 0,89%, греки – 0,36%, тощо.

Всього в регіоні нараховувалося 25 міст с 702.499 жителями та 4.517.947 сільських мешканців при 27.301.852 жителів республіки, серед яких городяни становили 2.942.203 осіб, селяни – 24.359.649.

У 1923 р. УСРР мала 27.663.900 осіб (13.375.000 чоловіків і 14.288.900 жінок), з них у містах – 5.0620.000, у селах – 22.601.900.

При цьому у Катеринославській губернії мешкало 3.505.000 осіб (1.674.700 чоловіків і 1.830.300 жінок), з них у містах – 474.800 і в селах 3.030.200; у Полтавській губернії – 3.627.600 (1.753.300 чоловіків і 1.874.300 жінок); у Київській губернії – 4.712.100 осіб (2.271.700 чоловіків і 2.440.400 жінок), в т.ч. 1.189.300 городян і 3.522.800 сільських мешканців. [331, с. 19].

Легалізація в економіці товарно-грошових відносин, всеохоплююча реставрація товарного виробництва, котрі супроводжувалися жорсткою грошовою реформою, кризою «цінових ножиць», політикою «трудої дисципліни голодом», економічно необґрунтованим податковим і поза податковим тиском на відновлену буржуазію і міську дрібну буржуазію, люмпінізаторською політикою стосовно селянства, суттєво посилили майнове розшарування і соціальне розмежування в суспільстві, соціально-класову стратифікацію та етнічну і класову само ідентифікацію людності Середнього Подніпров'я. В етнічній сфері останнє проявилось у постійному зростанні частки українців в населенні республіки від одного перепису до наступного.

На 1 січня 1923 р. у Катеринославській губернії нараховувалося на фабриках і заводах 22202 робітника і службовця, в т.ч. 18982 робітники і 3220 службовців. У Київській губернії нараховувалося 28567 робітників і службовців, в т.ч. 23609 робітників і 4967 службовців. У Полтавській губернії мешкали 11261 робітник і службовець, в т.ч. 9125 робітників і 2136 службовців. Таким чином загалом по трьом губерніях було нараховано 62.030 робітників і службовців фабрично-заводської промисловості, з котрих робітників було і 56.574 робітника і 10.323 службовця. [336, с. 229].

Тобто порівняно з неповними офіційними даними від липня 1921 р., за якими на території Катеринославської, Полтавської і Кременчуцької губерній мешкали 30599 промислових робітників і 6473 службовців промислових підприємств (загалом 37072 працівників промисловості), в т.ч. у Катеринославській – 18497 працівників (15339 робітників і 3158 службовців), Полтавській – 9844 працівника (7919 робітників і 1925 службовців), у Кременчуцькій – 8731 працівник (7341 робітник і 1390 службовців) [333, с. 229], з урахуванням відповідних територіальних неспівпадінь, чисельність індустріальних робітників і службовців у Катеринославській губернії зменшилася, а в Полтавській (з Кременчуком) – суттєво зросла. Прогрес Полтавщини базувався на успіхах у відбудові харчової і легкої промисловості.

Таким чином почав проявлятися, хоча і непослідовно, процес випереджаючого відтворення індустріального робітничого класу. Кількісний ріст страти службовців (державної, партійної, профспілкової бюрократії) суттєво уповільнився порівняно з революційною добою (на 1920 р. у середньодніпровському регіоні чисельність робітництва і службовців була приблизно рівною). Навіть у 1923 р. у Катеринославі і Полтаві кількість службовців і вояків перевищували чисельність робітників і прислуги. [322, с. 31 - 35, 39, 41 - 45, 92 – 100].

Специфічним соціальним явищем між переписами 1920 р. і 1923 р. була суттєва деурбанізація міських поселень регіону.

Так населення Катеринослава зменшилося за 1920 – 1923 рр. з 163 тис. мешканців до 129,4 тис., населення Кременчука – з 66,4 тис. до 55 тис.,

Єлисаветграда – з 76,3 тис. до 50,3 тис., Черкас – з 44,8 тис. до 31,6 тис. тощо.

Правда, у більших містах Полтавщини, в яких промисловість складалася з дрібних і середніх підприємств, продовжувався ріст населення. Так кількість городян у Полтаві зросла з 76,6 тис. до 85,7 тис. городян, Ніжин – з 29,6 тис. до 34,5 тис., Прилуки – з 23,7 тис. до 25,8 тис., Ромни – з 23,8 до 33,2 тис. [331, с. 43 – 47].

Невдовзі, з початком відродження великої індустрії, відновився й ріст населення у більш індустріалізованих містах.

На 1926 р. у Дніпропетровську проживало 233 тис. городян, у Кривому Розі – 31 тис. (1923 р. – 19 тис.), у Дніпродзержинську – 34 тис. мешканців, у Кіровограді – 66 тис., Кременчуці – 59 тис. Полтава залюднилася до 92 тис. осіб. [див.: 337, с. 31]

Етнічна структура населення Середнього Подніпров'я на початку 1926 р. виглядала наступним чином.

У 1926 р. населення радянської України за національностями виглядало таким чином. Всього – 16.963.312 (обрахована частина): українців – 12.294.146, росіяни – 2.610.267, євреїв – 1.189.029, німці – 210.689, румуни – 165.828, поляки – 117.070, греки – 103.968.

Катеринославська губернія – 3.505 тис., в т.ч. росіян – 198119, українців – 1.333.535, євреїв – 110.929, німців – 26823; Київська губернія – 4.712.100, в т.ч. росіяни – 215.886, українські – 2.128.805, євреї – 321.401, поляків – 43.868; Кременчуцька – 1200213, в т.ч. росіян – 21640, українців – 680.313, євреїв – 68.359; Полтавська губернія – 3.627.600, росіян – 412.220, українців – 1.729.853, євреїв – 69.560. [331, с. 31 - 33].

Типова структура бюджету середняцької селянської сім'ї (8 осіб) південної частини Полтавщини у 1925 – 1926 рр. складалася з 1079 рублів доходу, 805 руб. з яких приходилося на зерно і продукти скотарства, і лише 55 рублів родина отримала від переробки сировинних продуктів. З отриманого прибутку 436 руб. були витрачені на господарські потреби (320 руб. – на насіння і корми худобі, 116 руб. – на господарські знаряддя), 642 руб. пішли на споживання членів родини, в т.ч. 335 руб. – на харчі, 198 руб. на одяг і взуття,

65 руб. – на паливо і освітлення. При цьому господарство мало 7 дес. землі, коня, 2 корови, теля, 5 овець, 2 свині, 15 курей [365, №7, 11 лютого 1927 р.]. Дана структура доходу і витрат середняцької робини світчинь про надзвичайно слабкий вплив індустріалізації на селян регіону, а також – про низький рівень доходів і рівня життя середняцтва порівняно з робітниками, службовцями та найманою інтелігенцією краю.

У соціальній структурі продовжувало зберігатися домінування сільського населення над міським. І для міського і для сільського населення було характерним поступове майнове розшарування при одночасному витисненні із активного сектору суспільної структури представників середньої і дрібної її міської буржуазії, суттєвого обмеженні більш заможної частини дрібної сільської буржуазії.

Відновлення економіки регіону в умовах утвердження радянської компартійної диктатури відбувалося в умовах перманентного протиборства в економічному просторі Середнього Подніпров'я носіїв індивідуальної приватновласницької ініціативи (буржуазії і дрібної буржуазії) та носіїв корпоративно-власницьких відносин (державної, господарської і кооперативної бюрократії).

Економічний простір Середнього Подніпров'я досліджуваного періоду поступово еволюціонував у напрямку утвердження парування державно-бюрократичного сектору народного господарства, суттєво обмежуючи таким чином матеріально-фінансові ресурси селянського повстанського руху.

Протистояння буржуазних і бюрократичних суб'єктів економічного простору Середнього Подніпров'я в умовах радянської диктатури суттєво деформувало індустріальну трансформацію соціальної структури населення регіону, створюючи таким чином неприродну напругу у міжстратових відносинах і стимулюючи частину людності до активних і пасивних форм опору режимові. Агресивна політика радянських органів державної влади з економічної та позаекономічної підтримки державно-бюрократичного сектору народного господарства і сприяння його утвердженню в якості панівного суттєво погіршувала якісь життя всіх соціальних верств людності, підтримуючи

таким чином постійне її невдоволення функціонуючою в регіоні та Україні в цілому адміністративно-політичною системою.

Реалізація НЕПу в регіоні супроводжувалася перманентними кризовими явищами, які були наслідком як системних недоліків економічної політики політичного режиму в цілому, так і неефективним, некваліфікованим втручанням центральних і місцевих державних установ в господарську практику.

Відбудова господарства відбувалася не стільки на засадах створення нових, більш продуктивних підприємств державної форми власності й витиснення ними з місцевих ринків приватновласницьких підприємців завдяки більшій ефективності та більш якісній товарній пропозиції, а на засадах створення адміністративних і податкових перепон діяльності середнього і дрібного приватного бізнесу, що вело перманентних труднощів у задоволенні споживного попиту і суттєво погіршувало якість життя населення при одночасному поліпшенні формальних кількісних економічних показників. Першочерговою метою уряду в було не якісне відновлення функціонування всіх елементів економіки регіону, а максимальне одержавлення, пряме і опосередковане кооперацією, господарства.

На кінець досліджуваного періоду ця мета була практично повністю досягнута в галузі промисловості, торгівлі, транспорту, кредиту, комунального господарства, культури та освіти. Поза сферою прямого державного контролю залишалось сільське господарство регіону. Однак господарство своє селянство вело на належній державі землі, з відповідними з цього наслідками для дрібнобуржуазного товарного сектору виробництва.

Етносоціальний інформаційний блок був проаналізований з метою з'ясування 1) етнічних та соціально-класових змін серед людності Середнього Подніпров'я під впливом економічних процесів та політичних подій під час революції і громадянської війни та 2) особливостей еволюції етносоціальної структури середньо-подніпровського населення в умовах економічного протистояння державно-бюрократичного та приватновласницького секторів народного господарства у 1921 – 1928 рр.

Період революції і громадянської війни характеризувався процесами деурбанізації, деіндустріалізації, мононаціоналізації та люмпенізації людності регіону, а також соціальної самоізоляції селянських громад.

Процес деурбанізації найбільше проявився у великих містах і значних індустріальних центрах Середнього Подніпров'я, які втратили значну частину свої мешканців через відтік городян до сіл, інших, менш постраждалих від воєнно-політичних подій, місцевостей та за кордон.

Знелюднення міст і промислових поселень певною мірою уповільнювалося міграцією частини мешканців містечок і малих міст до великих переважно у пошуках захисту життя від зазіхань з боку збройних угруповань. Особливо це було характерним для євреїв-мешканців містечок у 1919 – на початку 1920 рр.

Деіндустріалізація, в розумінні її як розмивання класової структури, типової для промислово-індустріальних суспільств, проявилася перш за все в промислових регіонах Середнього Подніпров'я (Криворіжжя, Нікопольський марганцевий район, Катеринославський промисловий вузол, а також у губернських і повітових містах. Промислова буржуазія, або мігрує за кордон, або розчиняється в середовищі торговців, або припиняє активне господарське життя. Науково-технічна інтелігенція (самодіяльна і наймана) в значній свої масі емігрує, або переїздить в більші промислові центри України і Росії, заступаючи там місце своїх колег, котрим вдалося знайти притулок в країнах Західної Європи і Прибалтики. Значна кількість промислового робітничого класу (особливо з уродженців українських губерній) повернулася з сім'ями до рідних сіл, або покинула фабрики і заводи, перейшовши в стан ремісників або люмпенів. У той же час гіпертрофовано зросла чисельність чиновної, військової, партійної, профспілкової та господарської бюрократії, котра концентрувалася, майже виключно, в містах.

Мононаціоналізація людності регіону проявилася в масових міграціях представників національних меншостей як до країн, які були їх історичною батьківщиною (німці, литовці, латиші, поляки, греки, болгары, молдавани тощо), так до інших регіонів України та радянської Росії (переважно до

найбільших культурних та економічних міських центрів). В результаті цього процесу, за офіційною статистикою, кількісно передаючим етносом не тільки у селах, а й в містах, включно Катеринослав, стають українці. Суттєво зростає в містах частка росіян.

Люмпенізація населення проявилася як у декласуванні буржуазії, робітничого класу і значної частини інтелігенції, так і в загальному (кількісному і якісному) падінні рівня життя всіх основних верств людності регіону.

За відбудовного періоду для етносоціального простору Середнього Подніпров'я були характерні процеси: поступової реурбанізації, мононаціоналізації, відновлення середньої і дрібної міської буржуазії та робітничого класу, зменшення чисельності найманої інтелігенції.

Реурбанізація проявилася у відновленні й зростанні чисельності міського населення в регіоні. Особливо успішно відновлювалися великі промислово-культурні центри, а також губернські, окружні та деякі повітові (районні) міста. У той же час прискорено занепадає більшість містечок, перетворюючись на звичайні села. Зникає відкрите протиборство міста і села, перейшовши у форму економічного протистояння. Продовжується відтік освіченої частини городян до Москви, Ленінграду, Харкова, Одеси, Києва.

Продовжується процес мононаціоналізації населення Середнього Подніпров'я за рахунок посиленої міграції малих національних меншостей за межі досліджуваного регіону, за межі УСРР і за межі СРСР. Зростання питомої ваги українців, росіян та, переважно у найбільших містах регіону, євреїв не сприяло ослабленню міжнаціональних протиріч, надзвичайно загострених за часів революції 1917 – 1920 рр. Серед місцевих росіян домінувало невдоволення українізацією, серед українців – вочевидь «надмірним» і швидким припливом євреїв до великих і середніх міст Лівобережжя.

Тимчасово відновлюється класична соціально-класова структура розвинутого промислово-індустріального суспільства: буржуазія, дрібна буржуазія міста і села, робітничий клас, бюрократія, наймана і самодіяльна інтелігенція тощо.

Однак в середовищі відновленої буржуазії абсолютно домінує міська торгівельна буржуазія, повністю відсутня сільськогосподарська. У містах кількісно переважає дрібна буржуазія, але економічно домінує державно-партійна бюрократія з претензією на захист і представництво інтересів робітничого класу. Найбільш економічно безправною залишається наймана інтелігенція. На селі економічно і соціокультурно пануючою верствою протягом всього непу залишається дрібна сільська буржуазія (середняцтво), періодично тероризоване сільським люмпен-пролетаріатом (незаможниками).

Протягом досліджуваного періоду економіка Середньодніпровського регіону через низку перманентних регіональних і загальнодержавних господарських криз рухалася шляхом від командно-адміністративної форми організації та функціонування «воєнно-комуністичного» типу через багатокладно-ринкову форму до командно-адміністративної моделі державно-бюрократичного типу господарювання. Суттєве зростання обсягів виробництва речових товарів в промисловості і сільському господарстві не відповідало нагальним потребам суспільства в умовах завершення промислової індустріалізації і зберігаючи таким чином соціальну напругу в населенні.

Відновлення промислового і сільськогосподарського виробництва, прискорення промислової індустріалізації в традиційних промислових районах і центрах Середнього Подніпров'я, розгортання «культурної революції» посилили диспропорції у соціальній структурі людності досліджуваного регіону. Деструктивна, агресивно-люмпенізаторська соціальна політика органів радянської влади неминуче вела до суцільної пролетаризації всіх основних класів і суспільних верств. Спрямована на загальне одержавлення економічна політика послідовно обмежувала життєвий простір буржуазних верств, самодіяльної інтелігенції та дрібної буржуазії міста і села. Таким чином загострювалися між класові та внутрішньокласові протиріччя, створюючи об'єктивні передумови для подальшого існування активної і пасивної опозиції державно-компартійній диктатурі, котра поступово набувала рис режиму одноосібної влади.

Таким чином, соціально-економічна політика органів влади радянської тоталітарної диктатури, здійснювана протягом кінця 1918 – 1925 рр. в сфері промисловості, сільського господарства, торгівлі, податків, майнових відносин, використання трудових ресурсів з у відповідності до другої програми РКП(б), постійно і системно деформувала відносини між державною і громадянським суспільством, між міським і сільським населенням, між основними суспільними класами і самостійними суспільними верствами, титульною нацією та національними меншинами, що перманентно підтримувало соціальну напругу і створювало об'єктивне підґрунтя для активного селянського руху опору у формі повстанства.

РОЗДІЛ 3

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В РЕГІОНІ

3.1. Створення системи окупаційного терору радянської влади в Середньому Подніпров'ї та її вплив на еволюцію ідеології повстанців

Досліджуючи протестні події 1910 –х першої половини 1920-х років в Україні та аналізуючи модерну історію країни, не можливо не помітити схожість реакції українців та їхньої поведінки в умовах соціального катаклізму. Відповіддю українців на національну загрозу стає, як свідчить історія, масова їх самоорганізація у повстанський рух. В Україні така самоорганізація українців відбувалась в умовах окупаційного терору радянської влади. Це був масовий збройний рух українського селянства і певною мірою робітництва, спрямований на захист права на землю, засоби виробництва, проти окупаційних режимів та реставрації старого ладу. Поступово повстанський рух окрім ознак передусім соціального спрямування набув національного змісту і трансформувався у політичний український визвольний рух. Вирішальну роль у цьому процесі відігравали чинники, пов'язані з особливостями суспільно-політичного розвитку тогочасної України.

На всіх етапах протистояння селянства соціалістичним перетворенням та утвердженню радянської системи більшовицька влада з підозрою ставилася до цієї найчисельнішої верстви українського суспільства. Починаючи з листопада 1918 р., під час першої та другої війни більшовицької Росії проти УНР, в період воєнного комунізму в регіоні почала створюватись і поступово викристалізувалася система окупаційного терору радянської влади. Її ознаками стали не лише масові обшуки, реквізиції та арешти, але й заперечення духовних традицій українського селянства. Багатовекторний конфлікт радянської влади і селянства зачепив всі суспільні прошарки українського села.

Створюючи систему терору, комуністичний режим розпочав боротьбу з селянством як з найбільш небезпечною для нього суспільною верствою, яка була головним носієм національній ідентичності українства. Надзвичайні методи, застосовані радянським державним та партійним апаратом з метою упокорення селянства Середньої Наддніпрянщини, перш за все були спрямовані на створення в українському селі атмосфери страху, і не передбачали негайного припинення збройного протистояння в регіоні.

З початком втілення в життя декрету від 11 січня 1919 р. про продовольчу розкладку і впровадженням політики воєнного комунізму насильницькі заходи стали невід'ємним атрибутом політики більшовиків. Під тиском продовольчої диктатури селяни мали віддавати владі не тільки лишки продовольства, а більшість матеріальних результатів своєї праці. У пошуках продовольства з міст до українських сіл почали прибувати більшовицькі загони, які не гребували навіть вилученням у селян особистих речей.

Характерним явищем в житті українського села стали не тільки примусові заготівлі сільськогосподарської продукції та масові реквізиції, але й заперечення національної самобутності та створених протягом століть духовних традицій селянства. Масштабне протистояння окупаційної радянської влади і українського селянства 1918-першої пол. 1920-х рр., в тому числі й у формі збройних змагань, особливої глибини та значущості набуло у духовній площині. Розуміючи це, більшовицьке керівництво, що складалося здебільшого з неукраїнських діячів, самого початку радянізації вело проти українських селян не лише економічну, а багатовекторну, тотальну війну. Функції окупаційної адміністрації, зокрема й щодо проведення насильницької радянізації України, виконували кадри партійно-радянської номенклатури здебільшого експортовані Москвою. Наприкінці 1918 р. ЦК КП(б)У на 90 % складався з не українців [427, с. 93]. Сформоване в Росії 75-тисячне радянське військо, що в листопаді 1918 р. рушило в Україну з метою зупинити процес творення української державності, складалася головним чином із росіян, а також євреїв, башкирів, татар, китайців, угорців, латишів та представників деяких інших національностей [431, с.547]. Те, що до складу командування усіх

військових підрозділів, які вторглися в Україну, були залучені здебільшого росіяни та євреї, пояснюється змістом спеціального наказу Реввійськради РСФРР та таємного додатку до нього від 13 листопада 1918 р. Українці на керівні військові посади практично не залучалися. Зрозуміло, що українське селянство за всіма критеріями було чужим та не зрозумілим для радянського війська та його керманців. Втілення в життя українського суспільства комуністичної доктрини передбачало знищення ринкових відносин та приватної власності [381, с.25]. Наслідком цього мало стати позбавлення засобів до існування всіх прошарків селян, основою життя яких було господарювання на землі. Таким чином, українське селянство опинилося у становищі ворожому до більшовицької влади, будучи ототожненим з її ідеологічним ворогом. Підтвердженням цьому став подальший перебіг відносин влади й селянства.

В умовах руйнування ринку та розгортання бойових дій селянство втрачало зацікавленість щодо результатів своєї праці. Здійснення продовольчої розкладки, обумовленої потребами держави, відбувалося без огляду на реальні можливості селян із застосуванням насильницьких заходів. Насильство стало невід'ємною складовою політики більшовиків щодо селянства, а обсяги вилучення залежали від спроможності державних органів їх здійснити.

Обсяги накладеної продрозкладки були дуже обтяжливими для селянства всіх без винятку сіл Середньої Наддніпрянщини. Так, виконуючі продовольчу розкладку селяни Білоцерківської волості Васильківського повіту в 1920 р. мали віддати «159600 пудів хліба різного роду, 260 голів худоби, 450 вівців, 300 свиней, 720 гусей, 380 качок, 2900 курей, сіна 2920 п., соломи 7970 п.». До початку 1921 р. з волості було вилучено 23 тисячі пудів хліба. а конфісковану Худоба, продукти харчування, що також фронтально конфісковувалися, взагалі не підлягали підрахунку зовсім [7,арк.147]. Продрозкладка передбачала вилучення не лише продовольчих, але й матеріальних цінностей.

У радянських документах, в яких йдеться про продрозкладку, вилучення продовольства та іншого майна у населення часто називається терміном «контрибуція», що не відповідає загальноновизнаному тлумаченню.

Ця, так звана «контрибуція», або майже тотальне насильницьке вилучення продовольства та іншого майна у населення, мала на меті не лише вирішення економічних потреб режиму, а й деморалізацію і упокорення селянства. Вилучення продовольства, залучення населення до громадських робіт (наряд на підводи, чищення снігу та т. ін.) завжди супроводжувалися насильством [108, арк. 171]. Насильницьке проведення продовольчої розкладки засвідчують безпосередньо й самі директиви більшовицьких органів влади.

Лубенський повітовий ревком, наприклад, 25 січня 1921 р. в інструкції виконавцям радив проводити розкладку на селі у такий спосіб: «Раду потрібно зібрати щойно загін дістанеться села. Місцевим зборам відразу має бути пред'явлена продовольча розкладка накладена на їхнє село. Треба наголосити на негайному її виконанні протягом найближчих днів. Водночас з цим брати заручників з куркульського елементу від 5-ти до 10-ти чоловік, яких відвозили до міста у розпорядження Повітревкому з подальшим ув'язненням до Виправбудинку. Населенню повідомити, що заручників не буде звільнено допоки не буде виконана продовольча розкладка» [144, арк.57].

Такі накази, зокрема брати, заради виконання плану продрозкладки, по 5-10 селян в заручники, «бажано з «куркулів», були типовими для більшості повітових ревкомів регіону Середньої Наддніпрянщини. Конкретних тлумачень цього поняття не надавалося, тому ярлик «куркуля» міг стосуватися будь-якого невдоволеного політикою більшовиків селянина. Таким чином, намагаючись представити боротьбу селян як класову, застосовуючи принцип «розділяй і володарюй», більшовики прагнули розколоти українське село, зробити його знесиленим і покірним.

Під гаслом боротьби з куркульством у селі розпочалась фактичне нищення підприємливих, економічно незалежних селян. Розвитку такого сценарію сприяв той факт, що протягом тривалого часу більшовицька влада ставилася з цілковитою підозрою до українського селянства, яке не відповідало комуністичному баченню щодо побудови нового суспільного соціалістичного ладу. Треба зауважити, що селян дійсно цікавили не соціалістичні перетворення, а земля. Український селянин був скоріше прихильником

індивідуального, а не колективного землекористування. У цьому й полягала головна відмінність завдань більшовицької влади і селянства.

Атмосферу насильства в українському селі посилювало зверхнє ставлення до селян збоку різного рангу радянських посадових осіб, які не лише втілювали настанови керманічів, а й воліли «провчити» селян [232, арк. 98].

Політика більшовиків щодо селянства в період встановлення радянської влади просто вражає своїм негативним ставленням до простого селянства. Документи свідчать, що таке ставлення було характерним як для високих посадових осіб, так і для безпосередніх виконавців їх вказівок. Показовим, наприклад, є свідчення у лютому 1921 р. командира загону з викачування цукру Г.Обозного: «Виконуючі завдання щодо збору цукру неодноразово довелося мені зустрітися з роз'їздами загону червоноармійців і спостерігати, як вони, роз'їжджаючи хуторами Фастівської волості і робили самочинні обшуки, відбираючи у селян цукор. Майже одразу награбоване вони міняли на самогон...» [229, арк. 34].

Намагання окремих органів радянської влади обмежити вседозволеність більшовицьких військ були мало результативними. Взимку 1921 р. на засіданні ЧК одного з повітів Черкащини було розглянуто справу вояків 5-ї стрілецької дивізії, які згвалтували трьох жінок – робітниць заводу, що знаходився на території нинішнього Уманського району. Серед обвинувачуваних був зокрема й командир цього військового угруповання, якій, за свідченнями потерпілих відрізнялася «самодурством й нахабством», знущався над місцевим населенням [129, арк. 10]. Подібні злочини були типовим, але зазвичай випадковим явищем воєнної доби будь яких часів у будь якій країні. В регіоні Середньої Наддніпрянщини в результаті цілеспрямованої державної політики вони отримали ознак масовості. Політика більшовиків стосовно українського селянства мала цілком системний характер зі всіма ознаками створення справжньої окупаційної системи терору. Так, резолюція Нікопольського повітового парткому від 23 червня 1919 р. сповнена ненавистю до працівників села та відвертим призивом до посилення терору в цьому середовищі українського суспільства: «Контрреволюції, що піднімає голову і підриває

владу робітників і селян, спричиняє паніку серед робітничо-селянських мас, заважає викачуванню хліба та відмовляється щодо видачі надлишків, а також заважає об'єднанню сільської бідноти, відповісти нещадним терором. Боротьбу покласти на волосні виконкоми, комітети бідноти, комуністичні осередки та на місцеву повітову надзвичайну слідчу комісію» [196, арк. 332]. Отже, хто не міг чи не бажав сприяти виконанню планів продрозкладки, вважався ворогом влади. Репресивна політика щодо них була різноплановою, а форми, методи та засоби такого терору відрізнялися різноманітністю.

Так, 15 липня 1920 року засідання Катеринославського Бюро виконкому щодо продовольчого питання прийняло таке рішення: з огляду на невиконання деякими волостями хлібної розкладки вжити таких заходів: запропонувати уповноваженим виконкому – у Богодарівській, Ганнівській, Знаменській та Катеринівській волостях щодо громадян, які не виконують розкладки вжити репресивних заходів у вигляді конфіскації у куркулів до 25 коней на волость. Розглядалося також питання про відправлення на допомогу уповноваженим виконкому для здійснення розкладки військових загонів у Краснокутській, Михайлівській та Ново-Покровській волостях [356].

Намагаючись розколоти й знесилити українське село, зробити його покірним, більшовицька окупаційна влада не гребувала ніякими, навіть самими ганебними, засобами. Особливо дійовим засобом репресивної системи виявилася практика взяття в заручники. З числа селян заручників брали практично в усіх регіонах Середньої Наддніпрянщини. У «Протоколі № 31 пленарного засідання Сквирського повітревкому» датованого 1920 р., йшлося про те, що за кожного вбитого радянського працівника мали бути розстріляні 10 заручників, бажано куркулів [222, арк. 56].

Безпосереднім підтвердженням схвалення владою такої політики щодо селянства може бути «Стисла інструкція щодо боротьби з бандитизмом та куркульськими повстаннями» від 20 квітня 1920 р., затвердженій РНК УСРР. Були сформульовані надзвичайно сурові заходи щодо селянства: взяття заручників, арешт усього чоловічого населення віком від 19 до 45 рр.,

накладання на нього контрибуції продовольством, грошима; обстріли населених пунктів і навіть їх знищення [232, арк. 67].

За прояви невдоволення чи, навіть за уявну можливість таких, на селян покладалася колективна відповідальність. Ми вже зазначали, що командний склад Червоної Армії в Україні був переважно не з українців. Виходячи з цієї реалії стає зрозумілим, чому більшовицьке військо так жорстоко поводитися з українським селянством. Для нього українські селяни були чужим і ворожим населенням, упокорення якого було для більшовиків закономірним явищем.

Одним із векторів діяльності більшовицької репресивної системи в українському селі першої половини 1920-х рр., як вже згадувалося, було намагання його розколоти. В архівних документах того періоду є багато свідчень про передачу конфіскованого у заможних селян майна місцевій бідноті. Підступно нацьковуючи в такий спосіб бідніших на заможніших більшовики намагалися змусити селян працювати на користь окупаційній владі. Показовим є задокументоване висловлювання завідуючого полтавським Агітпросвітом у 1919 р. захоплено констатував про те, що «класове розшарування в селі - безперечне. Треба привнести в нього, без всякого відтермінування, момент нещадної класової боротьби; треба економічно, політично і невпинно комуністичним словом підбадьорити бідноту і допомогти їй зорганізуватися»[159, арк. 54].

Про особливе місце, яке більшовицька влада відводила культивуванню настроїв розбрату в середовищі українського селянства, свідчить зміст «Інструкції до наказу про призначення відповідачів у населених пунктах, прилеглих до залізниць» затвердженої у 1921 р. Президією ВУЦВК. В ній містилася рекомендація вважати «головною метою створення інституту відповідачів аж ніяк не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, що є нездійсненним, а внесення розбрату та розшарування до села...»[281, арк. 99]. Відповідачів призначали за псування залізниць, нищення телеграфного й телефонного зв'язку, теракти проти представників радянської влади. За нищення засобів комунікації на відповідачів накладався штраф: за спиляний стовп – два коня чи дві корови, за перерізаний дрот – одну голову худоби. За

вбивство радянського активіста, червоноармійця, члена комітету незаможних селян губернський надзвичайний комітет мав право виконати рішення про розстріл одного з відповідачів. Призначені відповідачами мешканці прилеглих сіл каралися й за переховування тіл убитих. Відповідачі обмежувалися в пересуванні, не мали права залишати село без дозволу комітету незаможних селян [281, арк. 102].

Політика більшовиків щодо селянства здійснювалася в умовах нестабільності радянської влади як в Україні в цілому, так і в регіоні Середнього Подніпров'я зокрема. Реакція селян на репресивні заходи влади була виключно негативною. Проте, діяльність репресивної системи, спрямованої на деморалізацію, розшарування селянства, намагання створити на селі атмосферу суцільного страху з метою змусити селян визнати радянську владу мала двоякі наслідки. З одного боку, постійним супутником українського селянина на багато років став страх, навіюваний йому владою. З іншого – відбувалась самоорганізація українського селянства та розгортання повстанського руху в Середньому Подніпров'ї з одночасною еволюцією його ідеологічного підґрунтя в напрямку утвердження ідеї національного українського державотворення.

Атмосфера, яка панувала в українському селі протягом всього періоду становлення радянської влади, засвідчена не лише документально, але знайшла своє відображення в творах художньої літератури. Так, у п'єсі радянського драматурга 1920-1930-х рр. О.М.Афіногенова «Страх», написаної в 1931 р., один із її дійових осіб, професор Бородін, виголошує всесильність відчуття страху, що утверджується як дієва зброя більшовицького режиму для свого існування. «Страх детермінує поведінку радянської людини...»[431, с. 545]. Знищить страх – і відчиняться шляхи до добробуту, до творчої праці. Але страх – це диктатура. Знищити страх – значить знищити диктатуру. 80 % всіх досліджених живуть під вічним страхом на затримання і втрати соціальної підпори. Молочарка боїться конфіскації корови, селянин – примусової колективізації, урядник – безнастанних «чисток», партійний урядник –

обвинувачення в ухилі, науковий – обвинувачення в ідеалізмі, технік – в шкідництві. Живемо в добі великого «страху» [431, с. 547].

Але дії радянської влади культивували в українському середовищі не лише почуття безвихіддя, але й, як вже зазначалося, викликали протидію, перш за все з боку селян. Так, про це свідчить, наприклад, таємний циркуляр секретаря ЦК КП(б)У наркомату продовольства і начальнику управління народного комісаріату продовольства УСРР, датований 1922 р. В ньому було констатовано, що «численні репресії, до яких змушені були вдаватися продоргани торік, часто не досягаючи мети, приносили з собою завжди край небажане озлоблення селян...» [158, арк. 69].

В архівних матеріалах, які містяться в центральних та регіональних архівах України, знайдено багато інформації про те, що соціалістичні перетворення в українському селі не знаходили позитивного відгуку у його мешканців. Зафіксовано, як більшовицькі політичні працівники скаржилися, що вони на межі відчаю через неприйняття їх селянством. Вивчаючи документи 1918 – середини 1920-х рр., можна спостерігати паралізованість, моральний занепад політпрацівників, котрі нарікали, що всі волості і села є недоступними для них, бо підтримують і охоче постачають партизанські загони [233, 263, 303]. Причини для розчарування були. З рештою, навіть цілком мирні акції більшовиків часом сприймалися селянством вельми вороже. Наприклад, влітку 1919 року у с. Олександрівка на Чигиринщині трапився «жіночий бунт» під впливом чуток з сусіднього села про те, що перепис дітей проводився з метою насильного їх відправлення до комун. Сповнені гніву жінки збиралися побити голову колегії відділу народної освіти. Від неминучої розправи він був врятований спеціально прибулим для придушення невдоволення селянок більшовицьким загonom [34, арк. 36].

Безвладдя було характерним явищем для багатьох повітів регіону Середнього Подніпров'я. Так, в одному з повідомлень інформаційного відділу ЦК КП(б)У, датованого початком 1921 р., давалася оцінка ситуації, що склалася в Олександрівському повіті: «Скрізь панує анархія і бандитизм. Працівники не їдуть в село. 6-а дивізія розграбувала повіт.

Селяни проти радянської влади ... Загальні збори Олександрівської організації К.П.У. констатували, що придушення анархо-бандитів у повіті 6-ю дивізією велося нетактовно - застосовувалося грубе насильство і накладання неймовірних контрибуцій»[167, арк. 78].

Можна з певністю констатувати, що основними носіями політики репресій та насильства проти українського селянства були військові, політичні та громадські діячі, що прибули зі поза меж України. Так, член колегії губпродкому Полтавщини Кондратенко у доповідній записці до ЦК у лютому 1920 р. так мотивував своє прохання позбавити його повноважень члена колегії: «Серед членів колегії лише я один є місцевим працівником, а решта – направлені з півночі». Далі Кондратенко зауважував, що «москвичі» надто різко й прямолінійно здійснюють продовольчу політику і не рахуються з його думкою [159, арк.112]. Факт кількісної переваги не українців серед більшовиків був беззаперечним і не міг залишатися поза увагою селян. Більшовицька влада стала ототожнюватися українським селянством з чимось чужинським й безперечно ворожим. Більшовицьке керівництво, аналізуючи настрої мешканців сіл регіону, у 1919 р. змушені були констатувати, що «залишене поза сферою організаційних турбот і ідейного впливу з боку Комуністичної Партії село відповіло на соціалістичну конструкцію Радянських органів в селі ненавистю з боку куркульських елементів, недовірою з боку середняків і повною байдужістю з боку бідноти. Так в період другого приходу Радянської Влади опинилася Україна з Радянськими органами, але без Радянської Влади. Так складалося у свідомості широких селянських мас ототожнення комуністів то з голодним «кацапом», то з насильником-«комунаром», то просто з «жидом» [156, арк. 54].

Українські селяни сприймали більшовицьку владу як привнесену ззовні. Наприклад, у квітні 1920 р. у с. Чечелівка, що на Полтавщині, селяни запитували у прибулого з Росії більшовика Івашова: «Як бути нам, як жити? Чому весь хліб забирає Москва?» [497, с.65].

На початку 1920-х рр. більшість структурних одиниць більшовицьких органів влади в Україні були полінаціональними, причому українців в них було

менше 50 %. [26, арк. 87]. Так, згідно звіту НКВС УСРР за 1920 р. національність керівників різних ланок губернських та повітових виконкомів (ревкомів) в Україні була представлена такій пропорції: 167 українців, 146 – росіян, 34 – євреїв, 3 – латишів, 3 – поляків, 2– естонців, 1– білорус, 1 – німець [26, арк. 105]. Ця пропорція почала дещо змінюватися лише починаючи з 1923 р., за перші кроки так званої політики «українізації».

Така політика свідчить про те, що більшовики в Україні головним чином покладалися на утвердження своєї влади шляхом залучення представників інших національностей, бо місцевим мешканцям довіри не було. Для багатьох селян більшовизм був втіленням чужого неукраїнського світу.

Для українського селянина, який являв собою основу української національної самобутності, характерним був власний, сформований протягом століть, світогляд і спосіб життя. Прибулі з Росії більшовики асоціювались у українського селянства з чужим для них як ідейно, так і за національної ознакою, середовищем. Попри довготривале російське панування над українськими землями, селяни зберегли відчуття своєї української ідентичності. Показовим можна вважати запис, датований 1920 р., що містився на бланку «Особистої відомості» організаційного відділу Полтавського губернського паркому КП(б)У в графі № 13, де йшлося про військову службу члена партії. Формулювання в цій графі запитань з використанням специфічних термінів щодо можливої попередньої служби у лавах російської армії однозначно свідчили про сприйняття цієї армії виключно як ворожої [161, арк. 342]. Отже, в досліджуваний період в українському суспільстві, зокрема й серед селянства, існувало переконання про «своє» і «чуже». А з приходом більшовиків це «чуже», яке починало чинити насильство, стало для багатьох селян стимулом до повстанської боротьби проти чужинської, більшовицької влади. Саме активна участь в повстанському русі стала єдиним виходом із становища, що склалося.

Характеризуючи «по гарячих слідах» ідейно-політичне підґрунтя селянського повстанського руху 1920-х рр. у праці «Шляхом зрадництва і авантюри», яка побачила світ у 1927 р., радянський дослідник Б.Козельський

зробив такий висновок: «Зацікавленість великої сили селянства успіхами бандитизму було, звичайно, дуже серйозним й небезпечним явищем... Бандитизм підтримували широкі маси сільського населення... Перше й основне завдання радянської влади було диференціювати село, треба було перенести громадянську війну в саме село. Селянська молодь була для бандитизму найкращим елементом. Вихована в старих націоналістичних традиціях, вона мала перекручене уявлення про історію українського народу; затуманена своєрідною романтикою гайдамаччини, молодь постачала бандитські загони» [343, с. 73-75]. Розвиваючи цю думку, сучасні дослідники цілком справедливо констатують, що те, що для більшовиків здавалося «затуманеністю», бо не відповідало комуністичним ідеалам, насправді підтримувало бойовий дух і традицію українського села. Ворожнеча з більшовиками – це був конфлікт не лише в економічній площині, але й у духовній, національній, культурній. Більшовики намагалися змінити не лише соціальний і майновий стан, але перевернути гори дном всю його сформовану за багато поколінь традиційність, внести розруху в його усталене життя. Намагання «перенести громадянську війну в саме село» свідчить про те, що, попри деякі суперечності, пов'язані з майновим та земельним станом, конфлікту і протистояння в українському селі не було, а протистояння прийшло в українське село з більшовиками [381]. Ідея про невід'ємний взаємозв'язок процесів підпорядкування комуністичному режиму українського села та розколу його середовища є провідною у багатьох документах центральних та регіональних органів влади періоду, що стосуються подій, пов'язаних з повстанським рухом селянства Середнього Подніпров'я [336-338]. Саме розмежування села як основи повстанського руху в Середньому Подніпров'ї дало можливість радянській владі розмежувати і сам повстанській рух. А створення репресивно-каральної система виявилось найбільш результативним напрямком боротьби радянської влади проти повстанського руху в Україні 1920-х рр.

Попри те, що більшовики виграли громадянську війну і залишилися при владі, у 1923 р. 92 % земельного фонду залишилося у індивідуальному користуванні [375, с. 92].

На наш погляд, саме через те, що селяни взяли за зброю, їм вдалося певною мірою зберегти українську ідентичність і культуру. Завдяки вольовій позиції українського селянства вдалося вибороти поступку в радянській владі, що знайшла свій вияв в українізації.

Проте, для більшовиків конфронтація з селянством в першій половині 1920-х рр. стала певним уроком. Стало зрозуміло, що для реалізації своїх намірів комуністичній владі однієї збройної сили було недостатньо. З огляду на те, що відмовлятися від планів комуністичної перебудови села більшовики не збиралися, українському селу вирішили дати певний перепочинок. Водночас необхідно було вдосконалити і застосовувати ширший спектр соціально-політичних і культурних заходів для перетворень в українському селі, яких прагнули більшовики. Для цього комуністи мали владу і структурований державний апарат. Збройне протистояння між владою і селянством з 1923 року почало згасати і на початок 1925 р. активний опір українства радянській системі на етапі її утвердження майже припинилося. Але протистояння залишилося у соціокультурній сфері.

Прихід більшовиків українське село сприйняло спочатку майже пасивно і лише політика жорсткого матеріального визиску й репресій проти селянства змусили українське село до радикальних дій. Більшовики, що намагалися утвердитися при владі в Україні розглядали українське село головним чином як постачальника матеріальних ресурсів. Мало знаючись на його традиціях культурі, більшовизм започатковує суспільно-політичні перетворення зовсім не рахуючись з інтересами села.

Ворожнеча між більшовиками і українськими селянами перетворюється на протистояння в етнічному, ментальному сенсі. На початку 1920-х років розгортається боротьба не лише на воєнному, але й на світоглядному рівні. Для пересічного українського селянина більшовик – це, зазвичай, представник іншого народу, що прийшов відібрати чесно зароблене селянське добро і вивезти його за межі України.

Придушуючи опір селян Середнього Подніпров'я більшовицький режим боровся проти селянства не просто як суспільного прошарку, але головну

небезпеку вбачав у національній його ідентичності, традиціоналізмі. Цілий ряд репресивних заходів, застосованих проти непокірного селянства на початку 1920-х р., за визначенням самих більшовиків, не мав на меті негайного припинення збройного протистояння, а передбачав створення в українському селі атмосфери страху і небезпеки. Але, як ми вже зазначали, дія породжуючи протидію, дала можливість українському селянству зберегти національну самобутність й привела до еволюції ідеологічних основ повстанського селянського руху в Середній Наддніпрянщині.

Ідеологія повстанського руху, яка почала формуватися під час першої хвилі повстань кінця 1918-початку 1919 рр., пройшла декілька етапів еволюції. Спочатку за своїм ідеологічним спрямуванням повстанські загони поділялись на анархістські (махновські), національні («уенерівські») та загони без чіткої ідеологічної орієнтації. Але на середину 1920-х рр. домінуючою стала «уенерівська» течія. В протиборстві з більшовиками та реагуючи на здебільшого злочинні дії політичних осередків радянської влади під гаслами соціальної справедливості, головною складовою повстанської ідеології стала національна.

Ідеологічні постулати повстанців використовувалися різними політичними силами для оволодіння масами. В період розгортання повстанського руху ідеологія була спрямованою суто соціально – на селянство, виходячи з його базових прагнень та очікувань, перш за все у вирішенні земельних питань. Причина цього зрозуміла, оскільки власне селянство було основною рушійною силою повстанців. Тому, відповідно, між протиборствующими сторонами йшла боротьба навколо селянства і за нього. І можна цілком погодитися із твердженням О.Нестерова, що «політична діяльність у масах будувалася переважно за найбільш простими і доступними для сприйняття ідеологічними зразками» [506, с. 48]. Однак, на нашу думку, той же О.Нестеров серйозно помиляється, стверджуючи, що вся ідеологія партизансько-повстанського руху в 1919 році «базувалася саме на гаслах протесту» [506, с. 49]. Насмілимося заперечити саме цю тезу і висловимо іншу: ідеологія повстанців будувалася на двох елементах, що й проглядається у багатьох відозвах, листівках, гаслах: з

одного боку, це справді – протест, але з іншого – заклик до державотворення. Саме це і є основою ідеології повстанського руху.

Звичайно, існували і суто протестні заклики. Таким, наприклад, є ультиматум отамана Ю.Мазуренка від 28 червня 1919 р., спрямований голові українського радянського уряду Х.Раковському. В ньому, зокрема, радянська влада звинувачувалася в антинародній політиці:

“1. Ви іменуєте себе «урядом робітничим», в той же час вивозите з України сировину, матер’яли, вугілля і навіть машини, і тим самим припиняєте роботу на заводах і фабриках, викидаючи на вулицю голодних робітників.

2. Ви іменуєте себе «селянським урядом», а в той же час анархічним вивозом руйнуєте селянські господарства, а ваші так звані «красноармейці» палять хати, грабують села, насилують жінок, убивають стариків і дітей. Ви насильно відбираєте хліб і вивозите з України.

3. Ви іменуєте себе «радянським урядом», а замість цього ввели «комисаро-державіє» і «чрезвычайки», котрі ні чим не відрізняються від царських губернаторів, жандармів і охранок»[34, арк. 50].

Повною протилежністю до цього документа є відозва, створена повстанцями Холодного Яру у липні 1919 р. Принципово відмінними від ультиматуму Ю.Мазуренка в ній є два моменти: по-перше, сама відозва спрямована до всього населення України, по-друге, в ній повністю присутній заклик до державотворення: «В єдності і згоді – сила народу. Наша судьба і судьба наших дітей в наших руках. Дорога, яка лежить перед нами, ще свободна, - вона вкриється для нас і наших дітей терням або цвітами – залежить від того, чим ми самі цю дорогу вистилемо»[34, арк. 51].

Прикладами поєднання протестних та державотворчих закликів є відозви холодноряських загонів у травні-червні 1919 р. Так, штаб особливого бойового загону отамана Уварова видав листівку, адресовану червоноармійцям та селянам, в котрій ворогами оголошувались «комуністи і жидівські ставленики» і водночас закликалися всі до відстоювання інтересів України, котра «настільки велика і багата», що може існувати і без сторонньої допомоги, «котру нав’язують їй Великоросія і жида, котрим вигідно, щоб ми йшли брат на брата

зі зброєю в руках». Тут слід зауважити, що сам отаман Федір Уваров, колишній осавул Кубанського війська і штаб-ротмістр царської армії, підпорядковувався отаману Н.Григор'єву. А, як відомо, його війська прославилися не лише заколотом проти більшовицької влади у травні 1919 р., але й значною кількістю погромів та звірств. Разом з тим, як вважає дослідник В.Горак, «повстання отамана Григор'єва проти більшовицької влади невірно було б зводити тільки до антисемітської «діяльності» повстанців. Поголовно знищувались усі політичні противники херсонського середнього селянства, і серед них часто-густо були не тільки євреї, а й росіяни й українці. Етнічна неприязнь, расова ненависть та інші притаманні григор'євцям риси, були ... вторинні, похідні від ненависті класової». У цьому контексті зрозумілим стає і текст відозви штабу Уварова, тим більше, що сам Н.Григор'єв був щирим прихильником радянської влади, але «розумів її не як монопольно-більшовицьку владу, а владу широкої коаліції радянських і прорадянських партій». Проте, певним дисонансом стосовно Уварова звучить свідчення людини, котра особисто його знала і брала участь у бойових діях разом з ним – С.Полікши, котрий у своїх пізніших спогадах порівнював його та іншого отамана – В.Чучупаку: «Ідейного розходження між обома отаманами не було, бо Чучупака боровся за незалежність України, а Уварів, хоч і не чисто балакав по-українськи, ставив за ціль боротьби незалежну українську державу вкупі з Кубанню». Цілком можливо, що подібне твердження може здатися певним протиріччям до фігури і діяльності Н.Григор'єва. Але ж, по-перше, він був за радянську владу без більшовиків і не проти незалежної України; по-друге, начальником штабу у Н.Григор'єва з 13 березня 1919 р. був Ю.Тютюнник, майбутній генерал-хорунжий військ УНР. Саме його В.Антонов-Овсієнко вважав «основним надихувачем і організатором григор'євської зради». Таким чином ми підходимо до думки, що настільки різних людей як отаман В.Чучупака, отаман Ф.Уваров, отаман Н.Григор'єв і отаман Ю.Тютюнник ідеологічно об'єднує одне – боротьба проти влади більшовиків (можливо, проти узурпації влади) [3, арк.78].

Навколо питання «бути чи не бути» Україні і якій їй бути (більшовицькій чи ні) побудовано і відозви Інформаційного Бюро штабу холодноряського загону отамана Незбієнка, котрі розповсюджувалися на початку червня 1919 р. Тут також з одного боку існував протест проти «гнобителів Раковського і К^о», а з іншого селянство закликалося до відстоювання «Землі і Волі». Більш того, цей заклик стосувався всіх, «хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій рідний край. При цьому в якості авторитетного підтвердження саме своєї правди використовувалися «слова нашого незабутнього мученика і пророка Тараса Григоровича Шевченка, який сказав «що ще дихне огнем пикучим, всім ворогам Холодний Яр». При цьому слід відмітити, що в цих відозвах було використано й певний елемент теорії правової держави. А це свідчить про серйозну теоретичну підготовку їх авторів і про високий рівень правової культури. Зокрема, в них наголошувалося: «Нам дорога народна воля, народні права», «Всі за народні права», «...права ваші будуть забезпечені і над нашими селами засяє яскраве сонце спокою і кращого вільного життя». До того ж, «важливим чинником, що мав значний вплив на формування ідеології повстанства, була постійно дрейфуюча від наступу до оборони армія Української Народної Республіки. В ній та її провідниках повсталі селянські маси уособлювали державницьку ідею, вбачали єдину військову силу, що здатна зупинити більшовицьку агресію» [3, арк. 86].

Крім того, в багатьох випадках відозви несли агітацію саме за радянський лад в Україні. Той же отаман Незбієнко закликав: «Не вірте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закутках, буцім то ми протів Радянської Влади – це суцця брехня. Ми якнайдужче слідкуємо, аби ні одно із здобутків революції не загинули, не було поруганим» І далі – «Хай же живе Червоне Козацтво» [3, арк. 88]. Та й в радянській історіографії деякий час цілком легально висловлювалися думки, що «більшість тих повстанців ... стояла на радянському ґрунті».

Але, разом з тим, ідеологія повстанського руху була більш різноплановою. Зокрема, на думку М.Пономаренка «повстанське військо Холодного Яру зазнавало деякого впливу махновського анархізму: 1-й курінь

мав чорний прапор із гербом України і написом з одного боку: «І повіє новий вогонь з Холодного Яру», а з другого: «Воля України – або смерть!» і синьо-жовтий стяг із написом: «Полк гайдамаків Холодного Яру» [520, с. 81].

За своєю ідеологічною спрямованістю повстанських рух 1919–1920-х рр. вважаємо за доцільне поділити на три течії. До першої течії належить «уенерівський», або петлюрівський рух, основною метою якого було відновлення влади Директорії УНР. Найбільше загонів цієї течії зосереджувалось у правобережній частині Середнього Подніпров'я, а також у Полтавській та Кременчуцькій губерніях. Представники другої течії базувались на засадах «махновщини», тобто із сильним впливом анархістської ідеології. Вони були поширені переважно на лівому березі Середнього Подніпров'я, насамперед у Катеринославській губернії. До третьої течії відносились загони, які не мали чітко визначеної ідеологічної опори, а їх представники відстоювали насамперед власні економічні інтереси. Варто відзначити, що повстанський рух переважно не відзначався сталістю ідеології, оскільки, особливо на початковому етапі боротьби, кожен отаман діяв самостійно, без жодної програми та чіткого плану. Також неодноразово траплялись випадки, коли ідеологічні протилежні течії повстанців взаємодіяли між собою задля досягнення спільної мети (Зелений, Григор'єв, Коцур, Н. Махно).

Отже, можна зробити висновок, що встановлення радянської влади в Україні було тісно пов'язане з насильством щодо селянства. З початком втілення в життя декрету від 11 січня 1919 р. про продовольчу розкладку насильницькі заходи стали невід'ємним атрибутом політики більшовиків. Так звана «контрибуція» мала на меті не лише вирішення економічних потреб режиму, а й деморалізацію і упокорення селянства. Влада намагалась представити боротьбу селян як класову, застосовуючи принцип «розділяй і володарюй», більшовики прагнули розколоти українське село, зробити його знесиленим і покірним.

На селян покладалася колективна відповідальність за прояви чи за теоретичну можливість проявів невдоволення. Їх упокорення у будь-який спосіб було для військових та цивільних представників більшовицької влади в

регіоні, переважно не українців (50% від загальної кількості керівників різних ланок), завданням першочерговим. Кількісна перевага інонаціонального елемента серед більшовиків сприяла тому, що поступово радянська влада ставала для українських селян уособленням чужорідного і ворожого.

Ідеологія повстанського руху в цілому мала антикомуністичне спрямування, але не була однорідною. За своїм ідеологічним спрямуванням повстанські загони поділялись на анархістські (махновські), національні («уенерівські») та загони без чіткої ідеологічної орієнтації. На початку 1920-х років домінуючою стає «уенерівська» течія. Весь ідеологічний спектр повстанського руху лежав не в площині «радянська чи не радянська, більшовицька чи не більшовицька Україна». Поступово в регіоні Середньої Наддніпрянщини наріжною ідеєю повстанської ідеології стає спрямування протестного руху в державотворче русло. Про це свідчить, зокрема зміст гасел повстанських відозв з характерним поєднанням протесту і розбудови держави. Якщо на початку 1919 р. повстанський ще рух не мав чітко окресленої ідеології і мети, то згодом, на середину 1920-х рр., в протиставленні з більшовиками та реагуючи на здебільшого злочинні дії політичних осередків радянської влади під гаслами соціальної справедливості, повстанці від коливань між двома ідеологіями обрало свій самостійний шлях визволення України від іноземних окупантів.

3.2. Форми, методи та засоби ідейно-політичної обробки населення

Ідейно-політичну обробку населення України, найперше селянства, більшовики робили паралельно з формуванням ідеологічної армії, застосовуючи для цього найрізноманітніші форми, методи та засоби. Одним із них стала більшовицька преса та інші види пропаганди й агітації.

Навесні 1919 р. КП(б)У організувала видавничі центри в Києві, Катеринославі та ін. містах. Була націоналізована поліграфічна промисловість. Таким чином, більшовики сконцентрували у своїх руках практично всю

видавничу базу. У 1919 р. В Україні виходило 338 більшовицьких газет, що становило дві третини загальної кількості [494, с. 135].

Більшовики видавали також спеціальні газети для селян. У Катеринославі виходила – «Селянська правда», у Полтаві – «Селянин», у Кременчуці – «Селянин». Деякі газети партійних комітетів періодично давали «Селянські сторінки», серед них «Вісті» (Полтава), «Дело революции» (Кременчук) та ін. Також виходили видання для сільської молоді: газета ЦК комсомолу України «Молоде село», а з травня 1920 р. – уже 23 подібні комсомольські видання, в 1925 р. – 31 видання [518, с. 77].

До більшовицької ідеологічної атаки на українське селянство була залучена військова преса: «Красная Армия» – орган наркомату військових справ України, «Красный воин» – друкований орган політвідділу реввійськради 3-ї армії, «Красное знамя» – реввійськради 13-ї армії, «Красный кавалерист» – політвідділу реввійськради Першої кінної армії та ін. Випускали й спеціальну селянську газету – «Украинская беднота».

Поряд з тим, більшовики України постійно одержували періодичну пресу, яку видавали ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР. У січні 1920 р. із РРФСР в Україну щоденно надсилали 40 тис. примірників центральних газет і журналів (20% усього тиражу) [467, с. 50]. Цьому повністю сприяв уряд. Президія ВУЦВК 22 березня 1920 р. прийняла ухвалу про те, щоб «літературу, що перевозиться у вагонах, визнати вантажем першої важливості» [6, арк. 8].

Також в Україні більшовики видавали чималу кількість пропагандистсько-агітаційних листівок, плакатів, брошур та ін. Наприклад, Полтавський губком КП(б)У за два перших місяці 1920 р. видав 225 тис. примірників лозунгів і плакатів, 390 тис. примірників різних листівок [518, с. 80].

Для селян призначалися листівки «Товариші селяни» і «Кого вибирати в Ради» тиражем по 20 тис. примірників Агітпроп Київського губкому КП(б)У за період з лютого по серпень видав 119 листівок (2 млн. 765 тис. примірників), 98 плакатів-закликів (176 тис.), 44 брошури (263 тис. примірників) [518, с. 80].

Були також більшовицькі листівки, адресовані певним категоріям сільського населення. Зокрема, Гадяцький повітпартком КП(б)У на Полтавщині видав листівку «Товариші вчителі» [506, с. 49].

Агітаційно-пропагандистську літературу у селах України розповсюджували більшовицькі агітатори і пропагандисти, більшовицькі осередки, повітові і волосні організатори, військові частини, радянські органи влади. Наприклад, Катеринославський відділ по роботі на селі і розповсюдив 25 тис. листівок КП(б)У [205, арк. 31], Полтавський повітовий комітет КП(б)У - 55 600 примірників центральних і 68300 місцевих газет, 92 тис. (20 назв) листівок, 22 805 брошур російською і лише 2 107 примірників брошур українською мовами [244, арк. 45].

На весні 1920 р. Всеукрревком розіслав усім місцевим ревкомам циркулярного листа з рекомендаціями завести в усіх губерніях штат сільських вістових з метою регулярного розповсюдження більшовицьких прокламацій і постанов радянської влади. Як зазначалося в циркулярі, вістовими, за окрему плату, могли бути і безпартійні. Крім того, їх зобов'язували інформувати органи влади про настрої на селі [17, арк. 34].

Літератури, яку більшовики надсилали в села України, не вистачало або вона взагалі не доходила. Для ефективного використання тієї, що туди потрапила, її розподіляли по радянських установах, хатах-читальнях і по одному примірнику залишали у волвиконкомах для довідок. Видавати літературу на руки не рекомендувалося [17, арк. 43].

В одній із пропагандистських брошур того періоду йшлося про роль преси у завоюванні України: «Книжки, брошури, відозви, листки – ось наші шрапнелі, які нам давали та дадуть перемогу» [367]. Проте зазвичай друкована інформація не відображала справжній стан справ на селі. Слова більшовиків не збігалися з ділами. Наприклад, більшовицькі газети роз'яснювали селянам суть ленінської національної політики, а селяни бачили суцільну русифікацію, зокрема й у тому, що більшість друкованих видань були російськомовними. На їх шпальтах, наприклад, таких газет, як «Коммунист» (Київ), «Більшовик»

(Київ), «Власть Советов» (Полтава) більшовики вели активну боротьбу з українськими національними партіями, особливо з боротьбистами.

В ті часи у село потрапляли й періодичні видання боротьбистів та інших політичних партій. Зміст видань боротьбистів («Боротьба», «Пролетарська боротьба» та ін.), що виходили виключно українською мовою, відрізнявся більш об'єктивним висвітлюванням проблем життя українського селянина. Як писав О. Приставка, редактор газети «Кобеляцький боротьбист», що виходила на початку 1920-х рр. на Полтавщині, боротьбистська агітація певний час була «набагато впливовішою, ніж більшовицька» [493, с. 85]. Це визнавали й більшовики. Не витримуючи конкуренції з періодичними виданнями своїх політичних опонентів, більшовики перешкоджали потраплянню до селянства не більшовицької періодики [493, с. 86].

Отже, більшовицькі видання не мали очікуваного впливу на українське селянство. Понад 75% дорослого населення українського села було неграмотним. Але навіть серед грамотних мало було тих, які читали лозунги, листівки радянської влади. У збірнику «Ежегодник Коминтерна» за 1923 р. Х. Раковський визнавав, що «як тільки селяни були визволені від поміщиків, вони навіть не хотіли слухати про комунізм. Їхньою мрією була Селянська Республіка» [537, с. 115]. Крім того, як говорив на V Всеросійському з'їзді Рад селянин з Катеринославщини більшовицька література була для селян незрозумілою, бо «вона дуже політична» [537, с. 123].

Однією з поширених форм усної агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків у цей період стали мітинги. Поширеними вони були у Полтавській, Катеринославській губерніях. Для їх проведення використовували неділі та святкові дні [17, арк. 41].

Були спроби застосувати й інші форми ідеологічного впливу на селянство. Наприклад, Пирятинський партком на Полтавщині в серпні 1919 р. влаштував агітаційний тиждень, для якого мобілізував і відправив у повіт всіх партійних робітників з метою роз'яснення соціально-політичного становища. [416, с. 35]. Однак більшовикам не вдалося відшукати ні достатньо кадрів для агітації і пропаганди в українському селі, ні дістатися до значної частини сіл.

Головна причина невдач полягала в тому, що соціально-політичні гасла більшовиків не знаходили сприятливого підґрунтя серед українського селянства, яке було на боці антикомуністичних сил. Один з більшовицьких часописів писав: "Експропріація", «конфіскація» і «реквізиція», що є улюбленим засобом впливу на населення, створюють зовсім не ту атмосферу, яка потрібна для зміцнення і розвитку комуністичних прагнень» [467, с. 112].

Як свідчать документи, українське селянство в цей період не тільки не вірило більшовицьким агітаторам і не сприймало комуністичної ідеології, але й вдавалося до всіх можливих засобів, щоб припинити її поширення. Більшовики іноді навіть боялися їхати у село [494, с.142].

Поширеним методом більшовиків у вирішенні проблеми кадрів для проведення мітингової кампанії була мобілізація. Поширення набула практика виїзду більшовиків для проведення мітингів на селах у святкові і недільні дні. Наприклад, партком Миргородської організації КП(б)У на Полтавщині 22 липня 1920 р. ухвалив кожної неділі здійснювати агітаційний «наліт» на повіт, залучивши до нього всіх членів організації, здатних вести агітацію серед селян [367]. Подібні недільні агітаційно-пропагандистські акції набули широкої практики і в інших губерніях. У села України для агітації селянства у 1920 р. було направлено більше 10 тис. робітників [494, с. 143].

В селах України було проведено тисячі мітингів, Наприклад, в Уманському повіті Київської губернії влітку 1920 р. відбулося 80 мітингів, Сквирському – 25, Звенигородському –13 [159, арк. 46, 67, 88]. Не менше їх відбулося і в інших губерніях.

При всій масштабності розгорнутої більшовиками мітингової агітації і пропаганди на початку 1920-х рр. з'явилися певні проблеми. Селяни намагалися уникати їх відвідування. Та й результативність мітингів була дуже низькою. Причин цього кілька. Пояснити це можна, по-перше низькою теоретичною підготовкою тих, хто проводив ці заходи; а по-друге, так звані летючі мітинги аж ніяк не могли замінити систематичної роботи. Саме на це звертав увагу Васильківський райпартком в інформації ЦК КП(б)У [220, арк. 232].

Восени 1920 р. більшовицькі організації остаточно переконалися у неефективності мітингової агітації у боротьбі за завоювання селянства України. Характерною з цього приводу була резолюція наради районних і волосних інструкторів-організаторів Кобеляцького повіту на Полтавщині від 15 січня 1921 р. «Вважаючи негативним і недоцільним влаштування мітингів, що нічого не дають і виражаються в декларативних виступах, знаходимо необхідним доручити всім інструкторам використати спосіб агітації і пропаганди шляхом бесід, читань популярних брошур з питань, що хвилюють селян, і т. ін. [244, арк. 35]. Маючи на меті удосконалити ідеологічний вплив на селянство, метод мітингів з свого арсеналу вони вилучали.

Із весни 1920 р. більшовики застосовували ще й таку форми роботи, як агітаційні пункти. Агітпункт створювали на декілька волостей. Завідуючого агітпунктом призначав повітпартком. При агітпункті створювали також колегію у складі його завідуючого, завідуючого волосним відділом народної освіти і голови волревкому [25, арк. 23].

У 1920 р. більшовики для роботи серед селянства почали також застосовувати масові і широкомасштабні політичні кампанії, що виливалися у проведення спеціальних тижнів чи місячників. Але єдиною, що певною мірою прижилася, були т.зв. «Селянські тижні». Перший «Селянський тиждень» ВУЦВК і Раднарком УСРР зобов'язали провести з 7 по 14 березня 1920 р. У телеграмі стосовно його проведення зазначалося, що «всі партійні, агітаційні і радянські сили повинні бути кинуті на протязі тижня на село» [17, арк. 24].

Для проведення «Селянського тижня» в губерніях були створені відповідні комісії, визначені агітатори, підготовлена агітаційно-пропагандистська література, розроблені конкретні плани для кожного окремого повіту.

Масштаби агітаційно-пропагандистського тотального наступу на українське село в період «Селянського тижня» були досить значними. Наприклад, лише у п'яти повітах Полтавської губернії було 70 агітаторів. Вони відвідали 403 села, провели, крім сходів і бесід, близько 300 мітингів, розповсюдили значну кількість літератури, створили низку ревкомів, хат-читалень, більшовицьких осередків [367].

Особливістю цього «Селянського тижня» було те, що більшовицькі і радянські органи з метою привернути селянство до радянської влади, поряд з агітаційною роботою, давали для села певну кількість товарів першої потреби, зокрема сіль, скло, вікна, сірники і т.ін. «Тижню селянина», як передбачала інструкція, «надавався характер суцільного суботника» [367]. Це, на думку більшовиків, повинно було підняти в очах селянства авторитет комуністичної партії і радянської влади.

Однак чи не найбільшу увагу під час «Селянського тижня» все-таки приділяли пропаганді та агітації. З цією метою Катеринославська загальноміська конференція КП(б)У 11 вересня 1920 р. оголосила себе мобілізованою для роботи в період «Тижня селянина» [363]. У Київській губернії у села було відправлено 3,3 тис. плакатів, 4,5 тис. листівок і брошур, випущено спеціальний номер газети [408, с. 234]. Така широкомасштабна ідеологічна кампанія, підтримана певними економічними заходами, звичайно, давала результати.

Поряд з масовою пропагандою і агітацією на селянські маси в цілому, більшовики намагалися чинити ідеологічний вплив диференційовано на окремі категорії - жінок, інтелігенцію, молодь.

Уперше про агітацію за комуну серед селянок йшлося на I Всеросійській нараді по роботі на селі у 1919 р. У резолюції зазначалося, що «опорою партії на селі є робітниця в радгоспах селянки у землеробських комунах» [14, арк. 112].

У 1920 р. організацією роботи серед жінок займалися жінвідділи при губернських комітетах КП(б)У. Згодом виникли повітові жінвідділи. Спроби більшовиків та їхніх органів залучити у сферу свого політичного впливу жінок на селі зазнавали невдачі.

Протягом жовтня-грудня 1920 р. по всіх губерніях і повітах України відбувалися делегатські збори, з'їзди та конференції робітниць і селянок, а в листопаді – Всеукраїнський з'їзд [467, с. 57]. Проте селянки були далекими від політики, зокрема від більшовицьких ідей.

Отже, сільська жінка-трудівниця у період 1919-1920 рр. унаслідок соціальних умов уникнула ідеологічного впливу більшовизму.

З початку 1919 р. більшовики більше уваги стали приділяти роботі серед сільської молоді. На це їх спонукали дві обставини: антибільшовицькі настрої в українському селі та прагнення усунути звідти своїх політичних конкурентів – «незалежників» і боротьбистів, під впливом яких значною мірою перебувало сільське юнацтво [493, с. 176]. КП(б)У закликали місцевих комуністів організовувати на селі більшовицькі спілки молоді [500, с. 164]. Однак, попри переконання більшовиків необхідності залучення на свій бік сільської молоді, до практичних дій спочатку не доходило. Як зазначалось у доповідях з місць, «робота на селі зовсім не велась» [372].

Широку практичну діяльність з залучення сільської молоді на свій бік більшовики розпочали після повернення в Україну у 1920 р. Інструментом для підпорядкування молоді українського села став комсомол. Це відображено у партійних і комсомольських документах, спрямованих на зміцнення позицій КСРМУ на селі, розроблено методи його роботи з сільською молоддю [501, с.232].

Значну увагу роботі з сільською молоддю було приділено в губернських конференціях і з'їздах комсомолу: Київському, Полтавському, Катеринославському та ін. [500, с.435]. У резолюції Полтавської губконференції КСРМУ зазначалося, що комсомол вважає своїм найважливішим завданням «ізоляцію трудової середньої і бідної селянської молоді від впливу куркульських елементів і притягнення її до творчості і нових форм суспільного життя...»[524, с. с. 97].

На цьому етапі було вироблено і весь арсенал методів завоювання сільської молоді. Досить чітко це окреслено у резолюції згаданої вже Полтавської губернської комсомольської конференції. Крім традиційних методів агітації, передбачалося: створення спеціальних курсів для підготовки з числа комсомольців агітаторів серед сільської молоді; розстановку кадрів; формування, де це можливо, спілок сільської молоді; скликання безпартійних конференцій сільської молоді [524, с. с. 102].

Однак реальні результати роботи серед сільської молоді були далеко не такі, як планувалося. Значна їхня частина сільських комсомольських організацій діяла лише на папері [517, с. 49].

Щодо форм агітаційної та організаційної роботи з'їзд віддав перевагу таким: проведення безпартійних конференцій сільської молоді, заснування спілок сільської молоді, клубна робота, перетворення комсомолу в монополіста освітньої справи на селі, видання українською мовою газет, журналів та іншої літератури для сільської молоді, залучення сільського юнацтва в органи радянської влади [500, с. 534].

Відразу після з'їзду ЦК КСМУ розробив додаткові вказівки, які уточнювали методику роботи з сільським юнацтвом. Після II з'їзду КСМУ посилений партійний вплив на КСМ, а також постійне нагадування про важливість діяльності щодо завоювання симпатій сільської молоді спричинили пошвавлення роботи комсомолу у напрямках, намічених II з'їздом КСМУ. Серед них виділялася така форма пропагандистської і організаційної роботи, як безпартійні конференції сільської молоді. Безпартійні молодіжні конференції часто започатковували спілки сільської молоді, які оголошували безпартійними. Зумовлене це було найперше негативним ставленням українського селянства до всього пов'язаного з більшовиками. Тому вони проникали в село під назвою безпартійних селянських спілок молоді (ССМ). Наступним етапом було перетворення їх у комуністичні спілки молоді (КСМ). Однак ці штучні комсомольські організації були нечисленними або й зовсім розпадалися. Наприклад, за даними сільколегії при Катеринославському губкомі КСМУ в листопаді 1920 р. в губернії було всього 43 сільські організації, з них 24 були КСМ і налічували 400 чоловік, а 19 - ССМ у кількості 600 членів [501, с. 233]. Цей та інші факти свідчать про те, що чимало юнаків у випадку явного переходу ССМ на бік більшовиків і перейменування на КСМ виходили з організацій. Однак деяка частина сільської молоді, піддаючись масованій агітації, вступала в КСМ, налагоджувала особисті контакти з більшовиками і поступово брала участь у роботі радянських органів, реалізуючи їхню політику в українському селі.

Прихильність сільської молоді більшовики намагалися здобути, даючи їй змогу здобути освіту, але ставили в такі умови, що тільки через КСМУ вона могла задовольнити свої елементарні культурно-освітні потреби. Більшовики під керівництво комсомолу передали хати-читальні, «Просвіти», клуби. Для незначної кількості сільської молоді, яка погоджувалася на тіснішу співпрацю з більшовиками, виділяли певну кількість місць у школах радянських і партійних працівників [494, с.152]. Зі зверненнями до сільської молоді записуватися у відповідні радянські і партійні школи зверталися губернські і повітові комсомольські конференції. Але вихідці із села не перевищували 6% кількості слухачів [519, с. 392]. Сільська молодь неохоче записувалася на курси більшовицького активу. Однак у період 1919-1920 рр. деяка частина сільської молоді все-таки пішла за більшовиками. Цьому сприяли привабливість більшовицької пропаганди й агітації, викликана, з одного боку, юнацьким максималізмом, а з іншого - невмінням сільського юнацтва розрізнити справжню суть демагогічних заяв більшовиків; надання великих повноважень тим представникам сільської молоді, які підтримували їхню владу. Значно полегшила завдання КП(б)У щодо залучення сільської молоді на свій бік пасивність у роботі з нею одних українських національних партій і угоди з більшовиками інших (боротьбистів та укапістів). Отже, в особі частини селянської молоді більшовики у 1920 р. заклали початок створення соціальної бази для політики РКП(б) в українському селі.

Одним з напрямів ідеологічної діяльності, якому більшовики надавали важливого значення, було завоювання сільського вчителя – основного носія національної свідомості на селі. Сільське вчительство, під впливом українських національних партій, передусім УПСР і УСДРП, чимало зусиль докладало до виховання свідомих борців за національну справу [517, с. 136].

Вчителі мали надзвичайно великий вплив на молодь, і більшовики поставили своїм завданням повернути цей потенціал на свою користь, використати їх для виховання сільської молоді в комуністичному дусі. В одному з циркулярних листів 1920 р. усім парторганізаціям України ЦК КП(б)У закликав домогтися того, щоб «вчительський персонал взяв участь в

будівництві нової школи, так як цього вимагає робітничо-селянська влада» [500, с. 445].

За пропозицією Х. Раковського ЦВК Рад України 23 травня 1920 р. затвердив наказ наркомосу про мобілізацію сільських вчителів «з метою використання їх для агітації і роз'яснення селянам необхідності боротьби з польськими панами і куркульством» [17, арк. 45]. Цією ж постановою наркомосу було доручено розробити заходи щодо організації повітових учительських конференцій, волосних зборів та ін. [17, арк. 46]. За пропозицією наркомосу й особисто наркома освіти Г. Гринька, колишнього члена партії боротьбистів, яка злилася з більшовиками, ЦК КП(б)У затвердив і розіслав на місця циркуляр про мобілізацію вчителів-комуністів для педагогічної роботи в сільській школі [39, арк. 274].

У всіх повітах України більшовики проводили вчительські конференції, на яких перед педагогами ставили конкретні завдання: відкривати хати-читальні, пропагувати політику більшовиків, брати участь у політичному житті. Одним з методів підпорядкування сільської школи своїй ідеології стала підготовка більшовиками вчительських кадрів з числа молодих комуністів і комсомольців. Навесні 1919 р. наркомос УССР за прикладом наркомосу РРФСР прийняв ухвалу про організацію в Україні вчительських курсів. У 1920 р. вчительські курси вже діяли у всіх губернських і більшості повітових центрів України [500, с. 431].

Уся більшовицька діяльність щодо залучення вчителів на свій бік і комуністичного виховання молоді дала мізерні результати. Тому нарком освіти Г. Гринько у доповіді на V Всеукраїнському з'їзді Рад на початку 1921 р. повідомляв, що радянська влада видала декрети, якими «дає можливість провести всю учительську масу на Україні (100 000 осіб) через 6-місячні курси політичної грамоти». Але одночасно цей керманіч від освіти наголошував на необхідності змусити «учителів бути політично грамотними і бути агентами радянської влади на селі» [567, с. 121].

Ареною політичної боротьби за селянські маси стали «Просвіти». У 1919 р. деяку роботу з залучення селянства у «Просвіти» та ведення там

пропагандистсько-виховної агітації проводили УПСР та УСДРП (центристи). Однак з утвердженням партій «незалежників» та боротьбистів довелося витримувати значну конкуренцію з боку націонал-комуністів.

Особливу увагу сільським «Просвітам» приділяла партія боротьбистів. Однак будучи за збереження традиційних форм «Просвіт», УКП(б) прагнула вкласти у них новий зміст. «Національне відродження, – вважали боротьбисти, – має відбуватися на соціалістичному ґрунті, а тому треба ліквідувати старі «Просвіти» і будувати нові – соціалістичні» [518, с. 54].

Однак більшовики не хотіли миритися з «Просвітами» як осередками національного виховання і розпочали проти них масштабну кампанію. Крім того, у керівництві «Просвіт» переважали прихильники УПСР і УСДРП, тобто політичні супротивники КП(б)У. Наприклад, на Полтавській повітовій конференції більшовиків і тих, що їм співчують, 15 червня 1920 р. було звернуто увагу на діяльність «Просвіти», яка, за висловом доповідача, «носить характер жовто-блакитний» [27, арк.34].

Окрему думку щодо «Просвіт» висловив Х. Раковський, який вважав, що «націоналістичним організаціям треба протиставити свої власні організації» [37, арк. 14]. В циркулярі ЦК КП(б)У визнавалося, що «Просвіти» стоять на шляху більшовицького проникнення в українське село. Тому необхідно оволодіння «Просвітами» зробити бойовим завданням партії на селі». Для цього перед комітетами незаможних селян і спілками молоді було поставлено завдання усунути з «Просвіт» національно свідомі елементи, а також шляхом перевиборів правлінь включити до них «достатню кількість» представників пробільшовицьких організацій. Апарат відділів по роботі на селі більшовицьких комітетів повинен був перетворити «Просвіти» в органи «комуністичної освіти і розшарування села» [37, арк. 15].

З середини 1920 р. більшовицький наступ на «Просвіти» як національні осередки в українському селі було посилено. Відділ по роботі на селі при ЦК КП(б)У звітував у ЦК РКП(б), що на кінець 1920 р. у Полтавській губернії було під котролем більшовиків опинилося 162 «Просвіти», у – Катеринославській – 32, Київській – 32 [39, арк. 167, 174].

Одночасно виконувалася «власна думка» Х. Раковського про протиставлення «Просвітам» більшовицьких організацій - хат-читалень і клубів. Хати-читальні засновували в усіх селах, у яких налічувалося понад 50 дворів [37, арк. 18]. На кінець 1920 р. у селах України було створено понад 1 200 хат-читалень [39, арк. 204]. За планом більшовиків, хати-читальні повинні були стати повсюдно «провідниками ідей комунізму і соціалістичної культури» [39, арк. 2011].

Крім реорганізації «Просвіт» і створення хат-читалень, більшовицькі партійні та радянські органи створювали й інші типи закладів для ідеологічного впливу на українське селянство. Наприклад, для ідеологічного впливу на селянство визнавалося за необхідне створення таких типів закладів, як бібліотеки, школи для дорослих, школи грамоти, народні будинки, сільські кінотеатри, різноманітні студії тощо [42, арк. 43].

Ідеологічною установою для впливу на українського селянина, що з тих чи інших причин опинився у губернському чи повітовому центрі, ставали так звані «селянські будинки». Президія Всеросійського ЦВК в березні 1920 р. ухвалила організувати їх у всіх великих містах при місцевих виконкомах з метою, по-перше, дати притулок селянам, що перебувають у місті, а по-друге, мати на них ідеологічний вплив. При селянських будинках організовували читальні, бібліотеки, показові виставки тощо [43, арк. 56]. В Україні перший селянський будинок було створено в Києві в червні 1919 р. на Житньому базарі. Тут для приїжджих селян було влаштовано чайну, а в ній клуб, де поширювали пропагандистську літературу [518, с. 32]. Усього на кінець 1920 р. в Україні було 150 селянських будинків [518, с. 33]. Вони ставали базою ідеологічної обробки українського селянина, що їхав з різних причин до повітового чи губернського центру і змушений був десь шукати притулок. Однак не всюди вони його знаходили.

Треба згадати й про таку форму налагодження ідеологічного впливу на селянство як організація літературно-інструкторських поїздів і пароплавів. В Україні діяла ціла група таких агітаційно-пропагандистських поїздів і пароплавів.

Наприклад, двічі в Україну у 1920 р. їздив агітаційний «Червоний поїзд», організований наркоматом з військових справ РРФСР. У травні він діяв у районі Фастова-Білої Церкви на Київщині, у червні – по маршруту Катеринослав-Кременчук. [164, арк. 221]. Однак загалом скеровані в Україну з РРФСР агітпоїзди внаслідок незнання агітаторами української мови бажаного ефекту не дали. Декілька агітпоїздів більшовики організували безпосередньо в Україні. Наприклад, навесні 1921 р. за дорученням губкому КП(б)У оргкомісія зі створення Катеринославського «Пролеткульту» виробила програму поїзда ім. Свердлова [162, арк. 76].

Більш ніж у 100 містах і селах побував агітпоїзд ім. Леніна переданий ВУЦВК Всеросійським ЦВК [162, арк. 78]. Після дообладнання і повної зміни інструкторських кадрів агітпоїзд, в складі якого були працівники ЦК КП(б)У і ВУЦВК під керівництвом Г. Петровського, зробив від серпня 1920 р. по лютий 1921 р. чотири рейси, побувавши у Катеринославській, Київській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Кременчуцькій, Херсонській та Одеській губерніях. На всьому шляху його працівники проводили мітинги, збори, з'їзди Рад і комнезамів, перевибори органів місцевої влади, розповсюджували газети, листівки, брошури та іншу пропагандистську літературу, продемонстрували кілька кіносеансів. Друкарня, що діяла при поїзді, випускала газету «Робітник і селянин», листівки, брошури і плакати [162, арк. 79]. Партійні і губернські органи організували поїздки агітаційних вагонів у межах своїх губерній. Ухвалу про їхнє створення восени 1920 р. прийняв Одеський губвиконком, відділи по роботі на селі Харківського та Полтавського губпарткомів. У вагонах формували групи агітаторів у кількості п'яти осіб, комплектували пропагандистську літературу [162, арк. 83].

З метою комуністичної пропаганди й агітації використовували також агітаційні пароплави. По Дніпру, Десні, Прип'яті, Сожі курсували спеціально обладнані пароплави «Більшовик» і «Пам'яті Леоніда П'ятакова». Наприклад, у 1922 р., Київська військова флотилія обладнала агітпароплав, що вів пропагандистську діяльність по Дніпру між Києвом і Черкасами.

В період плавання на причалах у 18 селах було влаштовано мітинги-концерти, під час яких грав оркестр, грамофон, використовували кінематограф, а також виступала артистична група [174, арк. 23].

Для ідеологічної роботи серед селянства застосовували більшовики й інші засоби пересування, зокрема кінні фургони та вози. Однак на середину 1920 р. селянство вже розпізнало суть радянського політичного режиму, тому в більшості випадків приїзд фургонів зустрічали майже вороже. Наприклад, селяни с. Тарасовичі на Київщині пропагандистську літературу, яку роздавав агітатор, тут же розривали, а наприкінці натовп жінок навіть побив агітатора [171, арк. 86].

Ідеологічний вплив на селянство мали також військові частини Червоної Армії, що вели воєнні дії на території України. Для цього були розроблені спеціальні інструктивні документи, які зобов'язували політичних комісарів вести партійну і радянську пропаганду та агітацію серед місцевого населення [500, с. 332].

Військові більшовики, ведучи ідеологічний наступ на селянство, практично не залишали поза увагою жодного села. Для дієвішого впливу на селянство розпорядженням начальника політвідділу 12-ї армії організовували агітаційно-трудові поїздки, під час яких військові більшовики спочатку виконували в селі певну роботу, входили в довір'я селян, а вже потім збирали мітинг з метою агітації [164, арк. 221].

З метою координації і керівництва агітаційно-пропагандистською роботою військових комуністів серед місцевого населення, найперше серед селянства, при політвідділах армій були створені радянські відділення, а при політвідділах дивізій - радянські столи [273, арк. 73].

Масовий ідеологічний наступ армійських більшовиків на українське село не припинявся до кінця 1920 р.

Поряд із військовими комуністами у цьому наступі брали участь агітатори-організатори окружних, губернських і повітових військових комісаріатів.

Зрештою, вони не тільки вели комуністичну пропаганду й агітацію, але й інформували військові відомства про ставлення місцевого населення до радянської влади. Тоді замість слова агітатора аргументом на користь радянської влади ставала зброя [452, с. 113]. Для проникнення в українське село більшовики використовували будь-які засоби. Та це ще більше підривало авторитет Червоної армії, як і численні факти злочинного ставлення червоноармійців до місцевого населення.

Ще однією формою ідеологічного впливу більшовиків на селянські маси стали т. зв. конференції безпартійних селян, які, за висловом В. Леніна, повинні були допомогти «стежити за настроєм мас» [439, с. 114]. Наприклад, в інструктивному листі відділу по роботі на селі ЦК РКП(б) усім губернським комітетам партії зазначалося, що безпартійні конференції селян проводяться «з метою залучення бездіяльних широких верств селянства у практичне радянське будівництво» [10, арк. 332]. Правдивіше мета їх скликання була висловлена у доповіді про діяльність Павлоградського повітпарткому на Катеринославщині «Обробка селянства має відбуватися в тісному колі комуністичної сім'ї» [162, арк.443].

Безпартійні селянські конференції більшовики України почали проводити із січня 1920 р. За проведення безпартійних конференцій відповідали місцеві більшовицькі організації. Вони повинні були визначити найбільш зручний час їх проведення, порядок денний та призначити доповідачів, якнайбільш повно використати агітаційно-пропагандистські кадри для ідеологічного забезпечення підготовки конференцій [164, арк. 447].

Кількісно безпартійні селянські конференції налічували від 250 до 400 делегатів. Більшості на конференціях більшовикам домогтися не вдалося, але вони мали перевагу над представниками інших політичних партій, що брали в них участь [580, с. 94]. Звичайно, більшовики намагалися забезпечити собі кількісну перевагу. На це була спрямована діяльність уповноважених губпарткому в усіх повітах губернії, а також агітаторських кадрів, які використовували для цього чимало літератури.

Наприклад, у період кампанії зі скликанням повітових селянських конференцій у губерніях було поширено 215 720 листівок, 98 620 брошур, 2 318 книг, 1 130 плакатів [580, с. 95].

У період виборів делегатів на селянські безпартійні конференції українські селяни виступали суцільною соціальною верствою. У селі не було, як зазначалося у звіті Київського губпаркому КП(б)У, «виразного поділу соціальних груп, класів, яке дозволяє нашій партії опертися на напівпролетарські верстви і вести боротьбу з буржуазією і куркулями. Там всі в одному клубку» [171, арк. 232].

У селі тоді не довіряли політичним партіям. Селяни у відповідь на спроби комуністів висунути своїх делегатів на безпартійні селянські конференції заявляли протест, вказуючи, що конференції є «безпартійні». Були випадки, коли й самі комуністи з тієї ж причини не зважали за можливе втручатися у вибори. Але в цілому більшовики такий стан пояснювали тим, що було дуже мало часу для передвиборчої роботи. На цей період вони в українському селі ще організаційно не закріпилися [434, с. 32].

Конференції тривали від трьох до десяти днів. Делегати надзвичайно серйозно ставилися до розгляду і вирішення питань, що були в порядку денному. Вони детально вивчали запропоновані різними політичними силами резолюції. Під час голосування часто схилилися до позиції боротьбистів, які були проти диктатури пролетаріату і керівної ролі Комуністичної партії та висували лозунг про запровадження в Україні «диктатури всього працюючого люду», а також вимагали відокремлення України від Радянської Росії і створення «самостійної української армії за національним і територіальним принципом» [5, арк. 125]. Наприклад, делегати Константиноградської повітової безпартійної селянської конференції Полтавської губернії, яка розпочалася 20 лютого 1920 р., констатували «нерозуміння центром комуністів-більшовиків реальних потреб і умов місцевого пролетаріату». У резолюції «Про поточний момент» вони вимагали «утворення в Україні окремого адміністративно-політичного та економічного центру, що вимагається соціально-економічними та культурно-

національними властивостями життя України», що забезпечить «створення цільної самостійної Української Радянської Соціалістичної Республіки» [5, арк.126]. Подібну резолюцію ухвалила Гадяцьська безпартійна селянська конференція. Делегати вважали, що «причиною занепадів радянської влади на Україні була відірваність цієї влади від українських умовин життя і базування її на... далеких і для творення Української революції нездатних силах російського пролетаріату на чолі з РКП(б)» [6, арк. 4].

З великим напруженням на конференціях обговорювали земельну і продовольчу політику радянської влади. Найгарячіші дискусії стосувалися продовольчого питання.

Крім того, селянство турбувалося станом, що склався в галузі освіти, культури, функціонування української мови. Майже всюди, як зазначали делегати селянських конференцій, відчувався їхній занепад. Тому ентузіастам освіти конференції висловлювали свою подяку. Зокрема, Пирятинська повітова безпартійна конференція висловила «ширу подяку тим вчителям, які в цей надзвичайно важкий час, коли український нарід став на новий шлях творчості, не минулись від нас, а навпаки, перебуваючи в трагічному стані матеріальнім, вибиваючись із сил, несуть нам і дітям нашим освіту». Приймавши ухвалу про допомогу школі й учительству паливом, продуктами і всім необхідним для відновлення народної освіти, селяни одночасно просили вчителів об'єднатися разом «для суспільної праці в напрямку культурно-національно-соціального відродження нашого поневоленого селянства і робітництва» [352] Отже, більшовики на організованих ними селянських безпартійних конференціях, що відбувалися взимку і навесні 1920 р. в Україні, не змогли домогтися суттєвої зміни в поглядах українського селянства і підтримки ним своєї тактики. Навіть окремі більшовицькі комітети та їхні лідери висловлювали думку, чи не відмовитися в майбутньому від їх проведення.

Проте однозначної думки про потрібність селянських безпартійних конференцій не було. Тому народний комісаріат внутрішніх справ УСРР 4 червня 1920 р. розіслав усім губвиконкомам телеграму, у якій вимагав повідомити, чи доцільно проводити кампанії безпартійних конференцій, а

також обгрунтувати наявний на місцях позитивний чи негативний досвід [39, арк. 76].

Катеринославський губвиконком вважав проведення безпартійних селянських конференцій влітку, зважаючи на зайнятість населення польовими роботами, недоцільним. Але щоб надалі ідеологічно впливати на селянство, губвиконком, як повідомлялося, доручив повітвиконкомам залежно від місцевих умов скликати районні безпартійні конференції, а також зобов'язав розглядати на них питання продрозкладки, мобілізації тощо [43, арк. 74]. Як бачимо, погляди були різними. Тому влітку 1920 р. проведення безпартійних селянських конференцій певної системи не мало і з центральних більшовицьких та радянських органів ними не керували. У різних губерніях їх проводили на свій розсуд.

Утримувалися від проведення безпартійних конференцій у деяких повітах Катеринославської губернії. Причиною стало значне піднесення антибільшовицького повстанського руху, під час якого майже всюди розганяли органи влади, що діяли у формі ревкомів. Активніше відбувалися безпартійні селянські конференції у північних повітах Миколаївської та Київській губерніях. Наприклад, Єлисаветградський повітовий комітет більшовиків у червні 1920 р. розробив інструкцію для їх проведення у повіті порайонно протягом липня. Головною метою цих конференцій більшовики визначили посилення свого впливу на селі, а також розкол монолітності селянських мас, що зберігалася на той період [37, арк. 8].

Більшовики, скликаючи безпартійні селянські конференції, неодноразово зазначали, що вони повинні стати тим лакмусовим папірцем, чи барометром, через які можна «взнати настрій безпартійних мас» щодо їхньої політики в українському селі. І хоча селянство значною мірою відкидало і боролось з більшовицьким впливом, все-таки їхня пропаганда й агітація на безпартійних селянських конференціях діяла на селянську свідомість.

Особливий спротив українського селянства викликала національна політика більшовиків. Уже з початку їхнього другого наступу в Україну почалася широкомасштабна русифікація українського села – значно більша,

ніж за царського режиму. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський, виступаючи на засіданні Київської Ради робітничих депутатів, говорив: «Декретування української мови, як мови державної, є реакційним заходом. Кому потрібно це? Тій же імпровізованій інтелігенції та бюрократії, яка творилася самостійною Україною» [353].

В Україні надалі запроваджували російську мову. У школах велося навчання російською мовою і з російських підручників. Чітку оцінку тодішньої національної політики більшовиків в Україні дали українські незалежні соціал-демократи. Їхній друкований орган «Червоний прапор» писав: «Такої шаленої і ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Ні одної листівки на українській мові для українського селянина, ні одної газети радянської влади на українській мові! Українська мова виганяється звідусюди, де б тільки вона не була. Ціла низка наказів про вживання «общепринятого» – це ознака часу. і на скромні вимоги українського громадянина забезпечити і йому також приналежні національні і культурні права, які мають представники «братнього» народу тут на Україні, є лише одна відповідь: «шовінізм, буржуазність, контрреволюція» [415, с. 45]. Зрештою, політика більшовиків активізувала таке ганебне явище для України, як антисемітизм. В антисемітизмі, який, на жаль, мав місце в Україні у 1919-1920 рр., звинувачували українських національних діячів та політичні партії. Однак справжньою його причиною був більшовизм. Політбюро з цього приводу прийняло половинчасту ухвалу. «Враховуючи надзвичайну загостреність антисемітських настроїв в даний момент, здійснити часткову заміну єврейських працівників у містечках і селах робітниками-українцями і росіянами, якнайрішучіше заперечуючи проти поголовного відсторонення євреїв із керівних органів» [159, арк. 75]. Щоб уникнути збудження селянських мас, розпорядження не посилати євреїв для агітаційно-пропагандистської роботи на село і зняти їх з відповідальних постів, за винятком старих партійних працівників, віддав Катеринославський губком КП(б)У [171, арк. 54].

Національна політика більшовиків в Україні була однією з причин їхнього відступу в серпні 1919 р. Повертаючись наприкінці 1919 р. в Україну,

більшовики намагалися частково задовольнити (хоча й тимчасово) вимоги українців у національному питанні. У резолюції VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» було завдання виправити помилки, які полягали в недооцінці національного питання в Україні, у неправильному ставленні української національної демократії. Однак це були тільки слова.

Більшовики і не намагалися підняти на належну висоту ні українську мову, ні українську культуру. Позицію більшовиків і радянської влади чітко визначив Х.Раковський на V Всеукраїнському з'їзді Рад на початку 1921 р.: «Ніколи радянська влада не мала своїм завданням українізацію... Повинна бути радянізація України, українського села, українського селянства» [163, арк. 432].

Отже, аналіз більшовицької пропаганди й агітації серед українського селянства наприкінці 1918-1920 рр. дає змогу зробити висновок, що більшовики значною мірою використовували ті форми і методи, що й у період першої окупації в листопаді 1917-березні 1918 р. З цією метою вони застосовували засоби друкованої пропаганди (газети, листівки, плакати, брошури), орієнтовані головним чином на селянство. Значно масштабнішою була мітингова кампанія, у якій брали участь більшовики губернських і повітових центрів, політвідділи Червоної армії, емісари з більшовицької Росії. Однак періоди другого і третього походів в Україну більшовики значно удосконалювали форми і методи «психологічної війни» проти українського селянства. Однією з форм ідеологічної атаки стало масове проведення найрізноманітніших ідеологічних кампаній у вигляді «Тижнів» і «Місячників селянина», «Тижнів добровольця», «Тижнів червоноармійця» тощо. На відміну від періоду кінця 1917-початку 1918 рр. більшовики звернули увагу на сільську молодь, жінок, інтелігенцію. Для насадження більшовицької ідеології вони реорганізували "Просвіти", створювали пролетарські клуби і будинки, використовували школи грамоти, самодіяльні художні студії. З цією метою по Україні курсували агітпоїзди, агітпароплави, агітпаравози. Не був селянин поза більшовицьким психологічним впливом і в місті, коли приїздив туди у своїх потребах. Для цього тут створили селянські будинки, агітстоли. Та особливу ідеологічну обробку селянства вели на безпартійних конференціях.

І хоча в цілому широкомасштабна «психологічна війна» більшовиків за селян не увінчалася успіхом, та мала певні наслідки. Для забезпечення своєї повної перемоги більшовики, поряд з ідеологічними, використовували політичні, економічні та воєнні засоби.

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що виникнення та розгортання селянського повстанського руху в Середньому Подніпров'ї було надзвичайно залежним від суспільно-політичної ситуації, що склалася в українському суспільстві під час визвольних змагань кінця 1910-х- першої половини 1920-х років. Безперечним був взаємозв'язок між створенням системи окупаційного терору радянської влади та посиленням протестних настроїв серед українського населення. В цьому регіоні України повстанський рух поширювався й оформлювався переважно під національно-державними та антикомуністичними політичними гаслами. У свідомості селянського люду вони частково закарбувалися з доби нетривалого правління Української Центральної Ради, частково внаслідок агітаційно-пропагандистських акцій українських національних партій різних відтінків.

Спочатку обмежений своїм соціалістичним і анархістським спрямуванням, селянський повстанський рух поступово все більше набирав національного змісту. Ідеологія і мета повстанського руху не були викладені у цілісному вигляді. Не маючи єдиного керівного центру, повстанські організації створювалися і діяли з власної ініціативи, тому у політичній тактиці повстанців було багато розбіжностей, але їхню боротьбу об'єднували національно-політичні гасла.

Ідейно-політичну обробку населення України, найперше селянства, більшовики робили паралельно з формуванням ідеологічної армії, застосовуючи для цього найрізноманітніші форми, методи та засоби. Одним із них стала більшовицька преса та інші види пропаганди й агітації. Крім газет і журналів видавалась чимала кількість пропагандистсько-агітаційних листівок, плакатів, брошур. Проте, більшовицькі видання бажаного для себе впливу на українське селянство не зробили. Однією з поширених форм усної агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків у цей період, особливо у Полтавській та

Катеринославській губерніях, стали мітинги, агітаційні тижні. Однак більшовикам не вдалося відшукати ні достатньо кадрів для агітації і пропаганди в українському селі в цьому регіоні, ні дістатися до значної частини його сіл. Головна причина невдач полягала в тому, що соціально-політичні гасла більшовиків не знаходили сприятливого ґрунту серед українського селянства, яке в цей період не тільки не вірило більшовицьким агітаторам і не сприймало комуністичної ідеології, але й вдавалося до всіх можливих засобів, щоб припинити її поширення.

Поряд з масовою пропагандою і агітацією на селянські маси в цілому, ідеологічний вплив чинився диференційовано на окремі категорії - жінок, інтелігенцію, молодь. Ареною політичної боротьби за селянські маси в регіоні стали й «Просвіти», як осередки національного виховання, а також інші типи закладів ідеологічного впливу на селянство.

Отже, масштабні перетворення в суспільно-політичній сфері життя українського суспільства, спрямовані на насильницьку побудову нового соціалістичного ладу, стали важливим каталізатором самоорганізації українського селянства та розгортання повстанського руху в Середньому Подніпров'ї. Створення системи окупаційного терору радянської влади в регіоні, широкий спектр форм, методів та засобів ідейно-політичного впливу органів радянської влади на місцеве населення призвели до поступової політичної та ідеологічної структуризації повстанського руху. Ідея національного державотворення стала провідною в ідеології повстанців.

РОЗДІЛ 4

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ПОВСТАНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДНІПРЯНЩИНИ В 1918 – СЕРЕДИНІ 1920-Х РОКІВ

4.1. Рушійні сили, організаційні форми і тактика повстанського руху

Середня Наддніпрянщина з 1918 до середини 1920-х рр. стала одним з найбільших осередків повстанського руху в Україні. Саме тут соціально-політичні революційні процеси відбувались найбільш інтенсивно. Цьому сприяв й той фактор, що до складу регіону входить і Київ, навколо якого розгорталися геополітичні інтереси різних політичних сил. Саме на цій території протидія радянській владі трималася найдовший період, існуючи від самого початку спроби її встановлення. Категоричне несприйняття місцевим населенням комуністичної системи та її продовольчої політики виявилось у розгортання масової збройної боротьби проти радянської влади.

Насамперед з'ясуємо рушійні сили збройних загонів. Варто відзначити, що до останнього часу це питання висвітлювалось заідеологізовано та необ'єктивно, тому потребує на особливу увагу. Радянська схема висвітлення повстанського руху визначала такі його соціальні джерела: 1) куркульство; 2) обдурене куркулями селянство, навіть неможливе; 3) декласований, авантюристичний, розбійницький і погромницький елемент; 4) дезертири [612, с.51]. Характер боротьби розглядався як націоналістична куркульська контрреволюція, або бандитизм. Здавалося б, дійсно, основним соціальним джерелом поповнення повстанських загонів повинно було б стати можливе селянство. Тільки до кінця 1920 р. внаслідок економічної політики радянської влади заможні селяни втратили понад півмільйона десятин землі. Проте, як свідчать джерела, соціальна база повстанців була набагато ширшою. До неї належить насамперед сільська інтелігенція, вчителі, священники, старшини. Саме ці верстви в повстанському русі стали провідними, особливо в 1921–1923 рр. Зокрема, сільська інтелігенція проводила розвідницьку роботу. Так, розвідку для загону Богатиренка, який діяв на Фастівщині, здійснювали сільські

вчителі та священники сіл Веприк та Скригдієвка [612, с.131]. Повстанська боротьба стала важливим фактором формування національної свідомості та української політичної нації.

Також про соціальний склад повстанських загонів досить чіткі уявлення дають спеціальні списки, що стосуються виборчого права в УСРР. До них заносилися особи, що не мали права обирати і бути обраними. Варто наголосити, що радянська влада в цих списках порушувала власне законодавство [423, с.138]. Про таке явище свідчить матеріал щодо суб'єктів виборчого права у с. Мельники, розташованого біля Холодного Яру.

Під час виборів до сільської ради у с. Мельники Медведівського району Черкаського округу Київської губернії у 1923 р. виборчого права було позбавлено 25 осіб, з яких жоден не належав до категорії багатіїв - куркулів, натомість 15 значилися як бідняки, а 10 як середняки. Їх середній вік становив 29 років. До «хлібопашців» станом на лютий 1917 р. було записано 20 селян, інші значилися як псаломщики, службовці волосного правління і троє -учні шкіл. У графі, де зазначалась причина відсторонення від участі у виборах проти кожного прізвища записано «злісний бандит», «брат отамана банди», «учасник банди», «зберігав бандитське майно» тощо. Серед цих 25 осіб значиться лише п'ять прізвищ, зокрема Чучупака (три особи), Токовенко (дві), Холод (дві) та ін. [295, арк 155-156 зв). Отже, як свідчать джерела, у повстанських загонах брали участь в основному середняки, найбідніші верстви сільського населення і молоде покоління, часто з однієї сім'ї. Природно, на цьому фоні надзвичайно непереконливими виглядають твердження радянських дослідників про куркульський характер повстанських загонів.

Відомості про рушійні сили повстанців доповнюють матеріали Всеукраїнської конференції КП(б)У (листопад 1920 р.). У них відзначалось, зокрема, що в Олександрівсько-Гуляйпільському районі основну масу повстанців становили «хутірські елементи з анархо-махновською ідеологією», в Олександрівсько-Одеському – «куркульський елемент з погромницько-бандитською ідеологією», а в Правобережній Україні – «незаможницькі та декласовані елементи із самостійницько-шовіністичною ідеологією» [392, с.22].

Зведення ЧК у боротьбі з «бандитизмом» також виділяли два основних «забарвлення банд»: анархістське та петлюрівське [214, арк. 45].

На завершальному етапі збройної боротьби в 1922 – середині 1920-х рр. соціальною базою повстанців були переважно бідні селяни, яких штовхала на протистояння з державою матеріальна скрута. Другу частину склали рецидивісти, які обрали бандитизм способом свого життя. Третю частину повстанців склала сільська молодь, «деморалізована махновщиною та григор'євщиною» [375, с.109]. Одним із джерел поповнення повстанців стали і дезертири з лав Червоної армії.

На чолі повстанського руху стояли представники інтелігенції, колишні гетьманські, денікінські або врангелівські офіцери, а також старшини армії УНР.

Зокрема, у Полтавській губернії діяв поручик кавалерії Левченко і денікінський офіцер Курета [199, арк. 12]. Найчастіше ж повстанськими ватажками ставали представники інтелігенції. Як зауважував один з лідерів КП(б)У В. Затонський, близько 80% отаманів належало до української інтелігенції, переважно сільської [392, с.69].

Про віковий склад повстанських загонів свідчить, приміром, оперативна телеграма секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 18 квітня 1921 р., що у с Попова Гребля Ольгопільського району у Київському військовому окрузі: «...із молоді сформована банда силою 250 штиків 50 шабель при 2 кулеметах під командою якогось Бущука» Також відзначалася очевидна «петлюрівська» спрямованість цього загону, котрий також випускав «накази і відозви до населення і червонармчастин» [24, арк. 9]. Про участь населення у повстанському русі красномовно свідчать і слова В. Антонова-Овсієнка: «Деякі села приєднались поголовно до бандитів; дома залишились лише старі та діти» [341, с. 344].

Отже, середній вік повстанців коливався від 20 до 40 років, тобто до збройних загонів належала переважно найбільш активна частина населення.

Важливу роль для комплексного розгляду повстанського руху відіграє вивчення його форм організації, специфіки формування загонів, зв'язків між

ними та іншими структурами. Очевидно, що сам по собі повстанський рух являв достатньо цілісне явище, оскільки, попри ідеологічне різноманіття, спрямовувався проти засилля державного механізму: або більшовицького, або УНР, або взагалі проти будь-якого. Цілісним він був також у плані дисциплінованості і підпорядкованості всередині кожного окремого збройного формування [423, с. 137].

Організаційний устрій повстанських загонів мав суто військовий характер. При цьому використання специфічної термінології («отаман», «курінь», «козацтво» тощо) дає підстави вважати, що за основу організації повстанців ними було взято історичну традицію, пов'язану з козацько-гетьманською добою в історії України. Свідченням цього є, зокрема, організаційна структура в холодноярських загонах. Тут повстанське військо формувалося на козацьких засадах. Сотні об'єднувалися в курені, курені – в бригади. Кожне село було окремою частиною бойової організації Холодного Яру. Село поділялося на «дієву» та «резервову» сотні. Центром організації було с. Мельники. Цивільна і судова влада на місцях перебували в компетенції сільських віче та сільських отаманів [520, с. 80].

На чолі кожного загону знаходився отаман, або командир, якого обирали селяни. З цього приводу М. Омелянович-Павленко зазначав у спогадах: «...отаманами обирали не тільки військовиків, а часто-густо й громадських діячів, а часом бували і священники, бо отаман був політик – вождь, що відбивав у своїй особі національні і соціальні бажання даної округи. Отаман повинен був бути добрим організатором й адміністратором; він мав судову й адміністративну повновасть у своїй окрузі» [347, с.154]. При ньому існував штаб та іноді інші структури, наприклад, інформаційне бюро. Останнє, зокрема, мали загони отамана Незбієнка та отамана Уварова [21, арк.26–31]. Бойові підрозділи поділялися на сотні, причому самі сотні були як кінними, так і пішими, іноді й кулеметними.

Проте, існувала й інша система організації – територіальна, – в основі якої лежав «волосний принцип». За ним кожна волость створювала власний постійний загін у 100–150 осіб, котрий входив до повітового. Якщо виникала

необхідність, то за сигналом дзвону чи пострілу повстанці терміново збиралися в наперед визначеному місці [494, с.280]. Прикладом саме такої організації є загони Д.Соколовського, в Радомишльському повіті, П. Гриценка – у Чорнобильському повіті, П.Закусила – в Овруцькому [493, с. 193].

Найбільш організаційно розвиненими системами в повстанському русі були повстанські комітети (повстанками), котрі об'єднували під єдиним командуванням кілька загонів (груп) і територіально охоплювали, як правило, кілька сусідніх повітів. Зазвичай окремий повстанком включав кілька повстанських груп, які мали власні повстанські комітети і до складу яких входили окремі повстанські загони.

Назви і статус повстанських комітетів залежали від їхньої територіальної належності. Їх основними різновидами були: районний (від 1-го до 10-го), губернські, повітові, волосні, сільські та хутірські. Найнижчою ланкою цієї організації була агентурна сітка, розкидана по селах. При повстанкомі діяла нарада отаманів. Відзначимо, що якщо районний повстанком був постійно діючим органом, то нарада отаманів скликала періодично, залежно від потреби, і діяльність її, очевидно, спеціально не регламентувалася, проте її рішення мали визначальний характер. При повстанкомі існували також друкарня та політична філія (контррозвідка) [462, с. 55–61].

Утворення повстанкомів переважно відбувалось стихійно, а діяльність не завжди відповідала задумам вищого повстанського керівництва. Слід зауважити, що значна кількість повстанкомів з'явилися набагато раніше від центральних керівних органів повстанського руху та проводили активну підпільну роботу для організації масового повстання.

Найбільш розгалужену систему на Середній Наддніпрянщині мав Олександрійський повстанком Миколаївської губернії. Найвищим органом у ньому були загальні збори, котрі формували повстанком, який був постійно діючим виконавчим органом. Йому підпорядковувался командуючий дивізією (К. Блакитний), який мав у підпорядкуванні першого (Клепач) і другого (Гнибіда) заступників. Сама дивізія поділялася на чотири групи: Південна (Клепач), Північна (Лютій), Західна (Гнибіда) і Резервна (Штиль); кожна з них

складалася із полків та сотень, що свідчить про використання козацької моделі полково-сотенного устрою. При командувачі постійно діяв штаб дивізії, а при ньому – канцелярія, дивізійний госпіталь, політичний відділ (контррозвідка) та дивізійний суд. Досить своєрідним стало утворенням при повстанкомі комісії по боротьбі з бандитизмом, куди входили представники від повстанкому та від штабу дивізії. Їй підпорядковувались полкові та сотенні комісії, які, очевидно, виконували завдання відділу внутрішніх розслідувань [462, с. 45-46, 66-70].

Дещо іншою була внутрішня структура повстанського загону Шептуна в 1921 р. Керівництво тут здійснював комітет у складі чотирьох осіб (у тому числі отаман і військовий писар). Комітет вирішував усі питання, проте право дорадчого голосу мали також ще четверо рядових бійців (всього в загоні була 41 особа) [197, арк. 4].

Свою специфіку мало керівництво «уенерівської» течії повстанського руху. Так, за сприяння уряду УНР в екзилі в 1920–1921 рр. переважно в українських містах і містечках масово створювалась мережа повстанкомів, які намагались координувати свою діяльність з таємними осередками, очолюваними Б. Савінковим, з повстанськими організаціями німців-колоністів Одещини, з представниками єврейських партій «Бунд», «Поалей-Ціон» тощо [618, с.145]. За свідченням чекістів, петлюрівські загони перебували під проводом Центрального повстанського комітету, який координував дії окремих отаманів і мав зв'язки із закордонними організаціями. На місцях існували окружні повстанками, які об'єднували навколо себе розрізнені збройні загони.

Попри достатньо розгалужену організаційну систему, до 1921 р. повстанський рух в Україні носив переважно стихійний характер. Він трансформувався від локальних виступів до партизанської боротьби, яка стала виявом самоорганізації сільського населення за підтримки інтелігенції, яка була найближчою до селян і представники якої очолювали збройну боротьбу. Так виникли загони в Холодному Яру, Степова дивізія, армія Н. Махна. Проте лише під керівництвом певної політичної організації повстанський рух міг набути всеукраїнського характеру.

З початку розгортання антибільшовицької боротьби найбільший вплив на селян мали партії українських соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. Саме з їх середовища вийшла і була реалізована ідея утворення єдиного органу, котрий здійснював би загальне керівництво українським повстанським рухом. Ним став так званий «ЦУПКом» – Центральний український повстанський комітет – котрий влітку 1919 р. очолив член ЦК партії українських соціалістів–революціонерів Назар Петренко [462, с.38]. Також звертає на себе увагу створення в той же рік Всеукраїнського Ревкому та Головного штабу Ю. Мазуренка, з початку 1920-х рр. – Братства Українських Державників і «Братства Самостійників» [612, с.61-62]. Очолити український рух також намагалась і анархістська конфедерація «Набат», проте більшість її організацій було розгромлено до лютого 1921 р. [612, с.63; 389, с.23].

Проте, попри намагання, жодній українській політичній організації не вдавалося очолити селянський повстанський рух, оскільки при побудові організаційної системи не враховувався суто людський фактор, а самі центри були занадто далекі від місцевих організацій, як в географічному, так і в соціально-ідеологічному розумінні.

Після поразок 1919 і 1920 рр. керівники Директорії зрозуміли, що перемогти більшовицьку владу можна лише в разі об'єднання дій військових та повстанців. До того ж позитивним прикладом взаємодії стихійного руху та армії став Перший Зимовий похід. Саме тому з 1921 р. у повстанському русі взаємодіяло два фактори: стихійна боротьба та організаційна діяльність повстанських установ ДЦ УНР [612, с.185]. Задум полягав у тому, щоб державні і військові органи УНР трансформувались у підпільні організації, які б очолювали боротьбу за незалежність України, якнайповніше залучивши сили повстанства. Результатом спільних дій мало стати загальне всеукраїнське повстання [577, с.297].

Основними чинниками, що сприяли утворенню першого державного керівного органу, стали поширення на території України достатньо активного повстанського антикомуністичного руху та збереження за кордоном частин збройних сил УНР, які були здатні здійснити наступ на територію УСРР. З

огляду на це ДЦ УНР в екзилі 16 лютого 1921 р. ухвалив рішення створити Повстансько-Партизанський штаб (ППШ), метою якого було організувати збройну боротьбу за відновлення незалежності України. Головними організаторами і керівниками штабу, який розташувався спершу в Польщі, а згодом у Львові, були генерал-хорунжий армії УНР Ю. Тютюнник та полковник Ю. Отмарштайн [527, с.8].

Діяльність ППШ полягала в організації селянського повстанського руху задля набуття ним загального та планомірного характеру. Для реалізації мети вся територія України була поділена на чотири Повстанські фронти, які навесні 1921 р. були трансформовані в п'ять повстанських груп і 22 повстанській райони, з яких три повстанські групи розташовувались на території Середнього Подніпров'я. Начальники груп і районів керували всім повстанським рухом у визначених районах, координуючи діяльність партизанських відділів і міських повстанкомів [535, с.110–115].

Отже, на території УСРР за підтримки ППШ створювались керівні органи антибільшовицької боротьби. Недоліком діяльності ППШ було встановлення контролю поляків над його діяльністю, у зв'язку з чим співробітництво з іншими національно-визвольними організаціями відбувалось, зокрема УВО, відбувалось вкрай обмежено. До того ж існували розбіжності в середині керівництва УНР, що разом із невтішними зовнішніми чинниками створювало несприятливі умови для підготовки широкого антирадянського повстання. Зокрема, негативну роль у діяльності ППШ відіграло протистояння С. Петлюри, що прагнув здійснювати одноосібне керівництво повстанського руху, та опозиційних генералів, які обрали керівником Штабу Ю. Тютюнника.

Всеукраїнське повстання планувалося на вересень 1921 р., проте на заваді стало укладання угоди Польщі з УСРР, згідно з якою «контрреволюційні» діячі повинні були залишити територію Польщі. Разом з тим, більшовики провели ряд упереджувальних заходів: заарештували сотні учасників підпільних організацій, перехоплювали кур'єрів ППШ, завдали значного удару по Холодному Яру. Враховуючи ці обставини, керівництво УНР знову відтермінувало початок антибільшовицького повстання. Як засвідчать наступні

події, уже наприкінці жовтні Ю. Тютюнник здійснить спробу загального повстання на Правобережжі.

Під час підготовки всеукраїнського повстання керівну роль мала відігравати Армія УНР. На етапі підготовки до УСРР із-за кордону направлялись кадрові військові, які організовували повстанську роботу та формували повстанські загони. Вони повинні були влитись в Українську Повстанську Армію. Головні сили мали зосереджуватись на Правобережжі. Командири груп підпорядковувались безпосередньо Ю. Тютюннику, начальники районів – командирам груп [612, с.81].

На чолі цивільної та військової влади в Україні під час підготовки та проведення загального повстання, фактично підпільним урядом, мав стати Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК). Він фактично був створений у Києві в березні 1921 р. за участю емісарів ППШ [423, с.30; 431, с.102; 446, с. 30; 504, с.91]. На чолі Комітету було Правління з п'яти осіб. Його головою було обрано полковника І. Чепілка (Затятий, Волобуєв), членами – співробітників районної спілки С. Махиню, І. Андруха (Авраменка, Абраменка), губернського військкомату М. Комара, народної освіти студента О. Грудницького [431, с.102]. За наказом Ф. Наконечного члени Комітету були відправлені в регіони провінції та встановили зв'язок з деякими місцевими повстанками [431, с.102]. Так виникають підпільні губернські, повітові, міські та сільські повстанками.

Варто відзначити, що досі залишається невідомою позиція ППШ щодо створення ВЦПК. На думку історика В. Красносілецького, між цими двома центрами виникла боротьба за лідерство в повстанському русі [375, с.104]. Натомість дослідник В. Василенко доводить, що ВЦПК був визнаний ДЦ УНР і одержав затвержене Головним отаманом і начальником ППШ уповноваження з дорученням об'єднувати повстанські організації та партизанські загони на території України. Також ВЦПК виконував функції губернського повстанкому [506, с.41]. Для діяльності керівництва були визначені конспіративні квартири та дачі, переважна частина яких знаходилась у Києві [192, арк. 11]. Фінансування ВЦПК здійснювалось представниками закордонного керівництва.

Головною метою Комітету було звільнення України від влади більшовиків та відновлення влади уряду УНР. При вдалому розгортанні загального повстання ВЦПК мав перейняти функції тимчасового уряду до повернення із-за кордону уряду УНР [504, с.91].

Комітет розгорнув широку агітаційну та агентурно-розвідувальну роботу в навчальних закладах, службових установах, військових частинах ЧА, серед мирного населення. Його підрозділи (філії) було створено в ряді районів Середньої Наддніпрянщини, зокрема Уманському, Звенигородському та інших повітах, які об'єднували волосні повстанками [504, с.92].

Згодом ВЦПК за дорученням ППШ розпочав координаційну роботу у всеукраїнському русі опору. 12 квітня ВЦПК доручив Ю. Мордалевичу об'єднати повстанські загони в районі Київ–Фастів–Козятин. Усім отаманам окремих загонів цього району було наказано коритись Ю. Мордалевичу та виконувати всі його завдання. Це рішення 24 травня було затверджено С. Петлюрою, який водночас призначив Ю. Мордалевича командувачем Другою Повстанською (Північною) групою [504, с.92–93]. На підставі наказу уряду УНР в екзилі № 11 ВЦПК видав розпорядження про перетворення партизанських загонів у регулярні частини під єдиним командуванням. Усі повстанські загони мали формуватись за територіальною ознакою в корпуси, два з яких розташовувались на Середній Наддніпрянщині: 1-й Полтавський і 2-й Київський.

Структура повстанських загонів була такою: сотня (100 осіб), курінь (4 сотні), полк (4 курені), потім дивізія та корпус. При цьому планувалось, що сотників, курінних, полковників, командирів дивізій і корпусів, а також начальників штабів призначатиме ВЦПК [506, с.42]. Проте, враховуючи недостатню організованість роботи ВЦПК, це розпорядження було приречене на невдачу.

Всеукраїнське повстання було призначено було вкотре відкладене з середини на кінець травня 1921 р.[192, арк. 30]. Напевно, таке відтермінування було пов'язане з бажанням ВЦПК переїхати з відомчих причин до Холодного Яру, який повинен був стати центром повстання [506, с.42]. Однак, повстання

так і не розпочалось, оскільки ВЦПК був ліквідований чекістами [538, с.42].

Прибувши з Польщі на Київщину, новопризначений голова військової секції В. Галкін дізнався про це від отамана Орлика [506, с.41].

У травні 1921 р. через зраду Грудницького більшовики організували напад на с. Андріївці Київського повіту, де відбувалась нарада отаманів Київщини. У результаті було захоплено документи штабу Мордалевича, які містили цінну інформацію про ВЦПК. До того ж вони взяли в полон начальника розвідвідділу 2-ї Повстанської групи Козловського, який на допиті видав важливі свідчення щодо діяльності Комітету [506, с.42]. Рятуючись від переслідувань, частина членів ВЦПК на чолі з І. Чепілком відправилась в м. Ірпінь, встановивши зв'язок з отаманом Ганжею [192, арк. 10]. Однак на початку червня чекістами було заарештовано рядових членів ВЦПК [504, с.95], а 19 червня заарештовано Комара, Наконечного, Чепілка, його дружину та молодшого брата [192, арк. 33]. Одночасно було ліквідовано й Холодноярський повстанком, Катеринославський губернський повстанком, «Київську військову організацію» та «Українську військову організацію». У заарештованих було виявлено програму «Союз української державності» [312, с.316], автором якої був С. Єфремов [195, арк. 67].

Остаточна ліквідація ВЦКП відбулась у липні 1921 р. Однак створення координаційних осередків повстанського руху не припинялось.

Так, після ліквідації Всеукраїнського центрального повстанського комітету у Києві, певна кількість його прихильників переїхала до Білої Церкви, де 5 серпня 1921 р. проведено нараду, рішенням якої стало створення "Козачої ради Правобережної України" [527, с. 44;]. Тоді ж обрано її склад: П. Гайдученко (Гонта) (голова), М. Лозовик (начальник інформаційного бюро), М. Симак (Суш, Дубок – уповноважений пошти), І. (Федір) Шемуленко (Шумелянко, Шамуленко) та Бесарабенко (Шиманський Тихон) (уповноважені з військових справ) [49, арк. 42; 195, арк. 5 зв.]. Допомогавав у формуванні політичної програми та статуту організації С. Єфремов [195, арк. 4]. Партизансько-повстанський штаб не визнав Козачу раду як центральну

повстанську організацію, але й не заперечив її діяльність як інформаційного органу повстанського руху в правобережній частині УСРР [195, арк. 6].

Згодом було встановлено зв'язок з деякими повстанцями Холодного Яру, а також отаманами "Чуприною" [195, арк. 7 зв.], Трейком, «Довбнею» (П. Цимбалюк). Піднесенню авторитету Козачої ради сприяло встановлення зв'язку із повстанськими комітетами Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній [446, с. 153; 448, с. 46]. В середині жовтня 1921 р. їй було підпорядковано 8-й повстанський комітет під керівництвом Й. Мороза та начальника штабу М. Якубовича [195, арк. 10; 446, с. 154]. Останній охоплював Таращанський, Канівський, Сквирський, Звенигородський повіти Київської губернії та Черкаський повіт Кременчуцької губернії [507, с. 123].

Проте чекістам стало відомо про цю організацію, тому було розпочато стеження за нею [195, арк. 10 зв., 11 зв.]. Зрештою, у ніч проти 5 березня 1922 р. чекісти провели масові арешти осіб, причетних до Козацької ради. Одночасно ліквідовано й розвідувальний відділ у Києві [446, с. 154; 448, с. 46]. Добою раніше ліквідовано контррозвідку на чолі з В. Алексєєвим [380, с. 229]. 25 серпня 1922 р. завершено судовий процес над 325 членами Козачої ради, з яких 86 ув'язнено [195, арк. 2], а 48 осіб страчено [195, арк. 47]. Насправді по даній справі заарештовано 814 осіб [343, с. 23; 446, с. 154; 448, с. 46].

Таким чином, Козача рада продовжила політику Всеукраїнського центрального повстанського комітету, хоча її діяльність виявилася нетривалою і не завжди ефективною.

Діяльність ППШ, ВЦПК та Козачої ради засвідчила, що повстанський рух в Україні в 1921 р. набув рис масовості, спостерігалось прагнення до згуртування повстанців в єдину організацію та проведення спільних операцій. Саме правобережжя Середньої Наддніпрянщини стає центром боротьби проти комуністичного режиму.

З другої половини 1921 р. основна ініціатива в повстанському русі перейшла до підпільних організацій, які відрізнялись від повстанкомів своєю чисельністю і часто тривалістю боротьби. Виникаючи стихійно, вони швидше та ретельніше готувались до організації повстань. Наголос робився насамперед

на збройну боротьбу, яка б охоплювала кілька населених пунктів. До того ж підпільні організації співпрацювали з повстанками та повстанськими загонами. Вони переважно мали більшу довіру місцевого населення, ніж повстанські комітети, що дозволяло легше заручались його підтримкою.

Після розгрому радянськими силовими структурами основних керівних повстанських органів спроби підготовки масового антибільшовицького повстання не припинялись. Значну роль у розвитку повстанського руху в період Української революції відігравали зв'язки загонів як між собою, так і з іншими структурами, насамперед з державними установами Директорії та уряду С. Петлюри. Таким способом вони отримували і надавали інформацію і допомогу.

Отже, з кінця 1918 – на початку 1919 р. повстанський рух мав суто стихійний характер, а серйозної організаційної роботи по його спрямуванню у конкретному напрямі фактично не проводилося. Тільки із середини 1919 р. починають формуватися структури (наприклад ЦУПКом), що намагаються врегулювати цю ділянку, однак вони більше використовувались з політичною метою. Зрештою, ці центри виявлялися далекими від місцевих організацій (як у географічному, так і у соціально-ідеологічному плані).

З 1921 р. починають виникати центральні органи керівництва повстанським рухом на селі. Першими серед них були Партизансько-повстанський штаб та Всеукраїнський центральний повстанський комітет. Їхня поява була зумовлена найбільшим піднесенням селянського антибільшовицького руху. Це свідчить про те, що саме ініціатива селянства та отаманів стала головними чинниками у розгортанні збройної боротьби проти радянської влади.

Безпосередньо з організаційною структурою повстанства пов'язане питання тактики дій загонів. Радянський дослідник О. Кучер зазначав, що тактика повстанських загонів у 1918–1920 рр. мала два аспекти: політичний і військовий. Політична тактика виявлялась у використанні гасел на зразок «Вільні і трудові Ради без комуністів!». Військова ж тактика полягала в організованості повстанської боротьби, оскільки центральне керівництво

повстанським рухом у 1921 р. здійснював Центральний повстанський комітет, який доручав ведення бойових дій визначеним отаманам. Саме з його розпорядження повстанські загони повинні були діяти самостійно, вливатись в регулярні частини Директорії або підпорядковуватись польському командуванню [482, с.91].

Тактичні засоби дій повстанців, як вважає О. Кучер, відзначались, з одного боку, військовою хитрістю, а з іншого – відвертою підступністю. Варто зауважити, що така оцінка є однобокою, оскільки дії радянських органів також не відзначались особливою розбірливістю в методах і тактиці. Приміром, 4 лютого 1921 р. в Уманському повіті Київської губернії загін радянських військ прибув у село Ропотуха і видав себе за банду Дернущука. На вимогу загону продревком села видав червоноармійців, продагентів і вказав осіб, які бажають приєднатися до повстанців, а також тих, хто має зброю [483, с.48]. Отже, джерела засвідчують використання повстанцями радянської атрибутики для прикриття.

На завершальному етапі збройної боротьби в 1922–1924 рр. тактика збройних формувань полягала насамперед у знищенні представників радянської влади на місцях, грабуванні продуктів харчування, цінностей, викраданні коней та пошкодженні телефонних ліній зв'язку [524, с.128]. Усі ці форми мали явно кримінальний характер, крім останньої, яка носила політичне забарвлення. Водночас зменшується і чисельність загонів. Найбільші з них сягали кількох десятків осіб, і лише одиниці налічували у своєму складі 100 і більше повстанців.

Таким чином, протягом 1918 – 1920-х рр. змінювались організаційна структура, тактика та стратегія боротьби повстанців.

Основною рушійною силою повстанської боротьби було селянство, насамперед середняки та біднота, і сільська інтелігенція. Саме представники останньої очолювали повстанський рух і відіграли вадливу роль у формуванні національної самосвідомості, навіть пори поразку селянського руху.

Найбільшим рівнем організації відзначалась повстанська боротьба в першій половині 1921 р., коли для керівництва повстанським рухом ДЦ УНР

були створені ППШтаб та ВЦПК, а пізніше сформована Козача рада на Правобережній Україні.

У подальші роки повстанська боротьба мала в основному локальний характер. Самоізолюваність повстанців залежала від крайнього індивідуалізму окремих отаманів, що боролися за владу, а також від некомпетентності та індивідуалізму окремих керівників повстанського центру УНР. Така роз'єднаність давала змогу більшовицьким каральним органам знищувати повстанські загони поодинці.

З 1922 р. змінюється не лише тактика боротьби, але й організаційна структура повстанства. На зміну великим і потужним формуванням приходять невеликі маневрові групи по 10–30 бійців. Лише в поодиноких випадках вони налічували до 100 осіб. Слід зазначити, що значна частина загонів мали кримінальний характер.

4.2. Перебіг селянського повстанського руху в регіоні

Українське селянство, відігравши вирішальну роль у перемозі повстання Директорії проти режиму П. Скоропадського восени 1918 р., сподівалось на кардинальні зрушення у власному соціально-економічному становищі. Проте невирішеність керівництвом Директорії аграрного питання, зволікання з необхідними реформами змусило українських селян сподіватись на розв'язання цієї проблеми більшовицькою владою, уособленою Тимчасовим робітничо-селянським урядом. Однак внаслідок грабіжницької за своєю суттю економічної політики більшовиків, яка базувалася на масових реквізиціях, контрибуціях і конфіскаціях, селяни почали розгортати збройну боротьбу проти окупаційної за своєю суттю влади.

Протягом досліджуваного періоду селянський повстанський рух відрізнявся за формами організаціями, чисельністю загонів і результативністю. З огляду на це вважаємо за доцільне поділити його на три основні етапи: 1) кінець 1918 – 1920 – розгортання стихійного повстанського руху, відсутність чіткого керівництва, локальний характер виступів; 2) 1921 – масовий характер

повстанства, набуття ним рис загальності, створення центральних органів керівництва повстанським рухом, налагодження зв'язків між різними повстанськими загонами; 3) 1922 – середина 1920-х рр. – поступове згортання повстанського руху, у тому числі внаслідок запровадження непу та каральної політики радянської влади, перехід до підпільної боротьби невеликими загонами та ведення ідеологічної агітації.

Збройний опір радянській владі розгорнувся вже з початку 1919 р. Більшість дослідників засвідчують, що центром повстанського руху стала Київщина [494, с.280]. Так, уже в січні – лютому 1919 р. в околицях містечка Златополя Чигиринського повіту діяв невідомий військовий загін, що «тероризував ... місцевість і наводнив його жахами». 16 лютого від Златопольського виконкому в Чигиринський ревком надійшла телеграма, що цей загін був роззброєний військовим формуванням, присланим зі станції Бобринська отаманом М.Григор'євим [311, арк.32–33 зв.].

Туди ж відправився зі своїми козаками і отаман С.Коцур. І вже 21 лютого на адресу Чигиринського ревкому надійшла телефонограма про доцільність відміни надзвичайного стану і припинення обшуків, арештів, реквізиції [310, арк.131–131 зв.]. Однак, 22 лютого Златопільська рада депутатів направляє в Чигирин чергову телефонограму у зв'язку з небажаними діями загону С.Коцура і проханням «діяти в контакті із Совдепом» [314, арк.32].

До середини березня 1919 р. на Київщині склалася вкрай напружена ситуація. Як зазначав В.Антонов-Овсієнко, «навколо Києва палали кулацькі повстання, що відбивалися на наших (радянських – *А.Д.*) повстанських частинах... Часом Київ опинявся у кільці повсюдних хвилювань, і відрізана з усіх боків Реввоєнрада фронту зв'язувалася зі штабами армії тільки по радіо» [341, с.328].

Одним з основних центрів повстанців у Київській губернії став Холодний Яр. Так, 6 квітня голова Чигиринського військово-революційного комітету М.Брайко сповіщав командира Чигиринського Радянського полку, що «завдяки військам, котрі залишилися, вдалося придушити контрреволюційний виступ в повіті» [310, арк.175]. Очевидно, це був один із найперших виступів у районі

Холодного Яру. Про це побічно свідчить документ, виданий якомусь Орельському 14 квітня, де зазначається, що він «коли вибухнуло повстання кулаків серед громадян с. Мельників і Головкивки, організував Військово-Революційну Наряду, чим сприяв розгрому кулацьких банд» [311, арк.298]. До того ж, М.Брайко у своїй доповіді до ЦВК від 6 червня 1919 р. відзначав, що загони В.Чучупаки, в усякому разі не менше двох раз, виступали «проти коммун та Совітської влади». Вдруге це сталося вже після Повітового З'їзду Рад, котрий відбувся 10–12 квітня [310, арк.220–224; 311, арк.37, 40]. Таким чином, дозволимо не погодитись із твердженням дослідника П.Захарченка, який зазначає, що повстання під проводом В. Чучупаки у Холодному Яру розпочалося чітко 10 квітня [439, с.95]. З вищевикладеного випливає, що тут відбулося принаймні два виступи, але один – до 10 квітня, а другий – вже пізніше.

До весни 1919 р. повстання поширилися по всій Україні, насамперед на території Середнього Подніпров'я. Так, у квітні 1919 р. їх відбулось 93, з них у Київській губернії – 34, Полтавській – 17, Катеринославській – 4 [33, арк.23–24]. Лише протягом першої половини травня в Україні більшовики повідомляли про 30 селянських виступів, з яких 13 відбулось у Київській губернії [3, арк. 81].

Зокрема, у травні 1919 р. підняв повстання отаман Н.Григор'єв, і до нього одразу приєдналися червоноармійці Чигиринського гарнізону. 11 травня вони виступили проти місцевої влади, розгромивши місцеве відділення ЧК. Одразу ж після цього Чигирин був зайнятий григор'євським загonom Я.Вівчаренка, що налічував до 200 осіб. Але попри те, що караульний батальйон перейшов на сторону Н.Григор'єва, Я.Вівчаренко наказав його роззброїти і «всю Чрезвичайку, а також Предсідателя і його товаришів большевиків комуністів в тюрми» зачинити [310, арк.220 зв.–221, 224 зв.–225; 311, арк.37 зв.–38,40 зв.–41]. Караульний батальйон повстав і, напавши на григор'євський загін, «частину обеззброїли, частину перебили і перетопили в Тясьміні, а остання частина утікла вмісті з Вівчаренком» [311, арк.38, 41]. Після цього червоноармійці караульного батальйону в ніч з 15 на 16 травня самі ж

пограбували цейхгауз і, забравши із собою боєприпаси і спорядження, зникли у невідомому напрямі [311, арк.137].

Очевидно, у цій ситуації загопи В.Чучупаки діяли у взаємодії із загонами Н.Григор'єва, зайнявши Черкаси. В цей час кількість об'єднаних військ, що діяла в цьому напрямі, досягала 2,5 тис. осіб. Відступивши від Черкас вони захопили Чигирин. І тут була створена Революційна Рада. До неї увійшов колишній представник радянської влади есер О.Дзигар. Радянський батальйон, що знаходився в цей час у Чигирині, відступив з гарматою на с. Яничі, де між противниками відбувся майже добовий бій. Унаслідок протистояння 6 червня 1919 р. у Чигирині до виконання своїх обов'язків знову приступив радянський виконавчий комітет на чолі з М.Брайком.

Проте повстанці налічували два озброєні загопи, з яких перший налічував 3–4 тисячі, а другий – близько 1 тисячі осіб [311, арк.38–38 зв.,41–41 зв.]. Резерви повстанців разом із ухваленням рішення про початок наступу Армії УНР давало змогу розгорнути широку антирадянську боротьбу.

Так, уже 1 червня армія Директорії за наказом С.Петлюри як Головного Отамана перейшла в широкий наступ через Кам'янець-Подільський. Ухвалою Директорії від 14 червня 1919 р. для підтримки повстанського руху було виділено 3 млн гривень [462, с.58]. Це дало потужний поштовх до розгортання селянського руху. У період з 1 по 19 червня відбулось вже 207 антибільшовицьких повстань, з яких у Київській губернії – 111, Полтавській – 37 [36, арк. 37]. При відсутності точних цифр про кількість повстанських загонів і їх чисельність саме ці дані дають певну уяву про розмах і динаміку руху. Крім того, в географічному плані повстання охоплювали більшість повітів і волостей.

Органи радянської влади залишили Чигиринщину, деякі райони північно-західної частини Київської губернії, зокрема території Радомишльського, Чорнобильського та Овруцького повітів [494, с.280]. Очолювали збройні загопи відповідно О. Соколовський, Ю. Мордалевич, П. Гриценко та П. Закусило. Їм вдалося розгромити сім радянських полків, підірвати багато мостів, перешкодивши наступові більшовицьких військ. Також слід зазначити, що в

районах, охоплених повстанням, радянська влада існувала доволі умовно, оскільки повстанці ліквідували більшовицькі осередки, зривали роботу продзагонів, руйнували комунікації, перешкоджали військовій мобілізації, чим зумовлювалась активізація дезертирства.

Значні сили повстанців зосереджувались у районі Трипільля – Обухів – Германівка – Кагарлик під командуванням Д.Терпила (Зеленого), у Васильківському повіті – під керівництвом отамана Гончара, який налічував до 8 тисяч осіб, на Полтавщині й частково Чернігівщині – під командуванням Ангела, у Переяславському повіті Полтавської губернії – на чолі з Грудницьким та інші. Зокрема, загону отамана Зеленого вдалося закріпитися на території Трипільсько-Ржищівського району, чим, з одного боку, він оберігав себе від наступу з Лівобережжя, а з другого – перекрив переправу через Дніпро, який звужувався в цьому місці. Поступово територія діяльності загону зроста, охопивши сусідні повіти Київщини, а також Золотоніський і Переяславський повіти Полтавщини. Чисельність повстанців зроста до 30–35 тис. осіб, що дозволило повністю контролювати територію та ліквідувати на ній радянську владу [494, с.281; 575, с.118].

Разом з тим, в Україні діяла і значна кількість невеликих, суто локальних загонів, котрі розгортали свою діяльність в межах кількох населених пунктів. Як відзначав М. Омелянович-Павленко, «не було в Україні села, яке б не мало в 1919 р. свого «штабу» [494, с.282].

Успішний наступ Директорії за підтримки селянських загонів тривав до кінця червня. Однак на початку липня армія отримала дошкульного удару і змушена була відступити.

Цьому сприяло проведення радянськими органами потужної мобілізації та посилення репресивних заходів. Практично було створено внутрішній фронт, у складі якого вже у квітні перебувала 21 тис. червоноармійців, формувалися спеціальні каральні частини [494, с.285]. До придушення повстанства було залучено сили ВУНК, яку очолював М. Лаціс. Головним його завданням була політична розправа з усіма, хто перешкоджав діяльності комуністичної партії.

Основними методами покарання виступали розстріли, ув'язнення в концентраційні табори, конфіскація майна [580, с.89].

Лише в поодиноких випадках селянські загони могли чинити опір радянським військовим формуванням. Приміром, у Єлисаветградському повіті на Херсонщині в Компаніївській волості були застосовані сили 14-ї армії, включаючи броньовик. Проте на підтримку селян виступили Інгульська, Кам'янська, Сосовська та Верблюзька волості, внаслідок чого військовий загін зміг вирватися з величезними втратами [433, с.37].

У червні 1919 р. червоноармійцям не вдалося ліквідувати загони отамана Зеленого, у протистоянні з яким загинули майже всі учасники походу. Лише повторний похід примусив Зеленого втекти, захопивши з собою всю артилерію [578, с.189]. Частими були випадки, коли червоноармійські загони, до складу яких входили переважно селяни, відмовлялись придушувати селянські загони та переходили на бік повстанців. Так, у липні 1919 р. у період каральних операцій проти загонів Ангела на їхній бік перейшло три загони Червоної армії [534, с.450].

Отже, у другій половині липня 1919 р. більшовикам на території Середньої Наддніпрянщини не вдалося створити суцільний фронт проти селянського повстанського руху. З наступом Добровольчої армії А. Денікіна найбільш боєздатні військові частини відправляли на боротьбу з ним, тому військові дії проти повстанців не змогли набути організованого й планомірного характеру. Змінили політичну орієнтацію й самі повстанці. Вони відмовлялися від радянських лозунгів й ставали на позиції боротьби за демократичну, незалежну Українську державу. Наприклад, 20 серпня 1919 р. в листі до Директорії Зелений і Тютюнник писали: "Ми відмовляємося від наших перших повстанських лозунгів і будемо надалі боротися зі всіма ворогами нашої державності й нашої соціальної та економічної незалежності" [540, с.428].

Новий наступ вже через Проскурів розпочався 26 липня, коли радянські війська були виснажені боротьбою з денікінцями. І в цілому в серпні для військ УНР події розвивалися успішно. В цей час вони були активно підтримані і повстанцями, котрі виступали то проти червоноармійських формувань, то

проти денікінських. Однак керівництво Директорії не повністю залучило військовий потенціал повстанців. Зокрема, дослідник М. Ковальчук звернув увагу на невдалі спроби українського командування використати проти білогвардійців повстансько-партизанські формування Київщини [461]. Там діяли добре організовані кількатисячні повстанські з'єднання. Планувалося перекинути низку повстанських загонів до Південної Київщини, де обурення населення проти денікінців було найбільшим, дезорганізувати запілля білогвардійців і здійснити наступ на Київ, а далі рухатись на Лівобережжя.

Отже, розвиток повстанського руху вже до літа 1919 р. мав би піднести процес державотворення в Україні до найвищої точки. Проте, як слушно зауважував І. Мазепа, «...українська боротьба соборним фронтом, досягнувши своєї найвищої точки влітку 1919 року, коли наша армія взяла столицю України – Київ, вже через два місяці закінчилася катастрофою» [346, с. 5]. Перебіг цих подій досить детально розглядався істориками з різних позицій і підходів. Більшість з них листопад 1919 р. вважає найтрагічнішою сторінкою історії України. Наприклад, В. Солдатенко, називає цей період «...остаточною межею боротьби за національне відродження» [532, с.824]. Звідси можна зробити висновок, що лише повстанський рух залишився єдиним джерелом подальших змагань за українську державність. Водночас, на думку В. Солдатенка, «спроби змінити ситуацію в Україні, в усякому разі протидіяти торжеству радянської влади, – за своєю метою, конкретними завданнями, методами боротьби вони настільки суттєво відрізнялись від початкових ідеалів Української революції, що про беззастережне її продовження не наважується говорити жоден серйозний історик» [532, с 825].

Наприкінці грудня 1919 р. в Україну повернулася радянська влада. З процесом відновлення радянського режиму в українському селі розгорнувся повстанський антибільшовицький селянський рух. Головною його причиною, як і в 1919 р., була економічна політика більшовиків, найперше та, що стосувалася продовольства. Селяни, які вітали радянську владу після розгрому Денікіна, продрозкладку виконувати не хотіли. Затягувалася також реалізація Закону про землю від 5 лютого 1920 р.

У січні – лютому 1920 р. селянські повстання охопили Полтавщину. Зокрема, у січні в Кобеляцькому повіті діяв повстанський загін кількістю 50 осіб [266, арк. 35]. Загони повстанців були організовані в Переяславському та Пирятинському повітах (їхня кількість в останньому досягала 500 чол.). У Гадяцькому повіті з метою оперативного керівництва повстанським рухом 16 лютого був створений повстанський штаб [271, арк. 32].

Близько двадцяти повстанських загонів зареєструвала оперативна частина штабу Київського військового округу в березні 1920 р. на території Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської і Херсонської губерній. У Чорнобильському повіті на Київщині діяли загони Терешка. Рукоїда, Мартиненка і Струка. Недалеко від них у районі Димера – Злодіївки оперував загін Юриса. У Радомишльському повіті організаційною роботою щодо створення селянських повстанських загонів займався повстанський штаб на чолі з Ю Мордалевичем. Штаб, маючи у своєму розпорядженні підпільну друкарню, випустив низку відозв і прокламацій з закликом до боротьби з більшовиками та режимом, який вони насаджували. Однією з таким прокламацій був «Лист українця-повстанця до більшовиків-комуністів», надрукований на захоплених повстанцями нерозрізаних аркушах радянських карбованців російською і українською мовами. Цей «лист», розповсюджений серед селянства, підривав і без того слабке довір'я населення до радянських грошових знаків. Унаслідок такої агітації селяни категорично відмовлялися від користування ними. Загін Ю. Мордалевича збільшився до 300 осіб. Крім нього, у Радомишльському повіті діяли загони Жгирла і Ковальчука. На північ від Фастова діяв загін Сватенка, а південніше Фастова – загони Кобенка і Коваленка. Район Володарка – Тетіїв – Ставище – Сніжки – Розумниця контролювали повстанці під керівництвом Сюрупи, Чучупаки, Гузенка і Трепета [473, с.248].

Одним з центрів повстанського руху став Холодний Яр. Тут був створений повстанський комітет у складі І. Дігтяря, С. Отаманенка, Л.Панченка, О.Дзигоря та ін. Діяльністю повстанців, що діяли в цьому регіоні, керував повстанський штаб на чолі з Терещенком. Загони повстанців

очолювали отамани Деркач, Загородний, Мамай, Петренко та ін. [492, с.37]

Завдяки географічному положенню та історичним традиціям Холодний Яр був для радянської влади неприступною фортецею.

До весни 1920 р. селянський повстанський рух охопив практично всю територію Середньої Наддніпрянщини. У Катеринославській губернії повстання відбувалися в Катеринославському, Верхньодніпровському і Криворізькому повітах [28, арк. 45]. В Олександрійському повіті Миколаївської губернії повстанський селянський рух охопив Аржанську, Верблюжську, Новгородську і Стецівську волості [41, арк.31]. «Вся Україна тепер уявляє собою кип'яче море, – зазначалося в одному з дипломатичних документів посольства УНР у Відні. – Населення вимагає негайного повернення Головного отамана Петлюри з військом. Величезних запасів хліба населення нікому не віддає і говорить: «От прийде Петлюра і як він скаже, так і буде» [403, с.108].

Активізацію селянського повстанського руху стимулювали військові частини Армії УНР, які за наказом С. Петлюри у період з 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. були у ворожому тилу на Правобережжі. Рейд з'єднань Армії УНР під загальним командуванням М. Омеляновича-Павленка, у якому брало участь, за різними джерелами, від 3 до 6 тис. старшин і козаків, широко підтримувало селянство України.

Саме тоді, навесні, розпочався новий похід на Київ, у якому взяли участь війська Польщі, УНР та частини, що тільки-но повернулися із Зимового походу. Їх посилено підтримували повстанці, діючи в тилу радянських військ. Зокрема, згідно інформаційного зведення особливого відділу Південно-Західного фронту, 18 квітня 1920 р. загін Ю. Мордалевича у Радомишльському повіті в районі села Кордет-Комарівка підірвав міст та порушив зв'язок; того ж числа активно себе проявили загони Святникова у Сквирському повіті, Петренка у Звенигородському і Рометко у Київському. Тоді ж радянські війська намагалися боротися із повстанцями у Білоцерківському, Звенигородському та Чигиринському повітах [330, с.157].

Неузгодженість дій повстанців та українсько-польських військ, а також проведення успішних операцій С. Будьонного та М. Тухачевського призвели до

того, що вже влітку 1920 р. на Київщині знову запанувала радянська влада. І знову діяльність повстанських загонів на Середній Наддніпрянщині набула першочергового значення як для самої радянської влади, так і для української влади в еміграції.

Саме на літо 1920 р. припадає найвищий розмах повстанського руху. На Київщині в цей час селянські виступи з кожним місяцем набувають все ширшого розмаху: у червні їх було 11, у липні – 51, а у серпні – аж 106 [550, с. 208].

Безпосередній вплив на посилення селянського антибільшовицького руху мала оголошена в цей період мобілізація до Червоної армії. У відповідь на неї почалося масове дезертирство. Цілі села і волості ігнорували накази про мобілізацію, а якщо були спроби провести її насильно, селяни йшли в ліс – поповнювали повстанські загони або створювали нові.

Повстанські селянські загони були по всій Полтавщині. У Гадяцькому, Зіньківському і Полтавському повітах загальне керівництво загонами здійснював Хрестовий, у Золотоноському, Пирятинському, Лубенському і Лохвицькому – Маруся і Каліберда, у Миргородському, Кобеляцькому і Переяславському – Левченко [523, с.85]. Повстанські загони практично ліквідували органи радянської влади на селі. Наприклад, у вересні 1920 р. із Гадяча у Полтавський губвиконком доповідали: «Приміщення волосних і сільських виконкомів у більшості випадків закриті, їх члени ховаються по бур'янах і не ночують вдома, у багатьох членів волосних і сільських виконкомів господарства зруйновані і майно пограбовано, те ж зроблено і з комнезамами, й багато випадків, що приходять одні й інші з проханнями, щоб їх позбавити від роботи у виконкомах і комнезамах» [6, арк. 88]. У Полтавському повіті на початку листопада 1920 р. загін Хрестового розгромив Тахтауловський волвиконком, обеззброїв продовольчий загін. Усього в листопаді в Полтавському повіті повстанці зробили на більшовицькі органи влади 23 напади [6, арк. 89].

Подібне становище склалося у Кременчуцькій губернії. У Кременчуцькому, Золотоноському і Хорольському повітах діяли селянські

загони під керівництвом Калиберди [62, арк. 76] Повстанські загони Олександрійського, Чигиринського і Черкаського повітів у серпні 1920 р. об'єдналися в Олександрійську дивізію кількістю до 20 тис., яку спочатку очолив отаман Око, а потім – Хмара. Окремі курені дивізії очолювали Клепач, Лютий, Сірко. Дивізія політично підпорядковувалася Єлисаветградсько-Олександрійському повстанському комітетові. У районі її діяльності більшовицьких органів влади практично не було [575, с.118].

Селянський повстанський рух поширився і на Катеринославщині. Лише на території Павлоградського повіту оперували три крупні загони під командуванням Лантухова, Удовицького та Іванова-Жмурка [17, арк. 34].

Особливо активною була боротьба з більшовиками вздовж залізничних ліній та русла Дніпра, щоб не допустити вивозу з України хліба та інших продуктів. Повстанці нападали на залізничні ешелони також з метою звільнити насильно мобілізованих до Червоної армії. Під повним контролем повстанців було русло Дніпра в районі Межигір'я, Трипілля, Канева і Черкас – тут кожний пароплав більшовики проводили лише під охороною пароплавних панцерників [406, с.69]. Селянство стало могутньою силою, яка стримувала утвердження більшовицького панування в Україні.

У боротьбі з повстанським рухом в Україні важливе місце більшовики відводили органам ЧК. На засіданні президії Всеросійської ЧК 9 лютого 1920 р. було ухвалено протягом місяця сформувати для військових дій проти повстанців в Україні дев'ять батальйонів військ внутрішньої охорони (по батальйону для кожної губернської надзвичайної комісії). Голові ВУЧК В. Манцеву було надано право ці батальйони розгортати у полки, а також перекидати в губернії, де виникатиме потреба в них [25, арк. 7]. Всеукраїнський ЦВК 20 березня 1920 р. видав декрет "Про затвердження Центрального управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами за посадою", яке діяло при Раднаркомі УСРР. Начальнику ЦУНК, якого призначав Раднарком УСРР, безпосередньо підпорядковувалися органи ЧК на території України [5, арк.81].

20 квітня 1920 р. РНК УСРР ухвалив «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», головним завданням якої було посилення репресивно-каральних заходів проти селян [375, с.88].

Нею було передбачено поділ тилу на частини з урахуванням адміністративного поділу УСРР: власне тил Південно-Західного фронту (Харківська, Полтавська, Волинська і Київська губернії); тил 13-ї армії (Катеринославська і Таврійська губернії); тил 14-ї армії (Подільська, Херсонська й Одеська губернії). У губерніях створювалися управління начальників губернських дільниць тилу, у повітах - повітові комендатури, завданням яких була боротьба з повстанцями. Повітові чекісти могли формувати надзвичайні трійки спеціальні каральні експедиції [375, с.88].

Центральним органом, який об'єднав керівництво всіма тилами, стало управління тилу Південно-Західного фронту. Спочатку його очолював В. Манцев, а з травня 1920 р. ЦК РКП(б) скерував в Україну Ф. Дзержинського, який відзначився організацією червоного терору в РРФСР [375, с.88]. Ф. Дзержинський також запропонував збільшити чисельність військ внутрішньої охорони в Україні на 50 тис. осіб та підпорядкувати армійські особливі відділи ЦУНКу [375, с.88]. Після його від'їзду на польський фронт начальником тилу Південно-Західного фронту став Р. Ейдеман.

Отже, в основі діяльності більшовиків з завоювання села була військова сила, а ліквідація повстанського руху переросла у війну проти українського села.

Зростання військових сил більшовиків призвело до розгрому ряду повстанських загонів. Так, у липні 1920 р. на Катеринославщині було знищено сили отаманів М. Левіна, Д. Сердюка та М. Брови. У серпні Катеринославський повстанком намагався очолити діяльність загонів отамана Степового, що діяв на Криворіжжі, і Зірки, який орудував на Нікопольщині [375, с.89]. Одним з небагатьох на Катеринославщині, хто в 1920 р. успішно чинив опір радянській владі, був отаман Мілашко. У 1919 р. він брав участь у повстанні Н. Григор'єва, махновському русі, нетривалий час воював на боці більшовиків, а з початку 1920 р. постав проти радянської влади. Після втечі з-під арешту в березні 1920

р., він у с. Софіївка зібрав близько 200 повстанців і розпочав повстанську боротьбу. Успішно атакувавши Верхньодніпровськ, його загін знищив 21 представника радянської влади. Згодом отаман і його спільники були заарештовані повторно [375, с.89].

В Україні розпочалися масові арешти й розстріли зовсім невинних людей, яких запідозрили у зв'язках з повстанцями. Наприклад, у Криворізькому повіті на Катеринославщині в квітні 1920 р. було розстріляно 360 осіб [454, с.63]. Заручників часто брали під час вилучення у селян зброї, виловлювання дезертирів, мобілізації до Червоної армії, тобто протягом всього 1920 р. Більшовикам також потрібно було поповнювати свої збройні загони, адже, крім убитих і поранених з червоної армії на території України дезертирувало близько 150 тис. бійців [540, с.430]. За дезертирами вели справжнісіньке полювання із застосуванням жорстоких каральних заходів - розстрілом заручників, конфіскацією майна родичів, вивезенням рідних у концтабори, виселенням. У 1920 р. в Україні органи ЧК спільно з місцевими радянськими органами створили 18 концтаборів на 12 тис. осіб. На початок грудня у них було 6 тис. ув'язнених, у тім числі значна кількість селян [559, с.110].

Проте, досить агресивно поводитись і повстанці. Наприклад, на Київщині отаман Кириленко наказував заганяти прихильників більшовиків у воду під кригу, а отаман Біленький топив їх у криниці [375, с.89].

У настановах радянської влади для місцевих органів влади зазначалося: якщо село виступає проти радянської влади, то карати треба однаково всіх жителів. Лише на Полтавщині більшовицькі карателі спалили села Бричків, Лютецьку, Веприк, Слобідку. Піщане, Буланове, Диканьку та ін. [463, с.88] За підтримку повстанців тільки у Васильківському повіті на Київщині в 1920 р. були зруйновані села Ковалівка, Триліси, Сидори, Маринці та Дрозди.

Щоб запобігти масовій втечі селян до повстанців, чоловіків із сіл почали заарештовувати, а їхню боротьбу прирівнювали до дій білогвардійців. У січні 1921 р. безпосередньо керувати боротьбою з повстанським рухом стали постійні наради для боротьби з бандитизмом на всіх рівнях – від

Всеукраїнської, якою керував М. Фрунзе, а згодом Х. Раковський, до повітових. Цими актами було оголошено відкрити війну селянству.

До того ж, для придушення селянського повстанського руху радянський уряд залучив дві третини регулярних військ, підрозділи військ ВОХР і ВНУС чисельністю близько 50 тис. осіб, а також частини особливого призначення, міліцію, бойові підрозділи незаможників, різного роду маневрові, винищувальні та каральні загони [375, с.89].

Однак масовий терор не сприяв припиненню антирадянських виступів і розшаруванню селянства, а навпаки, вів до нових антирадянських повстань та до більшого згуртування селянства на засадах загального нещастя і біди, які несла радянська влада.

Політика кругової поруки суперечила курсу на розшарування селянства. Тому в центрі уваги стала ідея використати для боротьби з селянським повстанським рухом й антирадянськими виступами біднішу частину селян, а репресивні заходи застосовувати до так званих куркулів.

Так, у серпні 1920 р. у південній частині Київщини була організована на базі холодноярських загонів нова боєздатна сила – так звана 1-а Олександрійська дивізія. Утворена вона була на спеціальних зборах повстанців у селі Янове. Тоді ж був обраний і Олександрійський повстанський комітет, офіційна діяльність котрого розпочалася 1 вересня [136, арк. 8]. Радянський історик Б.Козельський цілком справедливо відзначив, що «Олександрійська дивізія цікава головним чином через те, що вона являє собою майже єдиний приклад, коли атаманам пощастило об'єднатись і утворити на довгий період серйозну бойову силу» [462, с. 69].

Вже в перших числах вересня 1920 р. загони 1-ї Олександрійської дивізії розгорнули широкомасштабні бойові дії на Правобережжі. 2–3 вересня вони взяли під контроль Богоявленський та Краснокам'янський райони Олександрійського повіту Кременчуцької губернії. За радянськими повідомленнями, в цей час була «продробота у повіті призупинена у зв'язку із зростанням бандитизму. Багато працівників розстріляні бандитами, інші відкликані повітвиконкомом...» [268, арк.23].

3 вересня 1920 р. командуючий дивізією К.Блакитний підписав наказ про наступ на повітове містечко Олександрію. В ньому повинні були взяти участь всі чотири групи дивізії (Південна, Північна, Західна і Резервна). Планувалося захопити всі основні пункти містечка – станцію, центр, тюрму, змінити охорону [138, арк.53]. У цьому поході взяло участь близько 2-х тис. повстанців. 4 вересня в Олександрії та навколо неї розгорнулися жорстокі бої. Як відзначалося в радянських оперативних даних, «після 2 годинного бою на вулицях міста бандити були відкинуті і переслідувані нашим загonom відступили в напрямі до містечка Новостародубів і села Красна Кам'янка... Для подальшого забезпечення міста вимагається у терміновому порядку озброєний загін...» [266, арк.30]. Цю операцію, очевидно, слід вважати вдалою для Олександрійської дивізії, а не провалом, що можна було зрозуміти із фрази "бандити були відкинуті і переслідувані нашим загonom". Основною підставою для цієї думки є те, що ще в наказі про наступ на Олександрію командуючий К.Блакитний вказував: «§4. Пунктом збору на випадок поразки призначається м.Стародуб» [138, арк.54]. А радянські джерела вказують, як зазначалося вище, про відступ повстанців на Новостародубів і Красну Кам'янку.

Вже через день із Кременчука для підтримки радянської влади в Олександрію прибув «загін у складі 32 вагонів через загрозу повторного нападу [266, арк.120]. Це були загони особливого призначення 6-ї армії під командуванням Юдицького. Спроби радянського керівництва відразу ж вирішити місцеву проблему повстанців не мала ніякого успіху. Частини особливого призначення під селом Петрівка зустріли опір основних сил дивізії чисельністю до п'яти тисяч осіб. Внаслідок бою був розбитий радянський загін Юдицького [268, арк.40].

Місцеве населення позитивно ставилось до повстанців, надаючи їм підтримку. Про це свідчить, приміром, інформаційне зведення Кременчуцького губвідділу управління від 11 вересня про політичне становище в Олександрійському повіті: «Прийняті заходи до ліквідації банд у повіті. Настрій села підвищений у зв'язку з розвитком бандитизму» [266, арк.88]. Тоді ж Кременчуцький губвиконком прийняв рішення перевірити весь персональний

склад на залізничних станціях і створити спеціальні кінні взводи при караульних ротах, оскільки «бандитизм в губернії набирає загрозливих розмірів» [330, с. 184]. Воно й зрозуміло, адже вже до 14 вересня повстанська армія в районі Знам'янка – Пентаївка нараховувала 14 тис. осіб при 3-х бронемашинах і невідомій кількості трьохдюймових гармат [266, арк.45].

Попри розгалужену мережу повстанського руху та достатньо чисельний його склад, однією з головних проблем залишалась нестача озброєння. Наприклад, чисельність одного з цих загонів, що займав села Чечеліївку і Олександрівку, досягла 8000 осіб з 800 гвинтівками, трьома кулеметами, системою окопів [268, арк.97]. Отже, як свідчать дані, тільки одна десята частина повстанців мала належне озброєння. Про недостатнє забезпечення свідчить і факт, що із 600–700 повстанців Кременчуччини, які проходили через Верблюжку, Чечеліївку, Петрове і Глинськ 12 жовтня половина була взагалі беззбройна, інші мали гвинтівки і обрізи [268, арк.64]. Однак, незважаючи на технічну перевагу супротивника, загони могли чинити тривалий опір. Скажімо, в районі Онуфріївського монастиря в Чигиринському повіті бій між радянськими частинами і загонами Степового, Хмари та Чорного Ворона тривав сім годин. Після цього останні змушені були все-таки відступити до села Мельники і урочища Холодний Яр. Тут вони фактично опинилися в оточенні. Радянська ж бригада зайняла навколишні села, зокрема Медведівку, Головківку та інші. Допомогти оточеним намагалися загони Мамаєва, що пробували прорвати кільце з боку міста Черкаси і села Мордва [268, арк.105]. Запекла боротьба свідчила про значний потенціал повстанських загонів та належний військовий хист їхніх отаманів.

Однак, жовтневі бої практично знекровили Олександрійську дивізію. З району Холодного Яру вона відступила у Новостародубський район до села Чечеліївка, де й розмістився її штаб. Наприкінці місяця через ці місця проходили частини військ М.Будьонного. Зрозуміло, що вони не могли не бути використані для наступу на повстанців. Як повідомляв 22 жовтня помічник уповноваженого по інформації Кременчуцької надзвичайної комісії М.Муров, в Олександрійському повіті місцевий «батальйон спільно з кавполком 2-ї

конармії здійснив наступ на Чечеліївку. Село було спалене, банди відступили» [268, арк.22].

Безумовно, позитивним аспектом у діяльності повстанської Олександрійської дивізії слід вважати її чітку спрямованість на відстоювання української державності і стійкий зв'язок саме з курсом уряду С.Петлюри. В радянській історіографії так і вважалося, що саме утворення цієї організації було пов'язане безпосередньо з діяльністю агентів С.Петлюри [462, с. 69].

Після залучення до боротьби з повстанцями регулярних військ (зокрема, кінноти С.Будьонного) значних по розмірах повстанських загонів залишилося небагато. За неповними даними, в листопаді 1920 р. по Україні в селянських антибільшовицьких загонах діяло більше 23 тис. осіб. При цьому тільки у Київській губернії діяло десять таких загонів із загальною чисельністю близько 10 тис. осіб. Серед них найбільше виділялися загони Гулого-Гуленка (4 тис. чол., 2 гармати), Клепача (3 тис. чол., 30 гармат, 20 кулеметів) та ін. [541, с. 392–395]. За враженнями самих же працівників радянських органів, що боролися із повстанським рухом, «загін змінювався загonom, одна влада витісняла іншу і таким чином 1920 і частина 1921 року відзначається як період безвладдя і плутанини...» [299, арк. 20].

Застосовуючи тактику партизанської боротьби, наприкінці 1920 р. повстанські загони утримували під власним контролем більшу частину сільської місцевості. Всього, за офіційними даними, наприкінці 1920 – на поч. 1921 рр. лише у великих повстанських загонах нараховувалось понад 100 тисяч селян. Так, у повстанні в с. Терни Катеринославської губернії в липні 1920 р. взяло участь близько 2 тис. осіб.

Після капітуляції білогвардійських частин Врангеля в Криму більшовики спрямували 2/3 регулярних частин Червоної армії Південно-Західного фронту на боротьбу проти селянського повстанського руху. Окрім цього, залучались спеціальні частини, чисельність яких на середину 1920 на території України досягла 50 тис. осіб, посилені кіннотою, кулеметами, артилерією та літаками. Загалом у боротьбі з повстанцями в 1920–1921 рр. взяло участь 1 млн 200 тис. осіб, що становило 1/5 загальної чисельності ЧА.

Лише за лютий 1921 р. було зафіксовано 118 селянських повстань, спрямованих проти більшовицької політики «воєнного комунізму» [375, с.90]. Військові дії повстанців супроводжувались жорстокими розправами над чекістами, червоноармійцями, міліціонерами, радянськими службовцями, представниками виконкомів сільських рад і КНС. Лише за першу половину 1921 р. у боротьбі із селянством загинуло близько 1,5 тис. осіб з боку радянських військ, а наприкінці року втрати радянської сторони склали 3785 осіб [375, с.90].

Подальші військові дії проти повстанців більшовики охрестили боротьбою з політичним бандитизмом, під яким малась на увазі уся сукупність виступів, заворушень, змов і заколотів, збройної боротьби та підпільної діяльності будь-яких за політичним походженням і спрямуванням, соціальною базою і місцем перебування сил, які поєднувалися лише за спільністю своїх антибільшовицьких гасел [375, с.90].

Повністю не вдалося знищити більшовикам і махновську армію: наприкінці 1920 вона налічувала близько 11–15 тис. бійців. Окремі загони діяли й на Середньому Подніпров'ї, зокрема в Олександрівській, Катеринославській та Полтавській губерніях.

Не зумівши перемогти в масштабній війні проти селянства, більшовики були змушені перейти до непу. Ця політика була спрямована на заміну продрозкладки проподатком і передбачала дозвіл на дрібну вільну торгівлю. Оскільки основною причиною виступів селян була нерозв'язаність соціально-економічних проблем, а не сама радянська влада, то відмова від політики «воєнного комунізму» зняла загострення відносин між владою та селянами.

Також сприяла зниженню активності повстанців амністія, проголошена V Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1921 р. Від кримінальної відповідальності звільнялись ті повстанці, які з'являлись з покайням і зобов'язувались у майбутньому не брати участь у виступах проти радянської влади. Схильність основної маси селян до мирного життя, землі та господарства призвела до того, що значна частина повстанців склала зброю та з'явилась з повинною. Загалом по Україні амністією скористалось від 10 до 12 тис. повстанців [375, с.98].

У відповідь на продовольчу політику більшовиків в Україні спалахнула справжня селянська війна, пік якої припав на 1921 р. Селянство як могло підтримувало збройну опозицію, сподіваючись, що «незабаром прийдуть Махно, поляки і Врангель, котрі не дадуть збирати податок, (і)... комуністи не підуть брати податок там, де є банда...» [206, арк.85].

У середині 1921 р. чекісти доповідали партійним органам про існування лише на території Київської губернії шести «банд». За офіційними повідомленнями «про стан бандитизму», в Україні на 7 липня існувало 83 повстанських формування, з яких 39 «банд» діяло на Київщині (1720 повстанців), на Полтавщині – чотири (80 осіб), Катеринославщині – сім (650), у Кременчуцькій губернії – п'ять повстанських формувань (140 бійців), Олександрівській – чотири (560) [137, арк. 1].

Влітку 1921 р. достатню активність виявляли загони армії Н. Махна, яка після поразки під Покровською на Катеринославщині, перемістилась на Правобережжя. Саме тут загинули останні з найближчих соратників Н. Махна – Забудько, Тарановський, Клейн, Іванюк, Петрененко-Платонов, Дерменжі, брати Коростильови, було захоплено канцелярію махновської армії [398, с.315].

В одному з урядових бюлетенів зазначалось, що за період з 1 червня до 1 грудня 1921 р. «бандити здійснили таку кількість нападів на населені пункти, станції, мости, склади і т.д.: ... Катеринославська – 39, Київська – 102, Кременчуцька – 35 і Полтавська – 34 [375, с.99]. Втрати повстанців за той же час склали 3268 осіб [прим. 66]. За даними ВУНК, на вересень 1921 р. в УСРР налічувалося 64 діючих загони, у яких вели боротьбу 3277 повстанців [138, арк.1].

Активну боротьбу проти влади на Середньому Подніпров'ї продовжували загони отаманів Галайди, Калиниченка, Ковалю-Крупського, Левченка, Мусієнка, Орловського, Скрипченка, Шульги (Полтавщина), Бурила, Вовчури, Грізного, Дворівського, Железняка (Залізняка), Загороднього, Нагірного Соколова-Лихого (Кременчуцька губернія), Голика, Іванова, Начиненого, Петраша, Свища (Катеринославщина). На Київщині діяли загони Глазви, Голокопитенка, Кафельдмана, Орлика, Пекаря, Петренка, Смокила, Струка,

Хвостенка, Чорного Ворона. Всього по Україні на початок 1922 р. органами ЧК було зареєстровано понад 60 збройних загонів із загальною чисельністю понад тисячу бійців [200, арк.65, 72, 73], хоча реальна цифра могла бути більше.

Про надзвичайну активність селянських повстанських загонів можна говорити лише щодо окремих територій України. Зокрема, напередодні Другого Зимового походу, а особливо з появою в українських землях армії УНР, активізували свої дії селянсько-повстанські загони Київщини, зросла їх підтримка місцевим селянством. Так, у південній частині Київського і північній частині Канівського повітів чисельно зріс і активізував свої дії загін отамана Петренка [200, арк. 330]. У Холодному Яру проявляли активність повстанці на чолі з І.Савченком-Нагірним, а в околицях Холодного Яру – загони Залізняка, Загороднього, Чорного Ворона та ін. Виникали й нові повстанські загони: у Мокро-Калигірській волості Звенигородського повіту, наприклад, із місцевих мешканців наприкінці жовтня 1921 р. сформувався бойовий загін у 150 осіб [578, с.196].

З другої половини 1921 р. відбувається значний спад повстанського руху. Активність виявлялась переважно на Правобережній частині Середнього Подніпров'я. Пожвавлення антибільшовицького руху в зазначеному регіоні зумовлений зацікавленістю в дестабілізації ситуації в Україні сусідніх Польщі та Румунії. Навіть попри поразку в Другому зимовому поході зменшення повстанського руху не відбулось. Так, наприкінці 1921 р. лише на Катеринославщині чекісти повідомляли про 12 збройних загонів чисельністю понад 900 повстанців [330, с.351].

З кінця 1921 – початку 1922 рр. повстанський рух активізувався у зв'язку з початком голоду 1921–1923 рр. Прояви так званого «голодного бандитизму» були зафіксовані в Катеринославській, Кременчуцькій, частині Полтавської та Миколаївської губерній. Хоча виступи повстанців відзначались відсутністю політичного забарвлення, його можна зарахувати до розряду «оборонного»: селяни добували собі їжу та боролись із продподатком, який збирався із голодуючих селян. Фактор голоду спричинив велике повстання селян у

Кобеляцькому повіті На Полтавщині. Під час його придушення радянськими загонами було розстріляно близько 100 осіб.

Для прискорення ліквідації повстанства надзвичайні органи вживали різноманітні військові та карально-репресивні методи впливу, дія яких поширювалась і на цивільне населення. Найбільш дієвими серед них були: запровадження воєнного стану, обшуки й облави, обмеження пересування громадян, широке застосування заручництва, створення інститутів відповідачів, п'яти-, десяти- і стохатників, кругова порука, арешти та ув'язнення, а також розстріли, які здійснювались практично без суду та слідства [375, с.100].

Каральна політика радянської влади щодо українського селянства приносила певні результати. Лише за першу половину 1922 р. надзвичайні органи провели 539 операцій, унаслідок яких було ліквідовано 40 повстанських загонів і 29 підпільних організацій, заарештовано 895 осіб [200, арк.67].

Зокрема, у січні на Київщині було взято в полон отамана Голубенка, який був пов'язаний з командиром 8-го кінного куреня ім. С. Петлюри отаманом Орликом, що очолював усі повстанські з'єднання Київської губернії. Унаслідок проведених заходів загони Орлика було розбито, а отамана заарештовано. Також каральними органами радянської влади було проведено вдалу операцію в Радомишльському повіті, де вони зірвали нараду ватажків Жоржа де-Герса, Лаута, Струка та Хвостенка. Також чекісти вилучили документи, які підтверджували факт існування Київського повстанського округу, який об'єднав місцевих повстанців для «оборони віри і вигнання комуністів» [200, арк. 66].

У березні 1922 р. на Правобережній частині Середнього Подінпров'я активно діяли загони Левченка (не Андрія – *А.Д.*) і Орла-Гальчевського. Для об'єднання зусиль повстанців з-за кордону навіть прибув один з керівників повстанського руху Сірко-Коршун [375, с.102]. Тоді ж у Липовському повіті Київщини чекісти розкрили ще одну петлюрівську організацію, захопили в полон п'ятеро старшин і 55 козаків-повстанців.

Влітку 1922 р. знову посилювався збройний опір селян. Причиною цього стала підготовка до збору врожаю та проведення продподаткової кампанії, чим активізувалась і діяльність кримінальних елементів.

З'явилися нові повстанські угруповання, розповсюджувались листівки та заклики до українського народу, підписані «Союзом визволення України». Водночас до УСРР періодично прибували закордонні емісари [375, с.104].

Зокрема, у Красносельцях (Кременчуцька губ.) співробітниками ДПУ було викрито організацію, яка формувала 1-й Український полк ім. С. Петлюри. Було заарештовано 11 осіб, серед яких були студенти Златопільського технікуму і Київського політехнікуму. Їх керівником був М. Лисянко, який прибув з-за кордону з мандатом від С. Петлюри.

Катеринославське ДПУ ліквідувало петлюрівську організацію під керівництвом О. Кушніти. На Київщині було знищено підпілля «Північної повстанської групи» Карого-Яворського, загони Бабченка, Білошапки, Болтавця, Бугача, Дедушки, Зайця, Карого, Мазепи, Смокіна [375, с.103].

Попри каральну політику радянської влади, різкого спаду повстанського руху не спостерігалось. На 1 липня 1922 р. лише на Полтавщині налічувалось 7 збройних загонів, у Кременчуцькій губернії – 8, а всього по Україні – понад 80 [200, арк. 72].

У подальшому антибільшовицький рух дещо послабився. Головними причинами цього були економічна стабілізація, подолання наслідків голоду 1921–1923 рр., зміцнення державного ладу. Зокрема, нова економічна політика дозволяла селянам долучатись до різних форм кооперації, стимулювала до збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. До того ж, було запроваджено грошове оподаткування замість натурального, яке було позитивно сприйняте селянами.

Доповіді ДПУ подавали інформацію про те, що останні прояви «політичного бандитизму» спостерігались у 1923 р., коли з Польщі перейшли формування прибічника С. Петлюри отамана Я. Гальчевського. Один з таких загонів діяв на Київщині під керівництвом отамана Грищенка. Його група налічувала 70 осіб і поширювала свою діяльність на територію Черкаського,

Єлисаветградського та Олександрійського округів. Проте, у липні – серпні 1923 р. Київський губернський відділ ДПУ ліквідував цю групу [197, арк.33].

Протягом 1923 р. владні інституції час від часу фіксували певне посилення повстанського руху. Так, з 15 квітня по 15 травня кількість збройних загонів зросла з 18 до 36, а загальна чисельність повстанців – з 132 до 263 [200, арк. 33]. На 1 жовтня 1923 р. на обліку ДПУ УСРР перебували 34 повстанські формування загальною чисельністю 304 особи, з яких 6 вважались політичними. Станом на грудень 1923 р. лише в Полтавській губернії діяло 12 загонів загальною чисельністю 96 осіб [251, арк. 54].

У закритому листі ЦК КП(б)У до місцевих партійних осередків повідомлялося, що в грудні 1923 р. спостерігалось посилення «бандитизму», зокрема й на Полтавщині та в Єлисаветградському окрузі Одеської губернії..

Улітку 1924 р. у зв'язку з недостатньо високим врожаєм, зростанням безробіття, звільненням окремих в'язнів з тюрем і концтаборів спостерігалась активізація опору радянській владі. Окрім диверсійної діяльності, повстанці проводили антирадянську агітацію в сільських районах [255, арк.16; 297, арк.2-4].

Серед найактивніших загонів слід назвати формування під керівництвом Матюхи – колишнього червоного партизана, яке діяло на Полтавщині. Серед його учасників були і члени КП(б)У. Одним з гасел «червоного бандитизму» було: «Геть неп і рад буржуїв!». Цей загін мав зв'язок з петлюрівською організацією, яка діяла в Зіньківському повіті [251, арк. 58]. Отаман намагався вести власну документацію, навіть було виготовлено печатку з написом «Окружний військовий революційний комітет на Полтавщині» [202, арк. 21].

У жовтні 1924 р. ДПУ фіксувало в Україні 18 збройних загонів загальною чисельністю 130 бійців, 5 з яких визнавались як політично-кримінальні [202, арк. 339].

У 1925 р. на Середній Наддніпрянщині діяли загани отаманів Трейка (Білоцерківський, Бердичівський та Уманський округи), Следзівського (Білоцерківський округ), Коваленка і Садового (Черкаський округ), Київця (Коростенський округ). Органи ДПУ визнавали, що рівень кримінального

«бандитизму» не знижувався, хоча щомісяця заарештовувалося по 500–600 осіб [375, с.108].

З огляду на це змінилась і тактика боротьби радянської влади з повстанцями. Основними засобами боротьби стали вже не військові операції, а використання ударних груп органів державної безпеки. Саме таким чином було знищено збройні загони Чорнієвського в Кам'янецькому окрузі, Дубили в Кременчуцькому, Тітова і Коваля в Могилівському [375, с.109].

Після 1925 р. селянські виступи мали переважно пасивний характер, що полягав у приховування хліба, організації кооперативів та агітації проти комуністів. Поодинокі збройні виступи фіксувались переважно на Полтавщині та Черкащині [див. 257; 300]

Отже, військово-політична ситуація на Середній Наддніпрянщині в 1918 – 1920-х рр. мала водночас напружений і стихійний характер, зумовлений боротьбою за владу угруповань різної політичної спрямованості. Розпочавшись у 1918 р. передусім як соціальний протест, повстанський рух перетворився на політичний, центральне місце в якому посідали прибічники УНР.

В організаційній структурі повстанського руху взаємодіяло два протилежні явища. Стихійна підпільна боротьба була уособлена численними отаманськими загонами, а найбільш організаційно розвиненими системами були повстанські комітети (повстанками), котрі об'єднували під єдиним командуванням кілька загонів (груп) і територіально охоплювали, як правило, декілька сусідніх повітів. Організований опір радянській владі відбувався під контролем Уряду УНР та очолювався Партизансько-повстанським штабом і Всеукраїнським центральним повстанським комітетом.

Попри спроби керівництва УНР організувати керівництво повстанським рухом, більшість отаманів не сподівалась на загальне повстання, розуміла приреченість боротьби на поразку. Разом з тим, радянський терор, у тому числі голодомор 1921–1923 рр., втома від повстанської боротьби, прагнення селян до мирної праці та більшовицька агітація призвели до значного зниження збройних виступів на Середній Наддніпрянщині. У підсумку одна частина повстанців емігрувала, друга – відійшла від збройної боротьби, а решта

перейшла до інших методів опору, зокрема до культурницької діяльності, створюючи ґрунт для національно-визвольного руху в роки українізації.

Попри неорганізованість та ідеологічні розбіжності, саме повстанський рух залишився єдиним джерелом подальших змагань за українську державність. У ньому переплітались соціально-економічні та національні причини. До початку 1921 р. повстанський рух в Україні носив переважно стихійний характер, хоча окремі спроби підпорядкування повстанських загонів окремим політичним силам спостерігались з 1919 р.

Таким чином, розпочавшись у 1918 р. передусім як соціальний протест, повстанський селянський рух на Середньому Подніпров'ї набув значної політизації, перетворившись на важливу складову національно-визвольного руху українців проти політики радянської влади. Незважаючи на поразку, повстанська збройна боротьба призвела до значних позитивних змін у вирішенні більшовиками аграрного питання, сприяла формуванню національної свідомості в українського селянства.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження щодо повстанського руху в Середньому Подніпров'ї України 1918-середини 1920-х рр. в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних та ідеологічних трансформацій українського суспільства дає можливість дійти до таких висновків:

– Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного наукового дослідження повстанського руху українського селянства Середнього Подніпров'я кінця 1910-х – 1920-х рр. і доцільність поглибленої наукової розробки цієї проблеми. Джерельна база дисертаційної роботи, що містить архівні матеріали двох центральних і шести обласних архівосховищ України, велику кількість збірок документів і статистичних даних, мемуари, періодичну пресу, є науково достовірною і достатньою мірою репрезентативною для обґрунтованого висвітлення досліджуваної проблеми. Поєднання сучасних, широко практикованих методологічних принципів та використання загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання дало можливість виявити основні закономірності та особливості еволюції повстанського селянського руху Середнього Подніпров'я, у 1920-ті рр.

– Відновлення економіки регіону в умовах утвердження радянської компартійної диктатури відбувалося в умовах перманентного протиборства в економічному просторі Середнього Подніпров'я носіїв індивідуальної приватновласницької ініціативи (буржуазії і дрібної буржуазії) та носіїв корпоративно-власницьких відносин (державної, господарської і кооперативної бюрократії). Економічний простір Середнього Подніпров'я поступово еволюціонував у напрямку утвердження панування державно-бюрократичного сектору народного господарства, суттєво обмежуючи таким чином матеріально-фінансові ресурси селянського повстанського руху. Агресивна економічна та позаекономічна політика радянських органів державної влади суттєво погіршувала якість життя всіх соціальних верств людності, підтримуючи таким чином постійне її невдоволення функціонуючою в регіоні та Україні в цілому адміністративно-політичною системою.

– На основі аналізу даних переписів та інших офіційних статистичних матеріалів показані специфічні впливи промислової індустріалізації та насильницької соціально-економічної політики органів комуністичної диктатури на соціальний та етнічний склад людності регіону у період реалізації НЕПу. Протистояння буржуазних і бюрократичних суб'єктів економічного простору Середнього Подніпров'я в умовах радянської диктатури суттєво деформувало індустріальну трансформацію соціальної структури населення регіону, створюючи таким чином неприродну напругу у відносинах, стимулюючи частину людності до активних і пасивних форм опору режимові.

– Серед глобальних змін, які відбувались в українському суспільстві в цілому, і в регіоні Середньої Наддніпряниці, найбільш масштабними були перетворення в суспільно-політичній сфері, спрямовані на побудову нового суспільного соціалістичного ладу. Під гаслом підтримки трудящих України окупанти створювали нелегітимні антидемократичні органи, серед основних завдань яких були не лише масові реквізиції, але й заперечення духовних надбань, державницького політичного досвіду, що його виробило українське суспільство протягом століть. Конфлікт влади і народу, перш за все українського селянства, набув характеру протистояння не лише в економічному, а й в політичному та духовному сенсі. Для ведення тотальної війни проти українства створювалась система окупаційного терору радянської влади, основою якої стали карально-репресивні засоби спілкування зі всіма верствами населення України. Стосовно селянства репресивна політика більшовиків мала цілком плановий характер. Одним із її проявів стало таке явище як взяття заручників, покладання колективної відповідальності за прояви невдоволення і т. ін. Головою метою такої політики було деморалізувати та розділити селянство, спонукавши його, таким чином, визнати радянську владу. Проте ці обставини, а також те, що в російських окупантах українське селянство бачило не лише ідейно, але й національно чуже середовище, стало важливим чинником розгортання повстанського руху в регіоні.

– Намагаючись приборкати протестні настрої українського населення, найперше селянства, окупаційна більшовицька влада проводила масштабну агітаційно-пропагандистську роботу. Застосовувались різноманітні

форми, методи та засоби ідейно-політичної обробки місцевого населення. Серед найпоширеніших були засоби друкованої пропаганди (газети, листівки, плакати, брошури), мітингові кампанії, удосконалені форми і методи "психологічної війни" проти українського селянства. Масовим стало проведення найрізноманітніших ідеологічних кампаній. Особливу увагу, починаючи з початку 1920-х рр., більшовики приділяли ідеологічній обробці сільської молоді та жіночого середовища. Для насадження більшовицької ідеології реорганізувалися "Просвіти", створювалися пролетарські клуби і будинки, використовувалися школи грамоти, самодіяльні художні студії. Ідеологічного впливу український селянин не був позбавлений і перебуваючи у місті.

– Ідеологія повстанського руху в цілому мала антикомуністичне спрямування, але не була однорідною. За своїм ідеологічним спрямуванням повстанські загони поділялись на анархістські (махновські), національні («уенерівські») та загони без чіткої ідеологічної орієнтації. На початку 1920-х років домінуючою стає «уенерівська» течія. Весь ідеологічний спектр повстанського руху лежав не в площині «радянська чи недержавська, більшовицька чи не більшовицька Україна». Поступово в регіоні Середньої Наддніпрянщини наріжною ідеєю повстанської ідеології стає спрямування протестного руху в державотворче русло. Про це свідчить, зокрема зміст гасел повстанських відозв з характерним поєднанням протесту і розбудови держави. Якщо на початку 1919 р. повстанський ще рух не мав чітко окресленої ідеології і мети, то згодом, на середину 1920-х рр., в протиборстві з більшовиками та реагуючи на здебільшого злочинні дії політичних осередків радянської влади під гаслами соціальної справедливості, повстанці від коливань між двома ідеологіями обрало свій самостійний шлях визволення України від іноземних окупантів.

– Основними рушійними силами повстанства була сільська інтелігенція, сільські середняки, військові царської армії та збройних сил УНР. Збройне протистояння селян характеризувалось поєднанням стихійної боротьби та організованих форм опору. До кінця 1920 р. лише в деяких регіонах Середнього Подніпров'я була сформована власна чітка система повстанського руху:

районні, губернські, повітові та волосні повстанські комітети, були встановлені зв'язки між різними підпільними організаціями та отаманськими загонами. З початку 1921 р. з'являються перші центральні органи управління повстанським рухом, основними з яких були Партизансько-повстанський штаб, Всеукраїнський центральний повстанський комітет і Козача рада. Вони мали на меті здійснення всеукраїнського антибільшовицького повстання, центром якого повинна була стати територія Середньої Наддніпрянщини, насамперед Київщина та Холодноярщина. Завдяки діяльності керівних органів посилились зв'язки між окремими повстанськими загонами, відбулось об'єднання багатьох з них на ідеологічних засадах УНР. Проте, їх керівники не спромоглися організувати всеукраїнське повстання, повною мірою не виконали поставлених завдань, до того ж швидко були ліквідовані каральними органами радянської влади. Тактика збройної боротьби в 1918–1921 рр. полягала у відкритому протистоянні радянській владі із зростанням чисельності повстанських загонів в періоди найбільшого розгортання збройного опору. З кінця 1921 р. повстанці переходять передусім до партизанських форм боротьби та організації диверсійних заходів проти радянської влади.

– Розгортання антибільшовицької збройної боротьби почалось з кінця 1918 р. та тривало до середини 1920-х рр. Рух повстанських загонів характеризувався масовістю, рухливістю, здатністю до швидких трансформацій їхнього складу, частою зміною командування. Основним ядром збройного опору на Середній Наддніпрянщині була територія Київщини та район Холодного Яру. Попри схожість методів збройного опору, повстанські загони відрізнялись рівнем організації та військової дисципліни, рівнем матеріального забезпечення та озброєння. Діяльність повстанських загонів на Середній Наддніпрянщині набувала масового характеру попри часту їх трансформацію та зміну чисельності. Найбільш успішно опір радянській владі чинили загони К.Блакитного, Гулого-Гуленка, Клепача, Лютого, Струка, Хмари, діяльність частини з яких тривала практично до середини 1920-х рр. Незважаючи на неорганізованість та ідеологічні розбіжності, саме повстанський рух залишився єдиним джерелом подальших змагань за українську державність.

Отже, на середину 1920-х років повстанський рух на території Середньої Наддніпрянщини в основному припинився. Його основними здобутками стало запровадження непу як компромісу між директивною системою управління економікою та її ринковими методами. Разом з тим, переважна частина селянства вимушено сприйняла радянську систему аграрної політики, значною мірою через втому від тривалого збройного опору та прагнення до мирного життя.

– Виходячи з отриманих результатів, дисертантом сформульовані такі **практичні рекомендації**: за умов тимчасової анексії Криму, військового конфлікту в Донбасі державні органи законодавчої та виконавчої влади України мають створити відповідну соціально-економічну та суспільно-політичну базу забезпечення профілактичної та безпосередньої протидії зовнішній та внутрішній загрози українській державності. Особлива увага має бути зосереджена на удосконаленні ідеологічно-правового, матеріального та військово-організаційного підґрунтя державної політики щодо забезпечення стабільного розвитку українського суспільства. Всілякого сприяння потребують ініціативи громадянського суспільства щодо його самоорганізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Харків, Київ).

оп. 1

1. Спр. 9. Протоколи засідань ВУЦВКу Рад №№1 – 13 (копії) та матеріали до них, 14 березня – 6 серпня 1919 р., 49 арк.
2. Спр. 10. Стенограми засідань ВУЦВКу Рад, 14 березня – 14 червня 1919 р., 273 арк.
3. Спр. 17. Протоколи засідань (копії) губернських і повітових ревкомів та виконкомів та їх доповіді про політичний стан на місцях, 14 травня – 22 липня 1919 р., 107 арк.
4. Спр. 53. Доповіді представників Наркомземсправ УРСР і губернських земельних відділів про стан і перспективи розвитку сільського господарства. Програма Всеукраїнського загально-агрономічного з'їзду 10 листопада 1920 р., 2 травня – 31 грудня 1920 р., 36 арк.
5. Спр. 58. Зведення Наркомату внутрішніх справ УРСР про політичний та економічний стан губерній і протоколи засідань адміністративно-територіальної комісії Наркомату внутрішніх справ УРСР (копії) та листування з цим наркоматом з питань адміністративно-територіального поділу УРСР, 28 лютого – 31 грудня 1920 р., 261 арк.
6. Спр. 105. Доповіді члена ВУЦВКу про роботу київського та Полтавського губвиконкомів, про політичний стан губерній; 5 липня – 11 грудня 1920 р., 15 арк.

оп.2

7. Спр. 395. Матеріали про діяльність Наркомату продовольчих справ УРСР (положення, циркуляри, штати, протоколи засідань колегії, статистичні відомості); 25 червня 1921 р. – 9 січня 1922 р., 281 арк.
8. Спр. 416. Справа про продовження військового стану на Україні (виписи з протоколів засідань і телеграфні повідомлення губвиконкомів), 17 жовтня – 10 грудня 1921 р., 9 арк.
9. Спр. 434. Матеріали про діяльність Вукопспілки (протоколи засідань, доповіді, інформаційні зведення про роботу відділів, проекти договорів), 7 лютого – 21 листопада 1921 р., 163 арк.
10. Спр. 453. Сводки Одесского губисполкома о политическом и экономическом состоянии губернии (17.06-29.12 1921 г.), 387 л.
11. Спр. 903. Протоколи засідань Полтавської губернської економічної наради та прилуцького I (VII) окружного з'їзду Рад (копії). Телеграфні зведення про політичний і економічний стан губернії; 13 січня – 28 листопада 1922 р., 135 арк.
12. Спр. 985. Зведення про політичний і економічний стан Полтавської губернії; 10 січня – 12 грудня 1923 р., 118 арк.

Ф. 2. Рада Народних Комісарів УСРР

оп.1

13. Спр. 16. Протоколи засідань Раднаркому УСРР та матеріали до них. Копії, 3 лютого – 19 лютого 1919 р., 126 арк.
14. Спр. 21. Протоколи засідань Раднаркому УСРР та матеріали до них, 1 квітня – 28 квітня 1919 р., 192 арк.
15. Спр. 39. Декрети, постанови, положення Раднаркому УСРР про кошти і видатки місцевих Рад, складання і затвердження їх кошторисів, про конфіскацію капіталів колишніх приватних банків, 19 лютого – 20 червня 1919 р., 65 арк.
16. Спр. 218. Доповідь начальника тилу 12, 13 і 14 армій та листування з ревкомаами про боротьбу з бандитизмом, 7 березня – 12 серпня 1919 р., 50 арк.

17. Спр. 619. Зведення Катеринославського губвиконкому про політичний стан губернії, 5 травня – 14 жовтня 1920 р., 50 арк.
18. Спр. 670. Бюлетені штабу тилу Південно-Західного фронту про боротьбу з бандитизмом, 14 березня – 22 жовтня 1920 р., 130 арк.
19. Спр. 785. Зведення інформаційно-інструкторського відділу НКВС УСРР про діяльність контрреволюційних елементів, боротьбу з бандитизмом, встановлення місцевих органів Радянської влади та інш. Копії, 17 лютого – 13 грудня 1920 р., 184 арк.
20. Спр. 809. Документи про відбудову промисловості на Україні (постанови, положення, накази, доповіді, доповідні записки та ін.), 21 лютого – 28 грудня 1920 р., 228 арк.

оп. 2

21. Спр. 6. Протоколи засідань Раднаркому УСРР №№ 56 – 74, 1 жовтня – 27 грудня 1921 р., 616 арк.
22. Спр. 218. Доповідь начальника тилу 12, 13 і 14 армій та листування з ревкомами про боротьбу з бандитизмом, 7 березня – 12 серпня 1919 р., 50 арк.
23. Спр. 234. Доповіді, доповідні записки та повідомлення місцевих надзвичайних комісій України про напади і звірства банд та боротьбу з ними, 7 лютого – 15 серпня 1919 р., 166 арк.
24. Спр. 284. Двотижневі інформаційні бюлетені Політичного управління військової ради республіки про реорганізацію армії, боротьбу з бандитизмом на Україні, 1 січня – 31 березня 1921 р., 27 арк.
25. Спр. 285. Інформаційні зведення ВУЧК про політичне становище в губерніях України за 1921 р., 40 арк.
26. Спр. 302. Зведення інформаційно-інструкторського підвідділу Управління НКВС УРСР про політичне становище, радянське будівництво, боротьбу з к/р, бандитизмом, кримінальними злочинами, 1921 р., 124 арк.
27. Спр. 320. Доповідні записки й звіти Катеринославського, Кременчуцького, Миколаївського, Одеського, Подільського та Полтавського губвиконкомів про становище в губерніях, 1 березня – 19 листопада 1921 р., 75 арк.

28. Спр. 655. Листування з Реввійськовою Південно-Західного фронту про поповнення частин військ внутрішньої охорони, охорону залізниць, боротьбу з бандитизмом і дезертирством, 17 березня – 4 жовтня 1920 р., 12 арк.
29. Спр. 709. Бюлетені штабу військ внутрішньої охорони республіки про становище в тилу, боротьбу з бандитизмом. – 7 серпня – 6 жовтня 1920 р. – 139 арк.
30. Спр. 785. Зведення інформаційно-інструкторського відділу НКВС УСРР про діяльність контрреволюційних елементів, боротьбу з бандитизмом, встановлення місцевих органів Радянської влади та інш. Копії, 17 лютого – 13 грудня 1920 р., 184 арк.

Ф. 5. Народный комиссариат внутренних дел УССР

оп. 1.

31. Спр. 5. Декреты Совнаркома УССР, доклады коллегии Наркомвнудела Украины об организации местных органов власти, 17 травня – 5 серпня 1919 р., 28 арк.
32. Спр. 12. Приказы и распоряжения Наркомвнудела УССР, 27 січня – 20 серпня 1919 р., 72 арк.
33. Спр. 17. Сводки, доклады, бюллетени о политическом положении в губерниях Украины, січень – 30 травня 1919 р., 84 арк.
34. Спр. 206. Сведения о политическом, военном и экономическом положении в населенных пунктах Киевской губернии, травень – липень 1919 р., 68 арк.
35. Спр. 36. Декрет и положения Совнаркома УССР об оплате труда служащих советских учреждений и протоколы заседаний тарифно-расценочной комиссии Наркомвнудела ССР, 30 березня – 28 липня 1919 р., 35 арк.
36. Спр. 141. Переписка о борьбе с бандитизмом, выполнении продовольственной разверстки в прифронтовой полосе и мобилизации лошадей для Красной Армии, 24 березня – 9 грудня 1920 р., 49 арк.
37. Спр. 207. Протоколы заседаний коллегии отдела управления Елисаветградского уисполкома и объединенных заседаний уездных съездов Советов и Елисаветградского горсовета, Николаевской губ., 24 березня – 3 червня 1920 р., 20 арк.

38. Спр. 286. Сводки о политическом положении в губерниях Украины, 1921 р., 42 арк.
39. Спр. 289. Сводки о политическом положении в губерниях Украины, 6 лютого – 27 листопада 1920 р., 269 арк.
40. Спр. 291. Сведения уездных отделов Управления и переписка с ними о борьбе с бандитизмом, мешочничеством, снабжении сотрудников отделов продовольствием и предметами первой необходимости. Штаты уездных, волостных и сельских исполкомов, 27 квітня – 25 грудня 1920 р., 189 арк.
41. Спр. 302. Политсводки по Елисаветградскому уезду и протоколы выборов волостных и сельских комитетов незаможных селян Елисаветградского уезда николаевской губернии, 5 серпня – 8 грудня 1920 р., 60 арк.
42. Спр. 596. Протоколы заседаний и доклады о деятельности Полтавского уисполкома Полтавской губ., 22 березня 1921 р. – 24 січня 1922 р., 74 арк.
43. Спр. 609. Материалы о деятельности Екатеринославского губисполкома, 3 січня – 21 грудня 1921 р., 136 арк.
44. Спр. 640. Сводка о политическом положении в уездах Полтавской губернии, 14 березня 1921 р., 4 арк.
45. Спр. 758. Доклады о деятельности отделов коммунального хозяйства Кременчугской губернии. Ежемесячные сведения о состоянии городского коммунального хозяйства в губернии за январь – октябрь 1921 г., 54 арк.
46. Спр. 880. Постановления ВУЦИКа и протоколы заседаний Совнаркома с председателями губисполкомов УССР, 11 червня 1922 р. – 28 січня 1923 р., 110 арк.
47. Спр. 909. Циркуляры Наркомдела УССР, выписки из протоколов заседаний президиумов и отчетов о деятельности губисполкомов и переписка с ними, 2 січня – 28 грудня 1922 р., 166 арк.
48. Спр. 993. Материалы о деятельности Главного управления милиции и уголовного розыска УССР, 1 січня – 31 грудня 1922 р., 154 арк.
49. Спр. 1114. –Стенограмма Всеукраинского съезда заведующих отделами управления, начальников милиции и уголовного розыска губисполкомов, 18 – 21 жовтня 1922 р., 229 арк.

50. Спр. 1369. Сводки о политическом положении в губерниях Украины, 11 березня – 10 жовтня 1922 р., 72 арк.
51. Спр. 1371. Бюллетени о политическом положении в губерниях Украины, листопад 1922 р. – лютий 1923 р., 34 арк.
52. Спр. 1457. Отчеты о деятельности отделов коммунального хозяйства Кременчугского губернского и уездных исполкомов за 1922 г., 245 арк.
53. Спр. 2048. Отчеты о деятельности отделов управления Екатеринославского губернского, окружных, районных и сельских исполкомов и обзоры политического и экономического положения губернии за январь – декабрь 1923 г., січень – грудень 1923 р., 421 арк.
54. Спр. 2049. Доклады и отчеты о деятельности отдела управления Киевского губисполкома за февраль – декабрь 1923 г., 146 арк.
55. Спр. 2063. Статистические сведения о национальном составе населения по губерниям УССР по переписи 1920 г., 1 червня – 18 липня 1923 р., 52 арк.
56. Спр. 2236. Материалы о деятельности отдела нацменьшинств Наркомвнудела УССР с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г., 82 арк.

оп.2

57. Спр. 3. Протоколы заседаний и циркуляры коллегии Наркомвнудела УССР и материалы к ним, 9 січня – 26 листопада 1924 р., 380 арк.
58. Спр. 118. Стенограмма совещания начальников админотделов, милиции и розыска губисполкомов от 3 – 5 июня 1924 г., 297 арк.
59. Спр. 491. Стенограмма заседания сессии Совета местной промышленности от 27 – 28 октября 1924 г., 164 арк.
60. Спр. 1274. Статистические сведения и отчеты о деятельности отделов местного хозяйства окрисполкомов за 1924/25 и I и II кварталы 1925/26 г., 255 арк.

Ф. 6. Головне управління міліції УСРР (м. Харків)

оп. 1

61. Спр. 32. Циркуляри Головного управління міліції УСРР, 1 січня – 24 грудня 1920 р., 105 арк.

62. Спр. 64. Документи про діяльність Кременчуцької міської міліції, боротьбу з бандитизмом в Кременчуцькій губернії (постанови, накази, протоколи, відомості, доповідні записки), 1 вересня – 31 грудня 1920р., 162 арк.
63. Спр. 66. Документи про боротьбу органів міліції з бандою махновців на Полтавщині, забезпечення працівників міліції зброєю та обмундируванням (протоколи, доповідні записки, рапорти, листування), 24 січня – жовтень 1920 р., 193 арк.
64. Спр. 67. Документи про боротьбу з бандитизмом в губерніях України, матеріальне забезпечення сімей працівників міліції, що загинули при виконанні службових обов'язків (постанови, накази, інструкції, протоколи, листування), 1 лютого – 31 грудня 1920 р., 102 арк.
65. Спр. 71. Документи про боротьбу з бандитизмом на Україні, укомплектування кадрами органів міліції УСРР (накази, рапорти, доповідні записки, відомості, списки, листування), 26 травня 1920 р. – 10 лютого 1921 р., 437 арк.
66. Спр. 72. Документи про боротьбу з бандитизмом на Україні, випадки розкрадання громадського майна (накази, протоколи, рапорти, доповідні записки, листування), 7 червня – 25 жовтня 1920 р., 299 арк.
67. Спр. 73. Документи про боротьбу органів міліції з бандитизмом на Україні, забезпечення продовольством працівників міліції УСРР (постанови, циркуляри, витяг з наказу, посвідчення, списки, листування), 22 листопада 1920 р. – 15 серпня 1921 р., 107 арк.
68. Спр. 87. Документи про укомплектування кадрами органів міліції УСРР, боротьбу з декласованими елементами в повітах України (посвідчення, мандати, довідки, листування), 11 вересня – 20 листопада 1920 р., 163 арк.
69. Спр. 136. Документи про охорону залізниць, боротьбу з бандитизмом; забезпечення працівників залізничної міліції продовольством, житлом, обмундируванням та зброєю (накази, витяг з протоколу, доповідні записки, рапорт, листування), 1 березня – 15 грудня 1920 р., 165 арк.

70. Спр. 140. Документи про боротьбу з бандитизмом; охорону працівниками міліції залізниць в губерніях України (рапорти, доповідна записка, листування), 29 травня – 6 вересня 1920 р., 7 арк.
71. Спр. 165. Документи про організацію водної міліції, забезпечення працівників міліції зброєю і боротьбу з бандитизмом в м. Кременчуці (рапорти, відомості, посвідчення, листування), 1920 р., 62 арк.
72. Спр. 181. Документи про реорганізацію відділу карного розшуку при Катеринославському губернському управлінні міліції та боротьбу з бандитизмом в губернії (відомості, списки, листування), 1 червня – 27 грудня 1920 р., 51 арк.
73. Спр. 363. Документи про стан реорганізації органів міліції УСРР, боротьбу з бандитизмом на Україні, матеріальну допомогу голодуючим Поволжя і України (протокол, акт, рапорти, листування), 16 листопада – 21 грудня 1921 р., 59 арк.
74. Спр. 381. Документи про роботу губернських управлінь міліції УСРР після реорганізації (рапорти, доповідні записки, листування), 10 жовтня – 12 грудня 1921 р., 320 арк.
75. Спр. 467. Документи про стан роботи політсекретаріатів управлінь міліції УСРР (довіді, рапорти, відомості, листування), 25 листопада – 31 грудня 1921 р., 155 арк.
76. Спр. 539. Оперативні зведення органів міліції УСРР про ліквідацію контрреволюційних організацій на Україні, 1 грудня 1921 р. – 1 лютого 1922 р., 14 арк.
77. Спр. 583. Документи про боротьбу органів міліції УСРР з бандитизмом та злочинністю, призначення, переміщення та відрядження працівників міліції УСРР (рапорти, посвідчення, анкети, службові записки, листування), 12 січня – 8 грудня 1921 р., 1070 арк.
78. Спр. 604. Повідомлення Київського губернського управління міліції УСРР про боротьбу з бандитизмом, 1 жовтня – 31 грудня 1921 р., 59 арк.
79. Спр. 605. Повідомлення Кременчуцького губернського управління міліції УСРР про боротьбу з бандитизмом, 1921 р., 15 арк.

80. Спр. 610. Документи про боротьбу з бандитизмом в Полтавській губернії, службові відрядження працівників міліції УСРР (доповідні записки, відомості, зведення), жовтень – грудень 1921 р., 26 арк.
81. Спр. 617. Списки членів комнезамів, що загинули від рук бандитів, 7 грудня 1921 р. – 13 квітня 1922 р., 46 арк.
82. Спр. 922. Документи про роботу відділів карного розшуку при управліннях міліції УСРР, боротьбу з бандитизмом на Україні (рапорти, доповідні записки, відомості, листування), 14 лютого – 18 серпня 1921 р., 166 арк.
83. Спр. 819. Протоколи засідань губернських та повітових органів міліції про організацію відділів промислової міліції, укомплектування їх кадрами, боротьбу з бандитизмом та дезертирством, 1 березня – 10 червня 1921 р., 15 арк.
84. Спр. 1120. Документи про перехід Головного управління міліції УСРР з відання військового командування УСРР, роботу Кременчуцької надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинністю (накази, протоколи, витяги з протоколів, рапорти, акти, відомості), 24 листопада 1921 р. – 21 січня 1922 р., 113 арк.
85. Спр. 1222. Документи про роботу політсекретаріату Катеринославського губернського управління міліції, боротьбу з бандитизмом, зарахування на роботу та службові відрядження працівників міліції УСРР (накази, рапорти, доповіді, відомості), 1 січня – 31 грудня 1922 р., 74 арк.
86. Спр. 1223. Документи про роботу політсекретаріату Київського губернського управління міліції УСРР, роботу Курсів командного складу міліції УСРР, боротьбу з бандитизмом на Україні (довіді, рапорти, відомості), 1 червня – 28 листопада 1922 р., 70 арк.
87. Спр. 1273. Інформаційні зведення губернських управлінь міліції УСРР про стан боротьби з бандитизмом, 13 січня – 25 лютого 1922 р., 20 арк.
88. Спр. 1276. Документи про боротьбу з бандитизмом на Україні, організацію курсів по підготовці міліцейських кадрів при губернських управліннях міліції УСРР, призначення та звільнення працівників міліції УСРР (накази, рапорти, відомості), 21 січня – 25 грудня 1922 р., 76 арк.

89. Спр. 1525. Зведення, рапорти губернських відділів карного розшуку УСРР про боротьбу з бандитизмом, 3 листопада – 27 грудня 1922 р., 24 арк.
90. Спр. 1937. Зведення Головного управління міліції УСРР про оперативне становище в губерніях і округах України, 1 серпня – 28 грудня 1923 р., 91 арк.
91. Спр. 1944. Зведення Полтавського губернського управління міліції УСРР про оперативне становище в Полтавській губернії, 1 серпня – 31 грудня 1923 р., 44 арк.
92. Спр. 1952. Документи про боротьбу з бандитизмом на Україні (положення, зведення, повідомлення), 1 серпня – 8 вересня 1923 р., 18 арк.
93. Спр. 1953. Документи про боротьбу з бандитизмом на Україні (накази, звіти, рапорти, доповідні записки, листування), 1 серпня 1923 р. – 1 лютого 1924 р., 244 арк.
94. Спр. 1957. Документи про форми і методи боротьби органів міліції УСРР з бандитизмом (постанови, накази, протоколи, листування), 1 січня – 20 серпня 1923 р., 144 арк.
95. Спр. 1961. Відомості про виділення загонів міліції УСРР на боротьбу з бандитизмом і проведення продподаткової кампанії на Україні, 1 червня – 30 липня 1923 р., 77 арк.

Ф. 8. Народный комиссариат юстиции УССР

оп.1

96. Спр. 68. Протоколы заседаний коллегии Наркомюста СРР и материалы к ним; 14 лютого – 21 жовтня 1920 р., 237 арк.
97. Спр. 423. Документы об обследовании деятельности мест заключения Полтавской губернии и учете количественного состава заключенных в них (протоколы, докладные записки, акты, ведомости, описи, списки, переписка), 28 червня – 22 грудня 1921 р., 228 арк.
98. Спр. 582. Документы о рассмотрении уголовных дел Екатеринославским губернским революционным трибуналом (обвинительные акты, приговоры, сведения, переписка), 13 січня – 2 вересня 1921 р., 84 арк.

99. Спр. 585. Документи о рассмотрении уголовных дел Кременчугским губернским революционным трибуналом (обвинительные акты, приговоры, сведения, переписка), 4 січня 1921 р. – 20 лютого 1922 р., 272 арк.
100. Спр. 776. Документи о рассмотрении губернскими революционными трибуналами УСС судебных дел о бандитизме (постановления, циркуляры, сведения, ведомости, телеграммы, переписка), 28 березня – 19 грудня 1921 р., 38 арк.
101. Спр. 933. Документи о рассмотрении ВУЦИКом дела об анархистах (протоколы, докладная записка, заявление), 10 жовтня – 30 листопада 1922 р., 20 арк.
102. Спр. 936. Документи о деятельности органов прокуратуры Полтавской, Одесской, Подольской, Киевской, Харьковской, Волынской, Донецкой, Кременчугской, Екатеринославской и Черниговской губерний (отчеты, доклады, переписка), вересень 1922 р. – січень 1923 р., 153 арк.
103. Спр. 957. Циркуляры Верховного трибунала при ВУЦМК, 24 вересня 1921 р. – 17 серпня 1922 р., 128 арк.

Ф. 30. Міністерство фінансів УРСР.

оп. 1. Том 1. 1918 – 1923 рр.

104. Спр. 20. Постанови, циркуляри та накази Наркомфіну УРСР, 3 квітня – 30 липня 1919 р., 11 арк.
105. Спр. 56. Статистичні відомості про збір врожаю по губерніях України за 1919 р., 11 арк.
106. Спр. 95. Декрети, огляди, положення, пояснювальні записки, відомості Раднаркому і Наркомфіну УРСР про реорганізацію фінансової системи і утворення радянського фінансового апарату, про податкову політику в перший період будівництва радянської влади, квітень 1919 р., 56 арк.
107. Спр. 395. Відомості Наркомату внутрішніх справ УРСР про збитки, заподіяні Україні іноземною інтервенцією і бандитизмом за 1918 – 1920 роки, 20 березня – 24 травня 1922 р., 27 арк.
108. Спр. 126. Матеріали про організацію податкового апарату на Україні й про перегляд податкового законодавства (декрети, постанови, протоколи,

інструкції, плани, доповіді, доповідні записки, зведення, списки), 24 квітня 1920 р. – грудень 1922 р., 193 арк.

109. Спр. 1121. Декрет ВУЦКу про єдиний сільськогосподарський податок та матеріали до нього, доповідь фінансово-контрольного управління про його діяльність за й квартал 1923/24 р., вересень 1923 р. – 1924 р., 93 арк.

110. Спр. 1228. Інформаційні повідомлення Наркомфіну УРСР в листування з Наркомфіном СРСР про виявлені цінності, міжнародні розрахунки колишніх земельних банків і відділень державних банків, заборгованість маєтків та про відпуск коштів для губернських фінвідділів, 2 січня – 22 грудня 1923 р., 227 арк.

Оп. 1 Том 2. 1924 р.

111. Спр. 1674. Бюлетені таємно-інформаційного Секретаріату управління справами Раднаркому УРСР за січень – травень 1924 р., 1924 р., 101 арк.

112. Спр. 1677. –Протоколи засідань колегії Наркомфіну УРСР, 20 січня – 9 грудня 1924 р., 58 арк.

113. Спр. 1685. Циркуляри Наркомфіну УРСР, 2 січня – 30 вересня 1924 р., 106 арк.

114. Спр. 1698. Накази і розпорядження Наркомфіну УРСР. Оригінали, 12 січня – 23 грудня 1924 р., 86 арк.

115. Спр. 3131. Опис економічного стану округів УРСР, 1924 р., 96 арк.

116. Спр. 3134. Протоколи засідань секції сільськогосподарської та грошового обігу і кредиту інституту економічних досліджень Наркомфіну СРСР та доповіді до них, 1924 – 1925 р., 334 арк.

117. Спр. 3182. Матеріали по огляду стану народного господарства України за 1923/24 р., 1923 р., 170 арк.

Ф. Р-34. Высший совет народного хозяйства УССР

оп.1

118. Спр. 43. Анкетные сведения о заводах сельскохозяйственного машиностроения Украины на 1 апреля 1919 г., 78 арк.

оп.2

119. Спр. 4. Протоколи засідань президіума Укрсовнархоза. Копії, 15 грудня 1920 р. – 23 грудня 1921 р., 99 арк.
120. Спр. 45. Отчет, сведения о работе отделов Промбюро за 1920 г. и план развития кустарной промышленности на 1921 г., 1 жовтня 1920 р. – 18 травня 1921 р., 29 арк.

оп.3

121. Спр. 25. Документи о восстановлении промышленности на Украине (выписки из протоколов, докладные записки, рапорты, переписка), 13 липня 1921 р. – 27 січня 1922 р., 63 арк.
122. Спр. 456. Документи о национализации промышленных предприятий на Украине (постановления, акты, списки), 15 січня – 1 грудня 1921 р., 85 арк.

Ф. Р-337. Государственный плановый комитет Совета Министров УССР

оп. 1. – Том 2. -1925 – 1926 рр.

123. Спр. 2146. Постанова Укрекономнаради та доповіді ВРНГ УРСР, Держплану УРСР і ВУРПСу про динаміку продуктивності праці, заробітної плати в промисловості УРСР та підготовку кадрів за I півріччя 1924/ 25 р., 1 – III квартали 1925/26 р., 2 листопада 1925 р. – 8 травня 1926 р., 199 арк.
124. Спр. 2198. Доповідь Держплану УРСР про стан народного господарства України в відбудовний період та перспективи його розвитку на 1925/26 р., 1925 р., 149 арк.
125. Спр. 2363. Матеріали про перспективи розвитку кредитної системи СРСР (постанови, протоколи, тези доповідей, пояснювальні записки), 20 листопада 1925 р. – 30 грудня 1926 р., 102 арк.
126. Спр. 3627. Доповіді секції праці про стан безробіття в сільському господарстві України, 25 серпня 1925 р. – 29 березня 1926 р., 203 арк.
127. Спр. 5166. Кон'юнктурний огляд сільського господарства УРСР за 1925/26 р. та матеріали до нього, 1926 р., 31 арк.

Ф. 1122. – Народний комісаріат військових справ УСРР

оп.1

128. Спр. 3. Постанова Ради Праці й Оборони про розподіл продовольчих пайків, палива серед населення, 26 квітня – 25 листопада 1921 р., 8 арк.
129. Спр. 22. Циркуляри РНК УРСР та Постійної наради по боротьбі з бандитизмом про організацію продовольчої роботи, добуванню палива, відбудову залізничного транспорту, 30 січня – 4 листопада 1921 р., 30 арк.
130. Спр. 61. Протоколи засідань Банківської і фондової комісії при Уповнаркомфіна УРСР, 6 жовтня – 21 листопада 1921 р., 13 арк.
131. Спр. 217. Протоколи засідань Комісії по регулюванню внутрішньої торгівлі при УЕР, 2 листопада – 26 грудня 1922 р., 25 арк.
132. Спр. 288. Протоколи засідань губернських економічних нарад, 4 липня 1922 р. – 25 січня 1923 р., 311 арк.
133. Спр. 352. Бюлетені хлібних цін на Україні №15 за 1923 р. і №№ 1 – 6 за 1924 р., 7 грудня 1923 р. – 29 квітня 1924 р., 75 арк.
134. Спр. 363. Листування з наркоматами, центральними та губернськими організаціями про роботу промисловості, транспорту і сільського господарства, 7 лютого – 9 серпня 1923 р., 773 арк.
135. Спр. 728. Справа про проведення зниження цін на продовольчі і промислові товари, 21 квітня 1924 р., 3 арк.

Ф. 3204. Постоянное Совещание по борьбе с бандитизмом при Совнаркоме УССР

оп. 1

136. Спр. 3а. Положение, постановление СНК УССР, ВУЦИК УССР о постоянных совещаниях по борьбе с бандитизмом при СНК УССР, об организации политсекций в местностях охваченных бандитизмом и Сборник инструкций губернского военного Совещания по организации и укреплению Советской власти в деревне и борьбе с бандитизмом, 1921 р., 47 арк.
137. Спр. 4Б. Список банд оперировавших на территории Украины в 1921 г., 55 арк.

138. Спр. 6. Телеграфные сведения командующего войсками Украины и Крыма и переписка с ним о мерах и ходе борьбы с бандитизмом, 18 лютого – 7 грудня 1921 р., 90 арк.
139. Спр. 13. Инструкции для волостных и сельских властей о мерах принимаемых при налетах банд, липень 1921 р., 2 арк.
140. Спр. 17. Докладная записка о бандитизме на Правобережье Украины, листопад 1920 р. – квітень 1921 р., 6 арк.
141. Спр. 18. Краткие обзоры и заметки о движении бандитизма на Украине за октябрь 1921 г., 24 арк.
142. Спр. 29. Информационные и оперативно-разведывательные сводки Екатеринославского губвоенсовещания (с 13 апреля – 15 ноября 1921 г.), 19 арк.
143. Спр. 42. Протоколы Киевского губсовещания (с 10 мая – 30 декабря 1921 г.) и доклад штаба Киевского губучастка о борьбе с бандитизмом за время с 20 июня по 20 августа 1921 г., 29 арк.
144. Спр. 47. Телеграфные сведения Кременчугского губсовещания о положении в губернии и переписка с ним о мерах по борьбе с бандитизмом, 08 квітня – 23 листопада 1921 р., 65 арк.
145. Спр. 48. Протоколы Николаевского губсовещания по борьбе с бандитизмом, 23 березня – 22 квітня 1921 р., 11 арк.
146. Спр. 56. Переписка с Полтавским губвонсовещанием о борьбе с бандитизмом. Есть телеграмма за подписью Фрунзе, лютий – 13 грудня 1921 р., 44 арк.
147. Спр. 73. Переписка с губвоенсовещаниями и исполкомами о работе милиции в борьбе с бандитизмом, снабжении их обмундированием, 26 березня – 5 грудня 1921 р., 62 арк.
148. Спр. 77. О восстановлении расформированных местечковых отрядов самообороны по борьбе с бандитизмом и их реорганизации на Кременчугщине, 1 – 9 січня 1921 р., 71 арк.
149. Спр. 81. Списки бандитов-атаманов и главарей, сдавшихся советской власти, 15 січня – 25 грудня 1921 р., 43 арк.

150. Спр. 82. Материалы о добровольноосдавшихся бандитах – главаре Мордалевиче, 5 березня – 12 липня 1921 р., 16 арк.
151. Спр. 85. Доклады о ликвидации бандитизма, б.д., 11 арк.
152. Спр. 85. О снабжении с/хоз орудиями, стройматериалами и др. населения активно участвовавшего в ликвидации бандитизма, 2 серпня – 15 вересня 1921 р., 14 арк.

оп.2

153. Спр. 46. Список банд, оперировавших на территории Украины в 1921 году, 55 арк.
154. Спр. 11. Бюллетени секретно-информационного отдела СНК УССР о борьбе с бандитизмом по губерниям Украины, 2 января – 21 марта 1922 г. – 117 л.

Центральный державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральный комитет КПУ (документы отделов ЦК КП(б)У).

Оп. 20. Частина 1.

155. Спр. 17. Доклады, докладные записки, информации Наркомата военных дел, Военных советов, политотделов фронтов, командиров дивизий в ЦК КП(б)У, ВУЦИК, Совет Обороны Республики о политическом, экономическом и военном положении на Украине, состоянии и боевых действиях частей Красной Армии, деятельности Политуправления Наркомата военных дел и др. вопросам. Обращение Управления военно-учебных заведений Украины к рабочим и крестьянам вступать на курсы подготовки командного состава, 19 березня – 10 листопада 1919 р., 172 арк.
156. Спр. 20. Докладне записки, сообщения Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии, Центрального Украинского железнодорожного ревкома, Центральной организационной комиссии по созыву Всеукраинского съезда Советов, Наркомата военных дел в ЦК КП(б)У о подготовке к созыву Всеукраинского съезда Советов, политическом и экономическом положении на местах, налаживании работы железнодорожного транспорта и выработке положения о советских железнодорожных организациях,

- борьбе с контрреволюцией, работе в деревне и др. вопросам советского строительства, 5 сентября – 12 декабря 1919 г., 74 арк.
157. Спр. 124. Сводки, сведения информационно-инструкторского подотдела Народного Комиссариата внутренних дел УССР о политическом, экономическом положении, контрреволюционных выступлениях в губерниях и уездах республики, 19 июня – 7 сентября 1919 г., 46 арк.
158. Спр. 159. Переписка с Наркоматом просвещения УССР, Всеукраинским издательством (Всеиздат), редакциями газет, губернскими отделами печати, Укростом по вопросам народного образования, создании национальных секций при Наркомпросе УССР и евасекции при Киевском губнаробразе, о работе Всеиздата и редакций газет, публикации материалов в печати, оказании помощи музею Революции в создании экспозиций и др. вопросам. Циркуляры ЦК РКП(б) и Наркомпроса РСФСР об организации краткосрочных агитшкол в связи с наступлением белополяков; резолюция Коллегии Наркомпроса РСФСР по докладу наркома просвещения УССР Г.Ф. Гринько о народном образовании на Украине. Письма писателя В. Блакитного в ЦК КП(б)У «С чего начинать «Украинизацию» Украины», 3 января – 29 декабря 1920 г., 375 арк.
159. Спр. 196. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о партийном и советском строительстве на местах, политическом состоянии губерний, борьбе с бандитизмом, дезертирством и др. вопросам, 2 сентября – 30 декабря 1920 г., 183 арк.
160. Спр. 269. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У, информационно-инструкторского подотдела Харьковского губкома КП(б)У об организационно-партийной работе, советском строительстве, политическом и экономическом состоянии губернии, беспартийных конференциях и др. вопросам, 28 января – 31 декабря 1920 г., 218 арк.
161. Спр. 300. Доклады, отчеты, сводки, телеграммы Наркомата внутренних дел УССР о политическом и экономическом положении губерний, советском строительстве, борьбе с бандитизмом, о ходе организации КНС и др. вопросам. Протокол заседания Украинского комитета по распределению

- эвакуированных и беженцев, доклад комиссии по репатриации военнопленных, 12 лютого – 31 грудня 1920 р., 351 арк.
162. Спр. 425. Обзоры о деятельности Донецкого, Екатеринославского, Запорожского, Подольского, Полтавского губкомов КП(б)У, 5 лютого – 31 грудня 1921 р., 75 арк.
163. Спр. 442. Внутренние сводки № 1–15 информационного подотдела ЦК КП(б)У о положении в губерниях Украины, работе губернских и уездных комитетов партии, б/б и др. вопросам, 12 січня – 16 березня 1921 р., 684 арк.
164. Спр. 443. Циркуляр ЦК КП(б)У и сводки информационного подотдела о б/б. Сообщения уездных комитетов КП(б)У о положении на местах и б/б. Переписка с губкомами КП(б)У, Совнаркомом и наркоматами УССР о присылке информации о политическом и экономическом положении на местах, рассылки циркуляров и др. вопросах, 5 січня – 12 грудня 1921 р., 424 арк.
165. Спр. 452. Месячные отчёты, доклады, сводки, планы Волынского губкома КП(б)У о политическом состоянии в губернии, партийной работе, борьбе с бандитизмом, дезертирством и др. вопросам, 6 січня – 31 грудня 1921 р., 217 арк.
166. Спр. 527. Сводки информационного подотдела Одесского губкома КП(б)У о политическом состоянии в организационно-партийной работе в Ананьевском, Балтском, Вознесенском, Одесском, Первомайском и Тираспольском уездах Одесской губернии, 1 січня – 24 грудня 1921 р., 174 арк.
167. Спр. 615. Информационные сводки и бюллетени секретно-информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР о борьбе с бандитизмом, 11 лютого – 31 серпня 1921 р., 227 арк.
168. Спр. 616. Информационные сводки и бюлетени секретно-информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР о борьбе с бандитизмом, 2 вересня 1921 р. – 1 січня 1922 р., 281 арк.
169. Спр. 642. Оперативно-информационные сводки ВЧК о состоянии борьбы с бандитизмом на Украине, 2 лютого – 30 грудня 1921 р., 362 арк.

170. Спр. 644. Разведывательные сводки штаба войск Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии Украины и Крыма, 29 липня – 15 грудня 1921 р., 161 арк.
171. Спр. 664. Сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о политическом и хозяйственном положении, сборе продналога, борьбе с бандитизмом в Волынской, Донецкой, Екатеринославской, Запорожской, Киевской, Кременчугской, Николаевской, Одесской, Подольской, Полтавской, Харьковской, Черниговской губерниях, присланные в подотдел для сведения, травень – грудень 1921 р., 123 арк.
172. Спр. 990. Циркуляры, положения ЦК КП(б)У о порядке откомандирования коммунистов, борьбе с голодом, реорганизации потребительской кооперации, организации буренских бюро Истпарта, создании на Украине Центрального Организационного Бюро Пролеткультов, изучению социальных процессов, происходящих на селе и др вопросам, 10 лютого – 2 червня 1922 р., 218 арк.
173. Спр. 1040. Протокол допроса бывшего командующего Южной группой войск УНР А. Гулого-Гуленка, 9 серпня 1922 р., 29 арк.
174. Спр. 1073. Анкеты уездных комитетов КП(б)У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Киевская, Кременчугская, Николаевская, Подольская, Харьковская и Черниговская губернии), 8 червня – 04 жовтня 1922 р., 91 арк.
175. Спр. 1074. Сведения о социальных процессах, происходящих на селе в связи с НЕП по анкетам ЦК КП(б)У. Имеются сведения о состоянии КНС, 1 жовтня 1922 р. – 1 лютого 1923 р., 97 арк.
176. Спр. 1305. Разведывательные сводки ГПУ УССР о бандитизме на Украине и за границей, 2 січня – 13 листопада 1922 р., 274 арк.
177. Спр. 1662. Справка о деятельности Украинской партийной организации, состоянии промышленности, сельского хозяйства, внешней торговли, выполнении налоговых заданий по губерниям, перемещении партийных работников в 1921-1922 гг., антисоветской деятельности Петрушевича,

Петлюры, ген. Шаповалова, военного аташе в г. Москве Щелковского и др. вопросам, 1923 г., 55 арк.

178. Спр. 1762. Доклады, сводки, донесения Политического управления Украинского военного округа в ЦК КП(б)У о деятельности партийных организаций УВО и воинских частей, материальном снабжении, б/б и др. вопросам, 15 сичня 1923 г. – 4 сичня 1924 г., 144 арк.

Ф.5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У

оп.1. 1917 – 1938 рр.

179. Спр. 50. Перепечатки материалов о борьбе за восстановление экономики, за упрочение органов Советской власти на Украине и о мобилизации в красную Армию, сичень 1918 г. – серпень 1919 г., 366 арк.

180. Спр. 52. Перепечатки материалов об экономическом положении Украины и мероприятиях украинского советского правительства по борьбе со всеми врагами социалистической революции, листопад 1918 г. – червень 1919 г., 223 арк.

181. Спр. 53. Перепечатки материалов о состоянии промышленности, сельского хозяйства и финансов Украины. Документы гетманской охраны о большевиках, 1918 г., 305 арк.

182. Спр.154. Перепечатки материалов о борьбе с бандитизмом на Украине, 1918 г., 317 арк.

183. Спр. 245. Черновые записи рукописи неизвестного автора о политическом и экономическом состоянии на Украине, 1919 г., 215 арк.

184. Спр. 264. Перепечатка материалов о борьбе с бандитизмом на Украине, квітень – серпень 1919 г., 334 арк.

Ф. 57. Документи періоду проведення Великої Жовтневої революції і громадянської війни в Україні

оп. 2

185. Спр. 407. Копии бюллетеней и выписок из бюллетеней информационного бюро при закордоте ЦК КП(б)У. Копии выписок из сводок информационно-инструкторского подотдела, отдела управления НКВД о

контрреволюционных проявлениях, бандитизме, уголовных преступлениях и борьбе с ними, 8 травня – 20 листопада 1920 р., 57 арк.

186. Спр. 281. Фотокопии сводок, докладов отдела связи и информации ЦК для членов ЦК и секретариата ЦК КП(б)У, о работе партийных организаций, политическом, экономическом, военном положении и борьбе с бандитизмом в губерниях Украины. Документы получены из Центрального партийного архива Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 6 січня – 29 травня 1919 р., 61 арк.

187. Спр. 427. Копии обращения Совета Народных Комиссаров РСФСР за подписью В.И. Ленина к трудовому крестьянству по поводу переселения в Сибирь и юго-восточные губернии. Копии циркулярных писем, сводок, телеграмм ЦК КП(б)У, постановлений Всеукраинского исполнительного комитета, Совета Народных Комиссаров Украины, выписки из стенограммы IV съезда Советов Украины и других документов о деятельности партийных организаций, политическом, экономическом, военном положении Украины, борьбе украинского народа против буржуазной Польши, Врангеля, бандитизма, о восстановлении народного хозяйства республики. Копия протокола заседания представителей ЦК КП(б)У и реввоенсовета Южного фронта, 7 січня – 29 грудня 1920 р., 373 арк.

Ф. 59. Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і ВВВ та соціалістичного будівництва

оп. 1

188. Спр. 197. Вишневикий Модест Владимирович. О борьбе с Калединым и немецкими оккупантами в Донбасе. Об организации партизанского движения в Полесье и Полесского повстанческого ревкома, о подпольной работе в западной Белоруссии и западной Украине, «Закордоте» (1921 г.), о борьбе с бандитизмом на Киевщине, 1921–1922 рр., 53 арк.

189. Спр. 159. Буценко Афанасій Іванович. О революционном движении на Полтавщине в 1917 – 1918 гг., 37 арк.

Ф. 237. Особовий фонд Г. Петровського (1878 – 1958).

190. Спр. 4. Материалы об экономическом и политическом положении Украинской ССР в 1924 – 1925 гг. с пометками Г.И. Петровського, 1925 р., 303 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. П-6

191. Спр. 67098. «СВУ». Обвинительные заключения. – В 5 т. – Т. 2. – 299 арк.; Т. 4. – 189 арк.; Т. 5. – 267 л.
192. Спр. 73862. Следственные материалы на Тютюнника Юрия Йосиповича, 1929 р., 72 арк.
193. Спр. 73878. Следственное дело по обвинению Авдиенко И.Р., Антонюк И.Ф. и др. – В 5 т. – Т. 5. – 330 арк.
194. Спр. 74554. Козачья Рада. – В 20 т. (1921–1922 гг.). – Т. 1. – 20 арк.; Т. 2. – 53 арк.; Т. 3. – 169 арк.; Т. 4. – 204 арк.; Т. 5. – 191 арк.; Т. 20. – 34 арк.
195. Спр. 74760. ЦУПКОМ. – В 17 т. (1921–1922 гг.). – Т. 1. – 132 арк.; Т. 2. – 62 арк.

Ф. 13.

196. Спр. 115. Дело членов Центрального комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызакивского, Часныка, Ярослава и др. (стенографический отчёт под ред. Д.З. Мануильського и С.С. Дукельського). - Харьков: Типография Всеукраинской Чрезвычайной комиссии, 1921. - 429 с.
197. Спр. 193. – Т. 1. Отчёт-доклад о деятельности Киевского губернского отдела ГПУ за 1923 г., 117 арк.
198. Спр. 194. Доклад-отчёт о деятельности КРО Подгуботдела ГПУ за июнь 1923 г., 83 арк.
199. Спр. 253. Отчёт Центрального Управления чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 г. – Харьков: Типография Всеукраинской Чрезвычайной комиссии, 1920. – 38 с.
200. Спр. 254. Сборник отчётов Всеукраинского центрального комитета Совета Народных Комиссаров, Наркоматов, уполнаркоматов и центральных

- учреждений УССР 6-му Всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Отчёт о деятельности ВУЧК в 1921 г. – Харьков: Типография Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1920. – 34 с.
201. Спр. 260. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия. Информ. бюлетень. – В 2 т. - Т. 1., 16 грудня 1921 р. – 1 січня 1922 р., 82 арк.; Т. 2., 1 квітня – 01 травня 1922 р., 144 арк.
202. Спр. 420. Информационные материалы 1923–1924 гг. о деятельности, настроении интеллигенции и борьбе с бандитизмом, 89 арк.
203. Спр. 425. Бандитизм на Украине за 1922 г., 8 арк.
204. Спр. 254254. Отчёт ГПУ о полугодной деятельности (январь – июнь 1922 р.) – Харьков: Типография Всеукраинской Чрезвычайной комиссии, 1922. – 99 с.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-61 Управление Верхнеднепровского уездного совета рабоче-крестьянской милиции, г. Верхнеднепровск Екатеринославской губернии оп. 1

205. Спр. 8. Постановления начальника Уголовного розыска и Чрезвычайной тройки при Верхнеднепровском уездном исполнительном комитете, об аресте лиц, обвинявшихся в бандитизме, халатном отношении к служебным обязанностям, незаконном хранении оружия, грабеже и другим вопросам, 2 листопада – 31 грудня 1922 р., 184 арк.

Ф. Р-62 Управление Новомосковского уездно-городского совета рабоче-крестьянской милиции, г. Новомосковск оп. 1

206. Спр. 32. Постановление и приказ Екатеринославского губисполкома и уездного военкомата о выполнении продрозверстки, увольнении в бессрочный отпуск красноармейцев; циркуляры о борьбе с бандитизмом; инструкции по охране заводов и промышленных предприятий милицией, 30 серпня – 12 вересня 1921 р., 16 арк.

207. Спр. 35/78. Приказы начальника тыла и военного комиссара о преступной агитации буржуазно-кулацких элементов, воззвание уездных комиссий об отделении церкви от государства, инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями, списки дезертиров, 1921 р., 9 арк.
208. Спр. 36. Приказ Екатеринославского губисполкома и Реввоенсовета I Конной армии за подписью С.М. Буденного о мероприятиях по борьбе с бандитизмом; переписка с управлением губернской милиции, сведения о работе Новомосковской уездной милиции, 9 квітня – 15 грудня 1921 р., 47 арк.

**Ф. Р-80 Исполнительный комитет Павлоградского окружного совета
рабочее-крестьянских депутатов**

оп. 1

209. Спр. 2. Циркуляры, протоколы заседаний Губисполкома, окрисполкома о результатах обследования округов губернии, задачах органов Советской власти на селе, в связи с введением НЭПа, районировании Украины, борьбе с бандитизмом, о передаче по просьбе жителей г. Павлограда синагоги под клуб, списки командного состава 8-го Красноуфимского стрелкового полка, сотрудников окротдела ГПУ, 18 липня – 31 грудня 1923 р., 190 арк.
210. Спр. 10. Сводки о политико-экономическом состоянии и условиях работы Советского аппарата в районах округа, 16 січня – 24 березня 1924 р., 37 арк.
211. Спр. 25. Политико-экономические обзоры о состоянии Павлоградского округа, 1925 р., 85 арк.

**Ф. Р-158 Исполнительный комитет губернского совета рабочих,
крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком),
г. Екатеринослав Екатеринославской губернии**

оп. 1

212. Спр. 10 а. Сводки о советском строительстве, экономическом положении, борьбе с бандитизмом, ходе посевной кампании в Донецкой, Николаевской, Запорожской и др. губерниях, 3 березня – 28 червня 1922 р., 70 арк.
213. Спр. 13. Отчет Екатеринославской губернской избирательной комиссии о результатах проведения проверки избирательных списков на

Екатеринославщине и переписка с центральной избирательной комиссии о ходе выборов в сельские советы, жовтень 1924 р. – травень 1925 р., 68 арк.

Ф. Р-305 Исполнительный комитет Екатеринославского, с 1926 г. Днепропетровского окружного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

оп. 1

214. Спр. 21. Доклад Окрисполкома об экономическом и политическом положении в округе, отчеты окружного исполкома, комиссии КНС, милиции и сведения по обследованию деятельности райисполкомов, месячные отчеты Екатеринославского уездного исполкома и его отделов, уездной административно-территориальной комиссии за 1922 г., березень – грудень 1923 р., 393 арк.

Ф. Р-1785 Екатеринославский губернский революционный трибунал

оп. 1

215. Спр. 250. Дело по обвинению Леуховсий Марфы Павловны в участии в контрреволюционной банде, 23 листопада 1920 р. – 23 червня 1921 р., 57 арк.

216. Спр. 663. Дело по обвинению Давидовича Карла Ивановича в контрреволюционной агитации, 5 серпня 1921 р. – 18 січня 1922 р., 27 арк.

217. Спр. 720. Дело по обвинению Зарецкого Семена Евдокимовича и Коваленко Алексея Ивановича в участии в контрреволюционной банде, 20 лютого – 11 квітня 1921 р., 28 арк.

218. Спр. 726. Дело по обвинению Зещенко Федора Александровича в связи с бандитизмом и дезертирством из Красной Армии, 31 березня – 13 квітня 1921 р., 20 арк.

Державний архів Київської області.

Ф. Р-1. Декрети, накази, постанови, циркуляри і інструкції Ради робітничо-селянської оборони РРФСР, ВУЦВК, РНК та НКВС України, Київського губпарткому, губревкому, командуючого 12 армією, коменданта Києва

оп. 1

219. Спр. 52. Копії наказів Київської міської міліції та районного управління річкової міліції. Листування з губміліцією та районними відділами міліції м. Києва про випадки карних злочинів в повіті та місті, б/б, заборону духовенству провадити примусові грошові збори з населення. Зведення про випадки карних злочинів в м. Києві за листопад 1920 р., 3 жовтня – 31 грудня 1920 р., 282 арк.
220. Спр. 59. Копії постанов та наказів Київського політревкому. Копії протоколів повітового та волостних з'їздів ревкомів та КНС, засідань волостних та сільських ревкомів, сільських КНС, загальних зборів громадян сіл Київського повіту. Доповідна записка інструктора губревкому про політичний стан в Київському повіті. Зведення про роботу відділів Київського політревкому за серпень–грудень 1920 р. Листування з Київським політ-ревкомом та волревкомами про збір продрозкладки, організацію КНС, боротьбу з бандитизмом. Список членів Хотівського волревкому, 8 вересня – 18 грудня 1920 р., 286 арк.
221. Спр. 65. Копії наказів та протоколів засідань Липовецького повітревкома і його відділів. Звіти, свідчення Липовецького повітревкома, його відділів, повітової міліції про роботу і про хід радянського будівництва, боротьбою з бандитизмом, 17 червня – 21 грудня 1920 р., 298 арк.
222. Спр. 67. Копії наказів, розпоряджень, інструкцій Сквірського політревкому та його відділів. Копії протоколів з'їздів волревкомів, сільрад КНС, повітової безпартійної селянської конференції. Зведення та телеграми політревкому, його відділів та волревкомів про їх діяльність, політичний та економічний стан у волостях повіту, організацію КНС, хід продрозкладки, боротьбі з бандитизмом, 13 вересня – 21 грудня 1920 р., 349 арк.
223. Спр. 71. Копії наказів Чорнобильського повітревкому, повітових комісій праці, продовольства, комісії по боротьбі з дезертирством, відділу народної освіти. Відомості Чорнобильського повітревкому, його відділів та волревкомів про роботу повітревкому та його відділів, політичний та економічний стан в повіті, б/б, хід продрозкладки, організацію КНС за серпень–грудень 1920 р., 12 серпня – 24 грудня 1920 р., 333 арк.

224. Спр. 89. Постанови та протоколи засідань РНК УРСР. Листування з РНК УРСР, НКВС УРСР, Всеукраїнською комісією по боротьбі з бандитизмом, збір продрозкладки, заготівлю палива, 27 жовтня 1920 р. – 21 квітня 1921 р., 427 арк.
225. Спр. 134. Копії протоколів засідань президії Уманського повітревкому. Звіти, зведення та доповідні записки інструкторів Уманського повітревкому про роботу повітревкому, б/б, політичний та економічний стан в повіті за 1920 р., 2 серпня – 23 грудня 1920 р., 136 арк.
226. Спр. 135. Копії протоколів засідань повітревкому, щотижневі і щоденні зведення Радомишльського повітревкому та його відділів про роботу за серпень – листопад 1920 р., 1 серпня – 8 грудня 1920 р., 439 арк.
227. Спр. 157. Зведення Київського повітревкому про б/б в повіті за 18 червня – 31 грудня 1920 р. Фінансові звіти Київського повітревкому за 1920 р., 1 січня – 31 грудня 1920 р., 43 арк.
228. Спр. 159. Зведення штабу 9-ї стрілецької дивізії ВНУС УРСР про б/б на території Київської губернії за жовтень – грудень 1920 р., 10 жовтня – 30 грудня 1920 р., 103 арк.
229. Спр. 167. Статистичні відомості про б/б у повітах губернії за 1 січня 1920 р. – 1 травня 1921 р., 96 арк.

оп. 2

230. Спр. 36. Протоколи засідань Радомишльського та Бердичівського повітревкомів. Листування з повітревкомами, Радомишльською повітовою міліцією про політичний та економічний стан в повітах, б/б. звернення Чорнобильського повітревкому до населення повіту з закликом боротися з ворогами Радянської влади, 20 липня – 29 жовтня 1920 р., 602 арк.
231. Спр. 74. Протоколи з'їзду волревкомів, волосних та сільських комнезамів Канівського повіту, засідань Канівського повітревкому та його відділів за грудень 1920 – червень 1921 рр. Тижневі та двотижневі зведення повітревкому про б/б, політичний та економічний стан в повіті за травень, червень 1921 р. Листування з Канівським повітревкомом про роботу КНС, допомогу сім'ям червоноармійців, 15 січня – 18 червня 1921 р., 218 арк.

Державний архів Кіровоградської області**Ф. 1 Дела Єлизаветградского укома КП(б)У, Николаевской губернии
оп. 1**

232. Спр. 14. Донесения Єлизаветградского политпросвета, уездначтыла о состоянии борьбы с бандитизмом в уезде. Телеграммы, письма райкомов и волкомов партии о бандитских налетах, выдаче оружия коммунистам для самообороны, 13 березня – 22 грудня 1920 р., 128 арк.
233. Спр. 88. Сводки Елисаветградской уездной чрезвычайной комиссии о политическом положении в уезде, 22 січня – 26 грудня 1921 р., 242 арк.
234. Спр. 89. Суточные сводки уездной милиции о состоянии бандитизма в уезде, 1 квітня – 29 жовтня 1921 р., 86 арк.
235. Спр. 163. Сводки Єлизаветградского уездного отделения ГПУ о политическом положении в уезде, 10 січня – 28 листопада 1922 р., 185 арк.

**Ф. Р-210. Єлизаветградский уездный военный комиссариат,
г. Єлизаветград Николаевской губернии****оп. 3**

236. Спр. 12. Приказ Любомирской волостной комиссии по борьбе с дезертирством, о явке дезертиров в военкомат для регистрации. Протоколы заседания волостных советов (Бобринского, Добровеличковского) об организации комиссии по борьбе с дезертирством, 10 травня 1920 р. – 26 травня 1921 р., 40 арк.
237. Спр. 33. Переписка Єлизаветградского увоенкомата с волвоекомами Єлизаветградского уезда по борьбе с дезертирством, 8 травня – 10 листопада 1920 р., 65 арк.

оп. 4

238. Спр. 2. Переписка о военослужащих, борьбе с бандитизмом, списки офицеров и чиновников, разные сведения, 3 лютого – 17серпня 1920 р., 392 арк.
239. Спр. 3. Переписка о воено-служащих, борьбе с бандитизмом, 6 лютого – 31 грудня 1920 р., 475 арк.
240. Спр. 69. Переписка о борьбе с дезертирством, 12–18 жовтня 1920 р., 20 арк.

Ф. Р-218. Єлизаветградский уездный исполнительный комитет

оп. 1

241. Спр. 65. Протоколы уездисполкома о ходе выполнения разверстки, о бандитизме в уезде, о правах и обязанностях райисполкомов, об утверждении смет, о топливе и др., 12 лютого – 6 травня 1921 р., 77 арк.
242. Спр. 83. Приказы, протоколы заседаний уисполкома ответственных работников, уездного совета защиты детей, комиссии по улучшению быта рабочих, о ликвидации бандитизма, о мобилизации граждан на лесозаготовки, организации дома инвалидов и др. вопросам, 17 квітня – 05 вересня 1921 р., 175 арк.

**Ф. Р-259 Новомиргородский районный военный комиссариат
Елизаветградского уезда Николаевской губернии**

оп. 1

243. Спр. 14. Рапорта о политическом состоянии волостей и о появлении банд, 16 січня – 16 квітня 1921 р., 150 арк

Державний архів Полтавської області.

**Р-144 Полтавское уездное управление рабоче-крестьянской милиции
(уезмилиция) г.Полтава Полтавской губернии**

оп.1

244. Спр.1. Сведения о распределении волостей, районов, милиции и количестве милиционеров в Полтавском уезде, протоколы совещаний при начальнике тылового участка; донесения и оперативные сводки о участниках и движении бандитизма, приказы по сводному отряду 22 бригады Харьковского военного округа, о ликвидации банд на территории Полтавского уезда, 28 лютого – 10 листопада 1921 р., 98 арк.
245. Спр.3. Оперативные сводки о движении бандитизма по Полтавскому уезду, 1 січня – 30 березня 1922 р., 356 арк.
246. Спр. 4. Оперативные сводки о движении бандитизма и происшествиях по Полтавскому уезду, 1 січня – 30 грудня 1922 р., 724 с.
247. Спр.5. Оперативные о движении бандитизма по Полтавскому уезду, 27 березня – 27 листопада 1922 р., 598 с.

248. Спр.6. Оперативные сводки о движении бандитизма по Полтавскому уезду, 1 січня – 30 березня 1922 р., 356 с.
249. Спр.7. Еженедельные оперативные сводки о движении бандитизма и происшествиях в Полтавском уезде, 14 червня – 9 вересня 1922 р., 733 арк.
250. Спр.9. Еженедельные сводки о движении бандитизма в Полтавском уезде, 3 вересня – 30 грудня 1922 р., 777 арк.
251. Спр. 10. Приказы начальника Полтавской губернской милиции, переписка о борьбе с бандитизмом и самогоноварением, сведения о состоянии и деятельности банд, группировавшихся в Зеньковском районе; списки бандитов Полтавского уезда, 4 січня – 19 грудня 1923 р., 97 арк.

Р-381 Полтавська окружна робітничо-селянська міліція, м. Полтава, Полтавської губернії

оп.3

252. Спр.2. Накази та циркуляри Полтавської губернської робітничо-селянської міліції про особовий склад, боротьбу з бандитизмом, охорону лісів та по інших питанням. Том 1, 20 березня – 30 липня 1923 р., 438 арк.
253. Спр.3. Накази та циркуляри Полтавської губернської робітничо-селянської міліції про особовий склад, боротьбу з бандитизмом, охорону лісів та по інших питанням. Том 2, 12 липня 1922 р. – 25 січня 1923 р., 435 арк.
254. Спр.4. Накази, циркуляри Полтавської губернської та повітової роб-сел. міліції по особовому складі, своєчасне доставлення відомостей про боротьбу з бандитизмом, охорону залізниць та по інших питанням, 6січня – 8 грудня 1923 р., 682 арк.
255. Спр.9. Оперативно-інформаційні зведення про рух бандитизму, злочинства та пригоди в районах Полтавської округи. Том 1, 29 грудня 1923 р. – 2 червня 1924 р., 549 арк.
256. Спр. 10. Оперативно-інформаційні зведення про рух бандитизму, злочинства та пригоди в районах Полтавської округи. Том 2, 22 травня – 25 жовтня 1924 р., 324 арк.
257. Спр.12. Оперативні зведення про рух бандитизму по Полтавській округі, 9 вересня 1924 р. – 8 січня 1925 р., 44 арк.

258. Спр.13. Оперативні зведення про рух бандитизму по Лубенській окрузі, 4 жовтня 1924 р. – 3 січня 1925 р., 21 арк.
259. Спр.14. Оперативні зведення про рух бандитизму по Червоногвардійській окрузі, 13 серпня – 31 грудня 1924 р., 40 арк.
260. Спр.15. Оперативно-інформаційні зведення про рух злочинства та бандитизму, пожежі, прибудну скотину та по іншим питанням по районах Полтавської округи, 17 жовтня – 21 грудня 1924 р., 154 арк.

**Ф.Р-1502 Полтавский губернский революционный трибунал,
г.Полтава Полтавской губернии (Губревтрибунал)**

оп.1

261. Спр.121. По обвинению Калюжного Д.И., Зосенко М.И., Баштанника А.К., Бука К.И., Белоконя С., Сидорюка С.В., Боровика Д.И., Негрило П.В., Колесника В.Г., Шилова Д.С., Животкова В.З. и А.З., Шилову И.К., Лебедь-Терещенко П.Г., Гикало И.И. и Каневец В.И. в организации петлюровского восстания, 2 березня – 13 червня 1920 р., 410 с.
262. Спр.174. По обвинению Литвиненко Стефана Кирилловича и Бровко Стефана Ивановича в участии в бандитской власти, 12 лютого – 14 серпня 1920 р., 69 арк.
263. Спр. 243. По обвинению Моисеенко П, Шевченко Л., Цыся Н., Гашинского А., Шевченко К., Шепеля М. и Игната в хранении оружия и бандитизме, 1 серпня – 21 вересня 1920 р., 80 арк.
264. Спр.261. По обвинению Кулика А.Д., Любченко А.Г., Иващенко Ф.К., Павленко Ф.Е., Золотонога М.Н. в бандитизме, Цысь А.А. в укрывательстве и Золотонога Ф.Н. в снабжении оружием бандитов, 25 червня – 26 липня 1921 р., 37 арк.
265. Спр.373. По обвинению Дудок Иосифа Павловича в выдаче петлюровцам красноармейца Ивана Чемериса и незаконном хранении огнестрельного оружия, 1 червня 1920 р. – 11 лютого 1921 р., 56 арк.

**Ф.Р-2289 Кременчугский губернский военно-революционный
комитет (Губревком), г. Кременчуг, Кременчугской губернии**

оп.1

266. Спр.5. Оперативно-разведывательные сводки и доклад о деятельности дома «Крестьянина» г.Кременчуга и протоколы заседаний Кременчугского губернского революционного комитета, 15 березня – 5 жовтня 1920 р., 121 арк.
267. Спр.6. Докладная записка заведующего Кременчугским Губфинотделом о финансовом положении Кременчугской губернии, информационные сводки об оперирующих бандах в Кременчугской губернии, 17 листопада – 27 грудня 1920 р., 114 арк.
268. Спр.7. Информационные сводки о движении бандитизма по Кременчугской губернии, 10 жовтня – 1 листопада 1920 р., 171 арк.
269. Спр.10. Телеграммы, сводки и переписка по борьбе с бандитизмом и дезертирством по Кременчугской губернии, 8 жовтня 1920 р. – 28 квітня 1921 р., 134 арк.

**Ф.Р-3872 Отдел управления Полтавского губернского
исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и
красноармейских депутатов**

оп.1

270. Спр.20. Переписка с Лубенским уездным исполкомом об организации в городе Лубнах Революционного трибунала, о восстановлении телефонной связи, утверждении приговора Военного трибунала на участников бандитизма, об отпуске средств на организацию комитетов незаможный селян и по другим хозяйственным вопросам, 12 травня – 13 грудня 1920 р., 88 арк.
271. Спр.25. Переписка с Пирятинским уездным исполнительным комитетом о повышении заработной платы рабочим торфяных разработок, об охране плантаций сахарных заводов, борьбе с бандитизмом и по другим вопросам, 30 квітня – 29 грудня 1920 р., 62 арк.
272. Спр.81. Приказы Полтавской губернской чрезвычайной комиссии (Губчека) о назначении, перемещении и увольнении личного состава (копии); вырезки из газеты «Полтавские известия». О мерах борьбы с бандитизмом, дезертирством и контрреволюционным элементом и списки

расстрелянных контрреволюционных элементов, 24 січня – 26 листопада 1920 р., 111 арк.

273. Спр. 156. Доклады о деятельности Полтавского губисполкома и его отделов, сводки о положении в губернии, административно-территориальное деление УССР на губернии, уезды. Декрет СНК УССР о введении трудового пайка в городах и промышленных центрах УССР (копия), 15 вересня – 4 грудня 1920 р., 115 арк.
274. Спр.162. Доклады о деятельности Полтавского губернского финансового отдела; сведения о распределении кредитов по уездам, 16 січня – 28 вересня 1920 р., 260 арк.
275. Спр.163. Доклад о работе Зеньковского уездисполкома. Сведения о движении бандитизма в Зеньковском уезде и борьба с ним, 6 липня – 28 грудня 1920 р., 166 арк.
276. Спр.175. Периодические доклады о деятельности Полтавского губернского военного комиссариата и Полтавской губернской военно-инженерной дистанции; сводки о политическом и экономическом состоянии Полтавской губернии, 15 квітня – 21 грудня 1920 р., 38 арк.
277. Спр.177. Отчет о деятельности Полтавской 1-й запасной военной особопро довольственной Комиссии по снабжению Красной Армии Юго-Западного фронта с 1 июля по 1 августа 1920 года; протоколы совещаний о заготовке и выработке цен на овощи и фрукты, 29 липня – 9 серпня 1920 р., 31 арк.
278. Спр.198. Месячные сводки Лубенского уездного исполкома о борьбе с бандитизмом, ходе выполнения продразверстки, работе комитетов незаможных селян и по другим вопросам, 4 вересня – 1 жовтня 1920 р., 192 арк.
279. Спр.220. Оперативные сводки о борьбе с бандитизмом в уездах Полтавской губернии, 19 грудня – 27 грудня 1920 р., 29 арк.
280. Спр.409. Бюллетень НКВД, периодический отчет о деятельности информационно-статистического подотчета, протоколы заседаний представителей Советов народного хозяйства и информационные сводки о

политическом и экономическом состоянии Полтавской губернии, 5 січня – 22 листопада 1921 р., 109 арк.

281. Спр.410. Бюллетени и ежедневные сводки Совета Народных Комиссаров УССР Киевского губернского революционного комитета и губисполкомов Полтавской, Киевской, Кременчугской и других о политическом и экономическом состоянии губерний, т.1, 12 травня – 5 жовтня 1921 р., 198 арк.
282. Спр. 411. Бюллетени и ежедневные сводки СНК. УССР и губисполкомов Кременчугского, Черниговского и других о политическом и экономическом состоянии губернии, протоколы заседаний президиума Полтавского губисполкома, т.2., 8 квітня – 21 грудня 1921 р., 202 с.
283. Спр.529. Материалы о борьбе с бандитизмом в Полтавской губернии (циркуляры, воззвания, переписка), 15 січня – 16 листопада 1921 р., 112 арк.
284. Спр. 784. Протоколы заседаний пленума и президиума за январь–март 1923 года. Отчеты о деятельности Миргородского уездисполкома и сводки о политико-экономическом состоянии Миргородского уезда, 19 грудня 1922 р. – 20 березня 1923 р., 218 арк.

Державний архів Черкаської області.

Ф. Р-184 Шевченковский (Черкасский) окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

оп. 1

285. Спр. 1. Приказы окрвоенсовещания (типографические оттиски), окружной чрезвычайной комиссии по борьбе с бандитизмом, приказы по войскам Черкасского гарнизона, 73 стрелковому полку, циркуляры губисполкома, протоколы совещаний при окрисполкоме (копии), переписка с губисполкомами, райиспокомами о борьбе с бандитизмом, о переходе на милиционную систему, об организации работы с призывниками, 15 січня – 17 грудня 1923 р., 178 арк.
286. Спр. 3. Сводки окружного отделения ГПУ о политическом положении в округе, 17 січня – 27 грудня 1923 р., 128 арк.

287. Спр. 6. Донесения и сводки райвоенсовещаний, сельских Советов, начальников воинских отрядов о ходе ликвидации бандитизма в отдельных районах округа, 1 червня – 25 липня 1923 р., 376 арк.
288. Спр.7. Выписки из протоколов заседаний окружной чрезвычайной комиссии по борьбе с бандитизмом, 3 червня – 29 липня 1923 р., 202 арк.
289. Спр. 9. Приказы и протоколы заседаний райвоенсовещаний по борьбе с бандитизмом об обязанностях ответчиков и по другим вопросам укрепления советской власти, 10 червня – 18 липня 1923 р., 80 арк.
290. Спр. 10. Выписки из протоколов заседаний окружной чрезвычайной тройки по борьбе с бандитизмом и акты начальника оперативного пункта окружного отделения ГРУ о взыскании штрафов с ответчиков за налеты банд на села, 17 червня – 15 серпня 1923 р., 34 арк.
291. Спр. 11. Оперативные сводки и телеграммы окружной чрезвычайной тройки по борьбе с бандитизмом, 17 червня – 25 липня 1923 р., 57 арк.
292. Спр. 12. Распоряжения окружной чрезвычайной тройки по борьбе с бандитизмом, 17 червня – 3 липня 1923 р., 64 арк.
293. Спр. 19. Выписки из протоколов заседаний окружной чрезвычайной тройки по борьбе с бандитизмом и акты начальника оперативного пункта окружного отделения ГПУ о наложении взысканий на ответчиков и привлечении их к борьбе с бандитизмом, 22 червня – 26 липня 1923 р., 41 арк.
294. Спр. 22. Переписка с райвоенсовещаниями и уполномоченными окружного отделения ГПУ по борьбе с бандитизмом, 27 червня – 25 липня 1923 р., 48 арк.
295. Спр. 33. Протоколы заседаний комиссии по борьбе с уголовным бандитизмом (копии), переписка с райисполкомами, райвоенсовещаниями, окружным отделением ГПУ о борьбе с бандитизмом и об исполнении обязанностей ответчиками, 4 січня – 24 грудня 1923 р., 407 арк.
296. Спр. 36. Протоколы заседаний окрвоенсовещания (копии) и переписка с окружным отделением ГПУ о борьбе с бандитизмом и об исполнении обязанностей ответчиками, 22 грудня 1923 – 4 липня 1924 рр., 89 арк.

297. Спр. 38. Протоколы заседаний окрвоенсовещания по борьбе с бандитизмом, 8 лютого – 19 грудня 1924 р., 13 арк.
298. Спр. 39. Протоколы заседаний Киевского губвоенсовещания по борьбе с бандитизмом, 27 березня – 9 грудня 1924 р., 11 арк.
299. Спр. 48. Протоколы заседаний окружной рабоче-крестьянской инспекции (копии). Протоколы заседаний объединения красных директоров на Черкащине (копии). Сводки окружного отделения ГПУ о политическом и экономическом положении в округе, о борьбе с бандитизмом. Акты обследования Черкасской конторы «Укркожтрест» жилищного фонда Чигиринского райисполкома. Сведения о бандитизме в Холодном Яру. Сведения о Федоренко С.К., активного участника борьбы за установление советской власти на Каневщине. Докладная записка о допризывной подготовке. Списки партячеек и организаций ЛКСМУ по районам, 11 вересня 1925 – 1 березня 1929 рр., 409 арк.
300. Спр. 49. Протоколы заседаний окружной комиссии по борьбе с бандитизмом. Копии, 6 липня 1925 – 26 червня 1926 р., 10 арк.

Ф. Р-185 Шевченковский (Черкасский) окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

оп. 1

301. Спр. 27. Копии оперативных сводок окружного отделения Государственного Политического Управления и уполномоченных по районам о б/б в округе, 18 травня – 31 серпня 1923 р., 157 арк.

Р-189. Исполнительный комитет Звенигородского уездного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

оп. 1

302. Спр. 45. Статистические отчёты о продналоговой кампании в уезде, сводки о ходе заготовок топлива и посевных кампаниях в уезде, еженедельные сводки о хозяйственном и советском строительстве и борьбы с бандитизмом в уезде, посланные губернскому отделу управления, 1921 р., 341 арк.

303. Спр. 48. Приказы военного командования, губернского и уездного военных совещаний по вопросам борьбы с бандитизмом, проведения продовольственной кампании и проведение военного сева; распоряжение опродкомгуба и доклады упродкома о выполнении продразверстки в уезде; доклады отделов уездисполкома о их деятельности о состоянии работы ведомственных и сельских рекомов; объявления воинских частей о карательных мерах, применяемых к контрреволюционным элементам и злостным дезертирам, 12 січня – 27 жовтня 1921 р., 220 арк.
304. Спр. 50. Приказы военного командования и уездного военного совещания по вопросам б/б с кулачеством и проведения продкампаний, донесения и рапорты начальников воен. частей, продотрядов и волостных ревкомов о ходе ликвидации бандитизма в уезде и выполнении продразверстки о диверсионных и террористических действиях банд; постановления и др. материалы уездного военного совещания и воин. частей о карательных мерах по ликвидации бандитизма в уезде. Списки участников контрреволюционных мятежей и банд, 26 січня – 27 грудня 1921 р., 83 арк.
305. Спр. 51. Сводки, доклады, рапорты начальников воинских подразделений и продовольственных отрядов по борьбе с бандитизмом и дезертирством, бандитском терроре и ходе выполнения продразверстки в карательных мерах, предпринятых военными органами против бандитов, дезертиров и кулачества, 28 січня – 30 травня 1921 р., 45 арк.
306. Спр. 54. Донесения органов милиции, воинских частей и волревкомов о диверсионных и террористических действиях контрреволюционных банд против красноармейцев и советских работников в волостях уезда о борьбе с бандами и ходе продовольственной кампании: сводки и отчеты уездного ревкома о советском строительстве, политическом положении в уезде и продкампании, отосланных губернскому отделу управления, 1 – 31 березня 1921 р., 232 арк.
307. Спр.55. Протоколы заседаний Звенигородского уездного военного совещания, 21 березня – 15 вересня 1921 р., 57 арк.

308. Спр. 57. Протоколы заседаний Киевского губернского военного совещания по борьбе с бандитизмом, 9 вересня – 31 грудня 1921 р., 15 арк.

Ф.Р-529 Исполнительный комитет Чигиринского уездного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов г. Чигирин Киевской губернии (с июля 1920 г. Кременчугской губернии)

оп.1

309. Спр. 3. Приказы, воззвания Чигиринского уездного революционного комитета и уездного исполнительного комитета. Типографические оттиски, 24 січня – 13 квітня 1919 р., 20 арк.

310. Спр. 6. Приказы Чигиринского уездного революционного комитета, протоколы и выписки из протоколов заседаний уездного революционного комитета, чрезвычайной комиссии Чигиринской уездной управы (оригиналы, копии). Переписка с Чигиринским уездным исполнительным комитетом и чрезвычайной комиссией по организационным вопросам. Сообщения о действиях петлюровских войск, 27 січня – 26 березня 1919 р., 279 арк.

311. Спр.8. Приказы начальника гарнизона и отряда советских войск; рапорты и донесения органов милиции, волисполкомов о происшествиях в Чигиринском уезде, о расхищении населением имущества и урожая бывших помещичьих экономий, о незаконных действиях военнослужащих (оригиналы), распоряжения уездного исполнительного комитета и переписка об охране народного достояния и борьбе с анархическими выступлениями, донесение милиции Медведовского района о еврейском погроме в местечке Медведовка, 9 лютого – 6 серпня 1919 р., 144 арк.

312. Спр. 14. Протоколы заседаний Чигиринского уездного революционного комитета и уездного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Копии, 18 березня – 14 серпня 1919 р., 53 арк.

313. Спр. 21. Переписка с революционным комитетом по кадровым вопросам и организации охраны, списки партизан Мудровки, участников восстания

против гетмана, добровольцев Красной армии, 13 лютого – 2 серпня 1919 р., 47 арк.

Ф.Р-3068 Чигиринский уездный военно-революционный комитет г. Чигирин (г.Каменка)

оп.1

314. Спр.1. Протоколы заседаний Чигиринского уездного военно-революционного комитета, 26 січня – 5 березня 1919 р., 43 арк.
315. Спр. 2. Протоколы заседаний Чигиринского уездного военно-революционного комитета, 6 березня – 3 квітня 1919 р., 27 арк.
316. Спр. 6. Прокотолы заседаний уездного военного совещания, 11 червня – 21 липня 1921 р., 10 арк.

Ф.Р-3235 Чигиринський районний виконавчий комітет м. Чигирин, Чигиринського повіту

оп. 1

317. Спр. 3.Положение о губернских и уездных совещаний по борьбе с бандитизмом. Инструкция об организации районных и волостных военных совещаний. Приказы и протоколы заседаний Чигиринского уездного и районного военных совещаний, 17 серпня 1921 – 3 травня 1922 рр., 109 арк.
318. Спр. 6. Протоколы заседаний Чигиринского уездного военного совещания, 5 серпня – 13 грудня 1921 р., 16 арк.
319. Спр. 7. Протоколы заседаний районного экономического совещания, 28 серпня – 1 грудня 1921 р., 10 арк.
320. Спр. 17. Сводки и телефонограммы Чигиринскому уездному революционному комитету о борьбе с бандитизмом в Чигиринском районе, 16 серпня – 24 грудня 1921 р., 44 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

321. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921 – 1923, 1932 – 1933 рр.: Зб. документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: О. Житков (кер.) та ін.; Редкол.: І. Матяш та ін. – Кіровоград, 2003. – 195 с.

322. Весь СССР. Экономический, финансовый, политический и административный справочник / Под. ред. проф. М.Г. Бронского и проф. М.А. Сиринова. – М.-Л.: Государственное издательство, 1926. – XXIV с., 1269 с.
323. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Предварительные итоги. Вып. 1. Городское и сельское население по уездам и округам: Европ. часть РСФСР, Белорус. ССР, Укр. ССР и Закавказ. СФСР / Центр. стат. упр. СССР, отд. переписи. – Изд. 2-е. – М. : ЦСУ Союза ССР, 1927. – 40 с.
324. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XXIX: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подр-н. Левобережный подр-н. Отдел II: Занятия. – М.: Изд. ЦСУ СССР, 1930. – 522 с.
325. Вся Екатеринославщина: Адресно-справочная книга на 1926 г. [Текст]. – Екатеринослав: Изд. Екатеринослав. отд-ния изд-ва «Аэрохим», 1926. – 414 с.
326. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів / Під ред. Р.М. Ковалю. – К.: Поліфаст, 1996. – 317 с.
327. Внешняя торговля Украины (1921 - 1924 гг.). Под ред. Золотарьова А.О., Фридмана С.Л., Браславского И.М. – Харьков: ЦСУ УССР, 1925. – 127 с, 28 с.
328. Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / відп. ред.: С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993 . – 238 с.
329. Гражданская война на Украине, 1918–1920: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – Т. 1., кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / Сост. А.З.Мищенко и др. – К.: Наук.думка, 1967. – XXXVI, 875 с.
330. На защите революции. Из истории Всеукраинской ЧК 1917–1922 гг. Сб. док. и материалов / За ред. Бачинского П.П. и др. – К.: Изд-во Политической литературы Украины, 1971. – 392 с.
331. Народное хозяйство Союза ССР в цифрах с приложением данных по мировому хозяйству. Стат. справочник. – М.: ЦСУ СССР, 1925. – XX с., 786 с.
332. Статистика Украины. Серия I. Демография, т. 1. Вып. 11. Население Украины по данным переписи 1920 года. (Сводные данные по губерниям и

- уездам). Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав. – Харьков: ЦСУ УССР, б.г. – 50 с.
333. Статистика труда в промышленных заведениях. Движение рабочей силы, явки на работу, прогулы и заработная плата рабочих в 1921 году / Труды ЦСУ СССР. Том XI. Вып. 2. – М.: ЦСУ СССРЮ 1925. – 118 с.
334. Сідак В. Розвідка і контррозвідка України у 1917–1921 рр. Зб. док. і матеріалів / В. Сідак. – К.: Інститут СБУ, 1995. – 167 с.
335. Статистика України. № 77. Т. 2. Серія І. Демографія. Вип.. 3. Населення в містах України. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 135 с.
336. Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918 – 1923. – М.: ЦСУ СССР, 1924. – 390 с.
337. Україна за п'ятдесят років (1917 - 1967): стат. довідник / ЦСУ УРСР. – К.: Політвидав України, 1967. – 271 с.
338. Україна: Хроніка ХХ століття. Рік 1921: Довід. вид. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 289 с.
339. Українська революція. Документи 1919–1921 / Ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 478 с.
340. Черкащина в період відбудови народного господарства 1921 - 1925 рр. Зб. док. і матеріалів / За заг. ред. В. М. Грушкіна. – Черкаси: Черкаське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. – 328 с.

3. Мемуари

341. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. / В.А. Антонов-Овсеенко. – Т.3. – М.–Л. Госвоениздат, 1932. — 350 с.
342. Горліс-Горський Ю. «Ми ще повернемося!»: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування / Ю. Горліс-Горський; Упор. Р.М. Коваль. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 432 с.
343. Горліс-Горський Ю.Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го купеня полку гайдамаків Холодного Яру / Ю.Ю. Горліс-Горський; Упор., ред., передм.,

- примітки, біограф. довідки, додатки Р. Ковалю. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. – 512 с.
344. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії: Зб. документів і спогадів. – К.: редакція газети «Незборима нація», Просвіта, 1997. – 97 с.
345. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру. Спогади / І. Лютий-Лютенко. – Детройт: Hamtramck Printing, 1986. – 146 с.
346. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісак Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
347. Омелянович-Павленко М.. Спогади командарма (1917–1920) / М. Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.

4. Періодичні видання

348. Бюллетень Полтавской товарной биржи. – Полтава. – 1924. – №№ 1 – 295; 1925. – №№ 1 – 299; 1926. – №№ 1 – 132; 1929. – №№ 1 – 22, 69 – 75.
349. Вечерние известия и бюллетень ярмарочного и биржевого комитета. – Харьков, 1923. – №№ 1 – 21.
350. Вісті: ВУЦВК Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Харків. – 1923. – №№ 1 – 294; 1925. – №№ 2 – 299.
351. Вісті Кременчуцького Губревкома і Губерніального Комітета КП(б)У. – Кременчук, 1920. – №№ 201–304.
352. Вісті Полтавського Губ. виконавчого комітету Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів. – Полтава, 1920. – №№ 2–175.
353. Вісті Черкаського Повітового Виконавчого Комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Черкаси, 1920. – №№ 113–294.
354. Голос продроботника. Бюллетень Киевского Губпродкома. – Киев, 1923. – №№ 92 – 131.
355. Звезда: орган Екатеринославского губернского комитета КП(б)У. – Екатеринослав, 1920. – №№ 160–261.
356. Зірка. Орган Катеринославского губкому. – Катеринослав, 1923. – №№ 1 – 31; 1924. – №№ 1 – 99; 1925. – №№ 36 – 297.

357. Известия: орган Кременчугского губисполкома и губпарткома КП(б)У.
– Кременчуг, 1921. - №№ 38 – 254.
358. Комуніст: орган ЦК КП(б) України. – Харків, 1923. – №№ 1 – 69, 71 – 119, 122 – 296.
359. Кооперативний бюлетень ВУКОПСІЛКИ. – Харків, 1922. – №№ 8 – 35.
360. Продовольственная газета: орган Наркомпрода УССР, Всеукрконторы и Укрмута. – Харьков, 1923. – №№ 1 – 41.
361. Промышленность и торговля Украины: орган Украинского Совета Народного хозяйства. – Харьков, 1923. – №№ 1 – 4, 6 – 112.
362. Рабочий кооператор. Орган Киевского союза рабочих и крестьянских обществ потребителей «Сорабкоп». – Киев, 1924. – №№ 1 – 19.
363. Радянське село. Орган Київського губкому КомП(б)України. – Київ, 1924. – №№ 2 – 23.
364. Радянське село: орган ЦК КП(б) України. – Київ. – 1925. – №№ 34–129.
365. Радянський статистик. Центрального статистичного управління для доброкорів та райстатистиків . – Харків, 1925. – №№ 4 – 48.
366. Робітничо-селянське око. Черкаського окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофбюро. – Черкаси, 1925. – №№ 3 – 26.
367. Селянин: орган Полтавського губернського селянського відділу при Горкомі КП(б)України. Селянська газета. – Полтава, 1920. – №№ 2–59.
368. Селянська біднота: щоденна газета відділу по роботі на селі ЦК КП(б)У. – Харків, 1920. – №№ 1–233.
369. Торговый бюллетень. Орган Днепропетровского окрторготдела, Товарной биржи и объединенного Комитета Рыночной Торговли. – № 1. –15 вересня 1928 р.
370. Украинский экономист: орган Украинского экономического совещания (совета). – Харьков, 1923. – №№ 1 – 72; 1924. – №№ 73–303.
371. Хозяйство Украины: Издание народного комиссариата продовольствия и Викопсилки. – Харьков, 1921; 1922. – №№ 1 – 88.
372. Червоне село: тижнева газета Комуністичної партії та незаможного селянства Полтавщини. – Полтава. 1923. – №№ 1 – 24; 1924. – №№ 1 – 46.

373. Южно-русская сельскохозяйственная газета: издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Харьков, 1920. – №№ 9 – 16.

Література

5. Монографії, брошури, статті

374. Андреев Л. Збройна боротьба в українському селі 1920 року в радянській історіографії 20-х років // Вісник Харківського державного університету. – 1963. – №35. – С.41–52.
375. Архірейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С.87–127.
376. Архірейський Д.В. Створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919-1921 рр. / Д.В. Архірейський // Південна Україна ХХ століття. Записки наук.-дослід. лабораторії історії Півд. України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – Вип.1 (4). – С.139–146.
377. Бабічева О.С. Анархізм в Центральній та Південно-Східній Україні (перша чверть ХХ століття): монографія / О.С. Бабічева. – Дніпродзержинськ : ДДГУ, 2013. – 204 с.
378. Бажан О.Г. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920-1940-х років / О.Г. Бажан // Краєзнавство. – 2009. – №3-4. – С. 85–87.
379. Бажан О.Г. Репресивна діяльність органів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині в 1919 -1980-х роках / О.Г. Бажан // Реабілітовані історією. Київська область. – Книга третя. – Київ: Основа,2011. – С. 97-132.
380. Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П. Балковий. – К.: Наукова думка, 1966. – 317 с.
381. Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А. Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9–10. – С.128–132.

- 381а. Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм / М.Д. Березовчук. – К.: Політвидав України, 1965. – 124 с.
382. Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР / И.Б. Берхин // Вопросы истории. – 1961. – №3. – С. 28 – 44.
383. Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918-1920 роках / Ю.Я. Білан. – К.: [б.в.], 1957. – 48 с.
384. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. / І.Білас. – К.:Либідь; Військо України. – Кн.1. – 1994. – 432 с.
385. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження / С.Білокінь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 447 с.
386. Боган С.М. Повстанський рух у Київській губернії у 1921 році / С.М. Боган // Записки історичного факультету. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С.189–192.
387. Божко О. Генерал-хорунжий Армії УНР: Невідома автобіографія Юрія Тютюнника / О. Божко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.24–56.
388. Бондаренко В.Г. Вивчення проблеми Вільного козацтва у 1917–1918 роках за допомогою статистичних джерел / В.Г. Бондаренко // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – №2. – С.102–106.
389. Боровик М. Селянський повстанський рух в Україні: особливості військової організації / М. Боровик // Історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 15–25.
390. Брицький П.П. Голодомори в радянській Україні / П.П. Брицький. – Чернівці: Вид-во Чернівецького нац. ун-ту, 2013. – 312 с.
391. Бурмага В.П. З досвіду вирішення продовольчого питання на Катеринославщині у 1919 році / В.П. Бурмага, В.І. Саричев // Бористен. – 2002. – № 10 (136). – С. 18-20.
392. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: [б.в.], 1997. – 536 с.

393. Васильчук Г. Радянська Україна 20 – 30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс / Г. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2008. – 314 с.
394. Верстюк В.Ф. «Вільне козацтво» в українській революції 1917–1921 рр. / В.Ф. Верстюк // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій(відп.ред.)та ін. – Т.2. – К.: Виддім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 724 с. – С.415–460.
395. Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории: сборник научных трудов / отв. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1991. – 278 с. – С. 102–172.
396. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.
397. Вовк О.В. Сучасна історіографія антибільшовицького повстанського руху в Україні (кінець 10-х – початок 30-х років ХХ століття) / О.В. Вовк // Сумська старовина. – 2012. – № XXXVI – XXXVII. – С.25–34.
398. Волковинский В.Н. Махно и его крах / В.Н. Волковинский. – М. Изд-во ВЗПИ, 1991. 247 с.
399. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПУ / Ю.П. Волосник. – Харків: НМЦ «СД», 2002. – 384 с.
400. Воронко О.Г. Демографічні процеси в містах України середини 20-х рр. ХХ ст. (за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р.) / О.Г. Воронко // Література та культура Полісся. – Вип. 21: Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2002. – С. 186–190.
401. Воронко О.Г. Чисельність, розміщення і демографічна структура основних етнічних груп на території України у середині 20-х рр. ХХ ст. / О.Г. Воронко // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.287–294.

402. Гай Ю. З ким і проти кого: Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців» / Ю. Гай. – К.: Молодь, 1980. – 224 с.
403. Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі / П. Гай-Нижник // Література та культура Полісся. – Вип.58: Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2010. – С.105–114.
404. Ганжа О.І. Антиселянські дії більшовицького режиму / О.І. Ганжа // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В. Архіерейський, О.Г. Бажан, Т.Б. Бикова та ін.; відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 950 с. – С. 153–161.
405. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу / О.І. Ганжа // Український історичний журнал. – 1990. – Вип. 10. – С. 103 – 110.
406. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / О.І. Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 205 с.
407. Гіршфельд А. Міграційні процеси в Україні (в світлі перепису 1926 р.) / А. Гіршфельд. – Харків: Держвидав, 1930. – 87 с.
408. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.): В 2 кн. / Д.Л. Голинков. – М.: Политиздат, 1978. – Кн. 2. – 399 с.
- 408а. Голіченко В.Д. Вартові революції: Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р. / В.Д. Голіченко. – К.: Політвидав України, 1966. – 164 с.
409. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр) / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с.
410. Горбуров Є.Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. / Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр., М.М. Шитюк. – Херсон, 2003. – 340 с.
411. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 гг. / А. Грациози; [пер. с англ.]. – М.: РОССПЭН, 2001. – 96 с.

412. Греченко В.А. Основні тенденції в дослідженнях історії радянського тоталітарного режиму 20 - 50-х років ХХ ст. / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш // Вісник Національного університету внутрішніх справ – 2004. – Вип. 27. – С. 196–207.
413. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХст.): Монографія / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.
414. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й / А.П. Гриценко. – К.: Ін-т історії України, 1996. – 81 с.
415. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й / А.П. Гриценко. – К.: Ін-т історії України, 1997. – 94 с.
416. Гришко В. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під совами: Загальний огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918–1958) / В. Гришко. - Новий Ульм: Україна, 1958. – 224 с.
417. Гудзенко П.П. Трудові почини робітничого класу, 1921–1937: На матеріалах Української РСР / П.П. Гудзенко, С.В. Кульчицький, Є.П. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1980. – 339 с.
418. Гуля Н. І. Холодний Яр на історичній карті України / Н.І. Гуля, Н.П. Лаврієнко // Черкащина в контексті історії України. Матеріали 1-ї наук.-краєзнавчої конф. Черкащини (до 50-річчя утворення Черкаської обл.). – Черкаси: Ваш дім, 2004. – С. 224–232.
419. Гуля Н.І. «Холодноярська республіка» у контексті регіональної історії / Н.І. Гуля, Н.П. Лаврієнко // Вісник Черкаського ун-ту. Сер.: Іст. науки. – 2003. – Вип. 50. – С. 76–79.
420. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30–ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
421. Демартино А.П. Військово-політична ситуація на півдні Київщини у першій половині 1919 р. / А.П. Демартино // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2010. – Вип. 34. – С.58–64.

422. Демартино А.П. До історії «ешелонної війни», або чому не відбувся «західний удар» / А.П. Демартино // Черкащина в новітній історії української нації та держави. Зб. наук. праць. – К.: Стилос, 1999. – С.149–158.
423. Демартино А.П. Ідеологічна, організаційна та соціальна основа повстанського руху 20-х років ХХ ст. в Україні / А.П.Демартино // Вісник Академії праці і соціальних відносин профспілок України. – 2005. – Випуск 4. – С. 136–143.
424. Демартино А. Проблема повстанського руху 1920-х рр. у сучасній українській історіографії / А. Демартино, В. Ластовський // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. II. – С.71–76.
425. Демартино. А.П. Розгортання селянського повстанського руху в середині 1920-х рр. / А.П. Демартино // Вісник Черкаського національного університету. Історичні науки. –2005. – Випуск 66. – С.164–167.
426. Денисовець П.М. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр. / М.П. Денисовець, О.П. Єрмак // Український історичний журнал. – 1982. – № 6. – С. 88 – 96.
427. Держалок М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1920 рр. / М. Держалок. – К.: Оріяни, 1998. – 204 с.
428. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / Г.Д. Диденко. – К.: Изд-во Академии Наук УССР, 1962. – 375 с.
429. Дмитренко В.П. Проблемы нэпа в советской историографии 60 – 70-х годов / В.П. Дмитренко // Вопросы истории. – 1972. – № 3. – С.18 – 37.
430. Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929) / В.М. Довгопол. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. – 196 с.
431. Донцов Д. Система страху [Про відгомони статей ЛНВ в совітській пресі] / Д. Донцов // Літературно-Науковий Вісник. – 1932. – №6. – С.540–549.
432. Дробот І.І. З історії боротьби українських соціал-демократів за державність (1919–1921 рр.) / І.І. Дробот // Пам'ять століть. – 2000. – №6. – С.43–59.

433. Дутчак В.В. Національне питання та національний рух в контексті подій 1917-1921 рр. на Катеринославщині та Херсонщині (Частина 1) / В.В. Дутчак // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2010. – № 2. – С. 36–39.
434. Ейдеман Р. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдеман, Н. Какурін. – Х.: Держ.вид-во України, 1928. – 71 с.
- 434а. Єфіменко Г.Г. Еволюція державницького статусу УСРР наприкінці 1919 – у 1920 рр.: нетрадиційний погляд / Г.Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 80 – 104.
435. Жилкин С. Украина в цифрах. 1913–1920 гг. / С. Жилкин. – Харьков: Ред.-изд. отдел Харьковского губсоюза, 1922. – 44 с.
436. Журба М.А. Селянська кооперація національних меншин України в 20-ті роки ХХ ст. / М.А. Журба // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – К., 2001. – Вип. 11. Історія. – С. 30–43.
437. Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. ХХ ст.) / К. Завальнюк. – Вінниця: Логос, 2000. – 268 с.
438. Залевський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) / А.Д. Залевський // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 16–19.
439. Захарченко П.П. У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.) / П.П. Захарченко, Н.І. Земзюліна, О.І. Нестеров. – К.: Нічлава, 2000. – 175 с.
440. Земзюліна Н.І. Повстанський рух українського селянства 1917-1918 рр. (Історіографічний нарис) / Н.І. Земзюліна. – К.: Віпол, 1998. – 52 с.
441. Зінченко А. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. / А. Зінченко, Л. Петров // Сучасність. – 1997. – № 12. – С. 74–85.
442. История советского крестьянства: в 5 т. / гл. ред. В.П. Шерстобитов. – М.: Наука, 1986 – Т. 1.: Крестьянство в первое десятилетие Советской власти, 1917–1927. – 1986. – 455 с.

443. История Украинской ССР: В 10-ти т. / гл. ред: Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1981 – Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). – 1984. – 719 с.
444. Іваненко В.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону / В.В. Іваненко, І.В. Іщенко. – Д.: Видавництво ДНУ, 2006. – 280 с.
445. Ісаков П. Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні у 1919 р. Загальна характеристика / П. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 157–162.
446. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.
447. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
448. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.
449. История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. / Ред. И.А. Гладков. – М.: Наука, 1976 – 1980. – Т. 1: Советская экономика 1917 – 1920. – 1976. – 448 с.; Т. 2: Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР: 1921–1925 гг. – 1976. – 480 с.
450. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х томах, 4-х книгах. – Т. 2. – Створення соціалістичної економіки (1917 – 1937 рр.) / Т.І. Дерев'янкін, М.Д. Горбоватий, В.В. Засановський, Ю.І. Терещенко, В.І. Ястребов. – К.: Наукова думка, 1984. – 464 с.
451. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / за ред. В.А. Смолія. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – 653 с.
452. Каленичева З.В. Социальная сущность бандитизма (1917–1922) / З.В. Каленичева. – Л.: Наука, 1972. – 140 с.
453. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929) / В.В. Калініченко. – Х.: Основа, 1991. – 129 с.
454. Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод / Г. Капустян // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1. – С. 60–65.

455. Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы НЭПа / А.Т. Капустян // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 165–173.
456. Коваль Р. Начерк до історії Холодноярської організації 1917–1922 років / Р. Коваль // Мандрівець. – 2002. – № 5. – С. 3–22.
457. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / Р. Коваль. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 203 с.
458. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М. Коваль. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.
459. Коваль Р.М. Рейд у вічність / Р.М. Коваль [та ін.]; заг. ред. Р.М. Коваль. – К.: Діокор, 2001. – 126 с.
460. Ковальчук М. Боротьба повстанської армії Н. Махна проти білогвардійських військ генерала А. Деникіна в листопаді – грудні 1919 р. / М. Ковальчук // Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. – 2010. – № 4. – С. 79–95.
461. Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) / М. Ковальчук // Український історичний журнал. – 2009. – №5. – С.106–121.
462. Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство) / Б. Козельський. – Х.: Держ. вид-во України, 1927. – 148 с.
463. Кокін С. Становлення тоталітарної системи та початок масових політичних репресій в УСРР (1920-1922 рр.) / С. Кокін // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С.156–159.
464. Колесник В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській РСР / В.Ф. Колесник, В.П. Коцур, Г.Г. Коцур. – К.: Хрещатик, 2002. – 176 с.
465. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг.) / Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1964. – 264 с.
466. Коляструк О.А. Проблеми історії національної інтелігенції 1920-х рр. у сучасній українській історіографії / О.А. Коляструк // Наукові записки

- Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С. 36 – 40.
467. Кориненко П.С. Идеино-воспитательная работа Компартии Украины в массах (1918–1920)/ П.С. Кориненко. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1988. – 186 с.
468. Котляр Ю.В. Історія українського селянства 1917–1929 рр. у творах зарубіжних дослідників / Ю.В. Котляр // Чорноморський літопис. – 2013. – Вип. 7. – С. 95–99.
469. Коцур В. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія) / В. Коцур. – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с.
470. Коцур В. Профспілки в тоталітарному суспільстві 1920-ті – 30-ті рр.: історіографія / В. Коцур // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 11. – С. 76 – 94.
471. Коцур Г. Стан наукової розробки та періодизація історіографії НЕПу в Україні / Г. Коцур, О. Пиріг // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 11. – С. 121 – 139.
472. Коцур Н. Соціальне становище міського населення України в умовах непу (історіографія) / Н. Коцур // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 11. – С. 100 – 109.
473. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: монографія / Д.П. Красносілецький. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 276 с.
474. Кулаковський П. Звіт-довідь про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 р. / П. Кулаковський, Є. Скляренко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 305–333.
475. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С.В. Кульчицький – К.: Основи, 1996. – 396 с.

476. Кульчицький С.В. Селянська складова нової економічної політики / С.В. Кульчицький // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В. Архіерейський, О.Г. Бажан, Т.Б. Бикова та ін.; відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 950 с. – С. 346–356.
477. Кульчицький С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В. Кульчицький, С.Р. Лях, В.И. Марочко. – К.: Наук. думка, 1988. – 178 с.
478. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 11).
479. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928): спроба побудови концептуальних засад історії / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1995. – 203 с.
480. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів: Ін-т країнознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 260 с.
481. Кучер О.О. Боротьба з внутрішньою збройною контрреволюцією на Україні в 1921–1923 рр. у радянській історіографії 20–х рр. / О.О. Кучер // Вісник Харківського ун-ту. – №62. – Історія. – Вип. 5. – Х., 1971. – С. 18–27.
482. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. / О.О. Кучер. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 172 с.
483. Кучер О.О. Участь ВУЧК–ОДПУ в розгромі внутрішньої збройної контрреволюції в 1921–1923 рр. / О.О. Кучер // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 9. – С. 40–51.
484. Лазуренко В.М. Особливості розвитку селянських господарств України доби НЕПу в історіографічних дослідженнях останньої чверті ХХ століття / В.М. Лазуренко, Ю.М. Лазуренко // Історична пам'ять. – 2013. – № 29. – С. 81 – 88.
485. Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу / В.С. Корновенко, В.М. Лазуренко. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188 с.

486. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух. – Харьков: Основа, 1992. – 192 с.
487. Лисенко А.А. Військова та політична діяльність отамана Н.Я. Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр. // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С.63–80.
488. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918-1919 рр. / А.А. Лисенко. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 249 с.
489. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А.В. Лихолат. – М.: Госполитиздат, 1954. – 655 с.
490. Любченко О. Висвітлення політичних подій в кінці 20-х - початку 30-х рр. ХХ ст. у радянських періодичних виданнях / Любченко О. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 11. – С. 110 – 120.
491. Лях Р.Д. Изменения социально-классовой структуры сельского населения Украины / Р.Д. Лях, Ф.Г. Турченко // Годы борьбы и побед. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 139 –145.
492. Ляшко Ю.Ю. Холодноярська республіка 1918–1922 рр. / Ю.Ю. Ляшко; Упоряд. В.Д. Марчук // Місто на скелястих берегах Тясмину. Історико-економічний нарис. – Кам'янка: [б. в.], 1999. – С. 35–39.
493. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я.Й. Малик. – Львів: Ред.-вид.відділ Львів. Ун-ту, 1996. – 267 с.
494. Малик Я. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920) / Я. Малик, О. Береза. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001. – 391 с.
495. Мироненко Г. Родина Чучупаків / Г. Мироненко // Героїзм і трагедія Холодного Яру / Заг.ред.Р.М.Коваль. – К.: Незборима нація, 1996. – 315с. – С.51–60.
496. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України, 2011. – 312 с.

497. Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу / О.Н. Мовчан. – К.: Наук. думка, 1988. – 124 с.
- 497а. Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций / Б.Г. Могильницкий. – Вып. III: Историографическая революция. – Томск: Изд-во ТГУ, 2008. – 554 с.
498. Морозов Л.Ф. Вопросы борьбы с нэпманской буржуазией в советской историографии / Л.Ф. Морозов // Вопросы истории. – 1978. – №4. – С. 116 – 124.
- 498а. Москвін П.П. Розгром петлюрівського бандитизму на Волині у 1921–1922 рр. / П.П. Москвін // Наукові записки Житомирського педагогічного інституту ім. Івана Франка. – 1961. – Т. 13. – Вип. 2. С.97–134.
499. Мусієнко З.В. До питання періодизації селянського повстанського руху на Україні (1918 - 1923 рр.) / З.В. Мусієнко, Н.І. Земзюліна // Вісник Київського університету. Історія. – 1996. – Вип. 34. – С. 10–15.
500. Нариси історії Комуністичної партії України / В. І. Юрчук [та ін.]. – 4-те вид., доп. – К. : Політвидав України, 1977. – 763 с.
501. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації / Ред. колегія І. Горобець та ін. – Харків: Прапор, 1981. – 322 с.
502. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
503. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
504. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / В.І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 135 с.
505. Непіпенко Л.П. Формування політичної свідомості населення радянської України в 20-ті роки / Л.П. Непіпенко // Вісник Харківського університету.- №401. Вип.2. – 1998. – С.143–152.

506. Нестеров О. Ідеологія селянського повстанського руху на Правобережній Україні (1919 р.) / О. Нестеров // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Вип 39. Історія. – 1998. – С.48–50.
507. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (Історіографія дослідження) / О. Нестеров // Питання культурології. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16. – К., 2000. – С. 31–36.
508. Низова Л.В. Промислова кооперація на Україні (З історії українського малого бізнесу) / Л.В. Низова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – 112 с.
509. Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30-ті рр. ХХ ст.) / Л.М. Новохатько. – К.: Стилос, 1998. – 320 с.
510. Олянич В. Радянська історіографічна школа вивчення «непманської буржуазії» та «експлуаторських класів» / В. Олянич // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 86–93.
511. Оніпко Т.В. Особливості відродження експортної діяльності споживчої кооперації України в перші роки нової економічної політики / Т.В. Оніпко // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького національного ун-ту. – 2010. – Вип. 29. – С. 116–121.
512. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917 – 1937 / Отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К. : Наук. думка, 1987. – 237 с.
513. Павленко Р. Боротьба за українську державність на Черкащині в п. п. ХХ ст. / Р. Паленко // Спілька "Витоки" у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упоряд. Бушин М.І., Щербатюк В.М. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 214–216.
514. Павлов А.М. Борьба милиции с преступностью в годы НЕП/ А.М. Павлов // Вопросы истории. – 2004. – № 10. – С. 135–144.
515. Петриченко К.В. До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки / К.В. Петриченко / Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т.ХХІ. – 2008. – С.217–225.

516. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг. – К.: Київський національний торговельно-економічний ун-т, 2001. – 274 с.
517. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. (Матеріяли до історії боротьби українського народу в 1920-30 роках) / Ф. Пігідо. – Мюнхен: [б.в.], 1956. – 140 с.
518. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою / В. Плющ. – Лондон: Укр.видавнича спілка, 1973. – 125 с.
519. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.) / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 390–397.
520. Пономаренко М. Холодноярська республіка / М. Пономаренко // Холодний Яр. Альманах. – Число 5. – Черкаси, 1996. – С.79–84.
521. Попик В. Бунт и смирение атамана Мордалевича / В. Попик, Г. Крымчук. – К.: УкрНИИНТИ, 1991. – 116 с.
- 521а. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) / И. Премыслер // Военно-исторический журнал. – 1940. – №9. – С. 34–44.
522. Рашин А.Г. Заработная плата за восстановительный период хозяйства СССР 1922/23 – 1926/27 / А.Г. Рашин. – К.: Акад. наук Украинской ССР, 1962.– 374 с.
523. Ревегук В.Я. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. – Полтава: [б.в.], 2002. – 188 с.
524. Ревегук В.Я. У боротьбі за волю України. (Визвольні змагання на Полтавщині 1920–1925 рр.). – Полтава: Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, редакція газети «Полтавський вісник», 2000. – 178 с.
525. Ревегук В.Я. Фінансові системи України в 1917-1921 роках: історичний контекст / В.Я. Ревегук // Історична пам'ять. – 2012. – Вип. 28. – С. 100–110.
- 525а. Репина Л.П. Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Ред. Л.П.Репина. – М.: URSS, 2011. – 608 с.
526. Раку Ю.Г. Експорт української нехлібної сільськогосподарської продукції в роки непу Ю.Г. Раку // Експорт української нехлібної

- сільськогосподарської продукції в роки непу // Наукові праці: науково-методичний журнал. – 2006. – Т. 62. – Вип. 49. Історичні науки. – С. 54 – 57.
527. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції в 1917–1921 рр. / В. Сідак. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.
528. Сідак В. Партизансько-Повстанський Штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис / В. Сідак. – К.: Інститут підготовки кадрів СБУ, Інститут історії НАН України, 1995. – 66 с.
529. Сліпченко В.А. КП(б)У – організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921 - 1923 рр. / В.А. Сліпченко // Зб. ст. «Із історії комуністичної партії України». – К.: Вид-во Київського держ. ун-ту, 1959. – Вип. 2. – С. 73–90.
530. Смирнов П. Днепровская военная флотилия / П. Смирнов // Гражданская война: Боевые действия на морях, речных и озерных системах. – Т. III. – Л.: Ред.-изд. отд. мор. сил РККФ, 1926. – 375 с.
531. Солодар О.І. Червоний терор на Чигиринщині в 1920 - х роках / О.І. Солодар // Черкащина в Новітній історії української нації та держави: Зб. наук. пр. / За ред. Майбороди О.М., Масненка В.В. – К.: Стилос, 1999. – С. 126–140.
532. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / В.Ф. Солдатенко. – Київ: Либідь, 1999. – 976 с
533. Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія. (1918–1920 рр.) / В. Солдатенко. – К.: Книга Пам'яті України: Просвіта, 1999. – 508 с.
534. Солдатенко В.Ф. Українське повстанство 1919 р.: контури феномену / В.Ф. Солдатенко // Зб. наукових праць Науково-дослідного ін-ту українознавства. – Т. XXII. – К., 2008. – С. 446–461.
535. Срібняк І.В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головні команді військ УНР у 1921 р. / І.В. Срібняк // Український історичний журнал. – 2001. – №5. – С. 107–120.
536. Станіслав Кульчицький: Бібліогр. покажч. / Історіогр. нарис О.В. Юркової; Упоряд. Т.Б. Бикова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 225 с.

537. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924. – Нью-Йорк: [б.в.], 1968. – 244 с.
538. Стегній П. До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.) / П. Стегній // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 39–43.
539. Стегній П.А. Центральні органи керівництва повстанських сил Правобережжя УСРР у 1921 році: Всеукраїнський Повстанський комітет та Українська Військова Організація / П.А. Стегній // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2012. – № 6. – С. 15–20.
540. Стопчак М.В. Повстанський рух в контексті військової політики Директорії УНР в новітній вітчизняній історіографії / М.В. Стопчак // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. – 2007. – Т.17. – С.421–437.
541. Супруненко Н.А. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920) / Н.А. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 446 с.
542. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 223 с.
543. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 253 с.
544. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу 1917 – 1921 р. / О. Терлецький – Лондон: Об'єднання бувших вояків українців, 1950. – 51 с.
545. Тимощук А.В. Анархо-комуністическіє формировація Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) / А.В. Тимощук. – Симферополь: Таврия, 1996. – 189 с.
546. Тичина В. Деякі проблеми у вивченні історії визвольної боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Тичина // Історіографічні дослідження в УРСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 71–86.

547. Тицький С.І. Відбудовний період: деякі проблеми історіографії 60-х – 80-х років С.І. Тицький / Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КПРС (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. – 1988. – № 10. – С. 39–41.
548. Тицький С.І. Ідеологічна діяльність партійних організацій України у відбудовний період (1921–1925 рр.) / С.І. Тицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 23–32.
549. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЕПа. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией / И.Я. Трифонов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1964. – 312 с.
550. Українська революція і державність (1917–1920). – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.
551. Улянич В. Жили-були батьки отамани, або чому треба вивчати повстанський рух в Україні (1917 - 1923 рр.) / В. Улянич // Голос України. – 1994. – 26 берез. – С. 7–8.
552. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фицпатрик // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 16 – 31.
553. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918–1921 гг. / М. Френкин. – Иерусалим: Лексикон, 1987. – 251 с.
554. Хмельницька Л. Формування непівської системи управління промисловістю України на початку 20-х рр. / Л. Хмельницька // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – 2000. – Вип. 11. – С. 95 – 99.
555. Хоменко А. Населення України 1897–1927рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17 грудня 1926р. / А. Хоменко. – Харків: ЦСУ, 1927. – 79 с.
556. Хромов І.О. Експорт хліба з України в роки НЕПУ / І.О. Хромов // Історія народного господарства та економічна думки України: міжвід. зб. наук. пр. / редкол.: В.В. Небрат (відп. ред.) [та ін.]. – К.: 2012. Вип. 45. – С. 164 – 176.

557. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали / П. Христюк.
– Кн. 4. – Б.м.: б.в., 1922. – 192 с.
558. Ченцов В.В. Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури /
В.В. Ченцов, Д.В. Архірейський // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–
ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В. Архірейський, О.Г. Бажан, Т.Б. Бикова та ін.;
відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 950 с. – С. 225–243.
559. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки /
В.В. Ченцов; [наук. ред. П.Т. Тронько]. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 482 с.
560. Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины.
Объяснительная записка к этнографической карте УССР /
Н.А. Черлюнчакевич. – Харьков, 1925. – 130 с.
561. Чернышев И.В. Сельское хозяйство СССР (К пятилетке 1927/28 – 1932/33
гг.) / И.В. Чернышев. – М. – Л.: Сельхозгиз, 1931. – 2232 с.
562. Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. / Б.В. Чирко //
Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С.51–64.
563. Шаповал Л. Сучасна українська та російська історіографія періодизації
непу / Л. Шаповал // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:
Міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 14. – С. 466 – 474.
564. Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової
економічної політики (1921–1929 рр.): бібліографічно-довідковий покажчик /
Л.І. Шаповал; ПНПУ ім. В.Г. Короленка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 332 с.
565. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.) /
В.Г. Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.
566. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник / О. Шатайло. – Львів: Світ, 2000.
– 144 с.
567. Шаталина Е. История гражданской войны и интервенции на Украине в
советских документальных публикациях 20-30-х годов / Е. Шаталина. – К.:
Наукова думка, 1982. – 134 с.
568. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / кер. авт. кол.
В.М. Щербатюк. – К.: Наук. думка, 2009. – 546, VIII с.

569. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки 20 століття / М.М. Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.
570. Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр./ М.М. Шитюк, Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр. – Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. – 340 с.
571. Шитюк М.М. Селянсько-повстанський рух (1919 – поч. 1920 років) / М.М. Шитюк // Історія рідного краю. Миколаївщина. – Миколаїв, – 2015. – С. 355–367.
572. Шиян К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості 1921 – 1925 / К. Шиян – К.: Держполітвидав, 1959. – 304 с.
573. Шкварець В.П. Кость Блакитний (Степовий) – отаман Степової дивізії, головний отаман Холодного Яру / В.П. Шкварець, В.І. Друмов // Надніпрянський іст.-краєзнавчий зб. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1. – С. 230–234.
- 573а. Шумов С.А. Петлюровщина / С.А. Шумов. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. – 256 с.
- 573б. Шумов С.А. Махновщина / С.А. Шумов, А.Р. Андреев. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. – 416 с.
574. Щерба Т.О. До питання про боротьбу з опозиційним рухом на Черкащині (Архівно-слідча справа «підпільної петлюрівської організації – Городищенської філії Союзу Відродження України» 1921 – 1923 рр.) / Т.О. Щерба // Черкащина в новітній історії української нації та держави: Зб. наук. пр. / За ред. Майбороди О.М., Масненка В.В. – К.:Стилос, 1999. – С. 141–148.
575. Щербатюк В.М. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років / В.М. Щербатк // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – 2008. – Вип.133/134. – С.114–120.
576. Щербатюк В.М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року / В.М. Щербатюк // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – №4. – С.163–168.

577. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія / В.М. Щербатюк. – К.: Наук. думка, 2012. – 527 с.
578. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми / В.М. Щербатюк // Український історичний журнал. – 2010. – № 3 (492). – С. 186–204.
579. Щербатюк В.М. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів південної Київщини) / В.М. Щербатюк // Визвольний шлях. – 2002. – №8. – С. 38–47.
580. Юрійчук Є. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1922 рр.) / Є. Юрійчук. – К.: ІЗМН, 1998. – 124 с.
581. Ямпонець П.В. Матеріальне становище міського населення України в період НЕПу: історіографія проблеми / П.В. Ямпонець // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – Вип. 15. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 292 – 302.
582. Яновський В. За Україну, за її долю! Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар / В. Яновський. – К.: [б.в.], 1995. – 189 с..
- 582а. Янчук О. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. / О. Янчук, С. Боган // Визвольний шлях. – 2001. – № 8. – С. 37–48.
583. Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine / J. Borys. – Stockholm, 1960. – 374 p.
584. Kulchicky G. The Ukrainian Insurgent Movement 1919 to 1926 / G. Kulchicky – Washington: Georgetown University, 1970.
585. Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A study of Collectivization / M. Lewin. – London: W. W. Norton & Company, Inc., 1968. – 315 p.
586. Shanin T. The awkward class: political sociology of peasantry in a developing society: Russia 1910 – 1925 / T. Shanin. – Oxford: The Clarendon Press, 1972. – 253 p.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

587. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 - 1923 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.М. Боган. – Одеса, 2004. — 20 с.
588. Бурмага В.П. Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919–1923 роках: військово-політичний аспект: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.П. Бурмага. – Дніпропетровськ, 2005. – 207 с.
589. Васильчук Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20 – 30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук.: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г.М. Васильчук. – К., 2008. – 32 с.
590. Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Десятніков. – Черкаси, 2005. – 20 с.
591. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П.П. Захарченко. – К., 1997. – 23 с.
592. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.І. Земзюліна. – К., 1998. – 17 с.
593. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П.М. Ісаков. – К., 2001. – 23 с.
594. Ішин А.В. Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920 – 1925 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/ А.В. Ішин. – Сімферополь, 2002. – 193 с.
595. Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за

- матеріалами Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Іщенко.
– Дніпропетровськ, 2003. – 206 арк.
596. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.Т. Капустян. – Дніпропетровськ, 2004. – 35 с.
597. Котляр Ю.В. Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 рр. (На матеріалах Півдня України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.В. Котляр. – Одеса, 1997. – 176 с.
598. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г.Г. Коцур. – К., 2001. – 18 с.
599. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д.П. Красносілецький. – Чернівці, 2007. – 20 с.
600. Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В. Куташев. – К., 2003. – 14 с.
601. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918 – 1919 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.А. Лисенко. – К., 2002. — 23 с.
602. Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Лукашевич. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 217 арк.
603. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Я.Й. Малик. – К., 1997. – 48 с.
604. Малькін В.П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.П. Малькін. – Львів, 2009. – 19 с.

605. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918–1921 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Т.І. Мармазова. – Донецьк, 2003. – 218 с.
606. Мотенко Я.В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я.В. Мотенко. – Харків, 2005. – 19 с.
607. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Нестеров. – К., 2001. – 19 с.
608. Олійник С.В. Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.В. Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 220 с.
609. Петасюк О.І. Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / О.І. Петасюк. – К., 1994. – 18 с.
610. Сокіл А.О. Податковий апарат УСРР в період непу (1921–1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.О. Сокіл. – Харків, 2003. – 20 с.
611. Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П.А. Стегній. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
612. Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 - 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.А. Стегній. – Кременчук, 2000. – 230 арк.
613. Тимошенко Н.В. Советское строительство в украинской деревне на последнем этапе гражданской войны: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 571 «История СССР» / Н.В. Тимошенко. – Харьков, 1969. – 27 с.

614. Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.Р. Федоровський. – Донецьк, 2000. – 20 с.
615. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках.: дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Б.І. Хорошун. – К., 1999. – 392 арк.
616. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Чоп. – Запоріжжя, 2002. – 289 с.
617. Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Л.І. Шаповал. – Полтава, 2006. – 194 арк.
618. Шинкаренко Т.І. Український національно-визвольний рух в 1920–1923 рр. в контексті зовнішньої політики західних держав: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.І. Шинкаренко. – К., 1999. – 206 с.
619. Шитюк М.М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.М. Шитюк. – К., 2001. – 35 с.
620. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В.М. Щербатюк. – К., 2013. – 36 с.
621. Ямпольць П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / П.В. Ямпольць. – К., 2009. – 251 арк.

7. Електронні ресурси

622. Антирадянський повстанський рух: [Електронний ресурс] // Полтавіка. – Режим доступу: <http://history-poltava.org.ua/?p=15810>
623. Гаврилко М. НЕП та соціально-економічне життя України 1920-х рр.: проблеми історіографічного аналізу та джерельної бази: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/132>

624. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р.: [Електронний ресурс]. – К., 2013. – 364 с. – С. 219–226. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9254>
625. Селянський повстанський рух на поч. 1920-х рр.: [Електронний ресурс] // Територія терору. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr1/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Офіційна кількість орендованих промислових підприємств в Україні на 1 жовтня 1922 р.

Галузь промисловості	Катерино- славська губ.	Київська губ.	Полтавська губ.	Всього по регіону
Металообробка	58	20	9	87
Шкіряна	12	169	38	219
Текстильна	2	4	10	16
Поліграфічна	6	14	7	27
Харчова	116	13	9	138
Будівельна	7	1	12	20
Хімічна	4	15	9	28
Тютюново-махорочна	2	3	2	7
Деревообробна	1	15	-	16
Електрична	-	-	-	-
Паперова	-	-	-	-
Загалом по	208	254	96	558
%% до загальної кількості	37,2	45,4	17,4	100

Складено за: [361, № 6, с. 5].

Додаток Б

Кількість підприємств державної місцевої промисловості на Середньому
Подніпров'ї у 1922 р.:

	УСРР	Катеринославська губ.	Полтавська губ.
Металургійна та електрична промисловість	65/42	13/10	3/3
Харчова промисловість	58/41	3/2	8/5
Шкіряна промисловість	78/23	7/3	18/7
Хімічна промисловість	35/20	7/3	5/4
Текстильна промисловість	20/15	-	5/4
Промисловість будматеріалів	27/14	-	1/1
Гірнична промисловість	29/29	-	4/4
Поліграфічна промисловість	54/57	2/4	5/4
Загалом	863/243	32/22	47/32

У чисельнику – на початок 1922 р., у знаменнику – кінець 1922 р. (с. 2)

Див.: [361, №37(38), с. 5].

Додаток В

Динаміка змін структури посівів у Полтавській губернії

	1916 р.		1923 р.	1924 р.
	Селянські посіви У тисячах десятин	Вся посівна площа У тисячах гектарів	Селянські посіви	
Жито	536,9	603,1	768,0	822,9
Пшениця озима	198,1	266,9	191,9	218,1
Пшениця ярова	304,5	371,0	377,4	491,7
Ячмінь	234,6	264,5	287,1	301,2
Овес	225,0	304,1	179,4	191,2
Грачиха	142,2	153,0	171,0	164,7
Кукурудза	0,218	0,235	9,5	12,7
Соняшник	5,3	6,6	21,4	29,3
Конопля	16,8	17,5	14,2	17,2
Цукровий буряк	4,0	42,7	8,7	13,5
Картопля	30,8	35,7	33,9	86,9
Жито	586,6	658,9	839,0	898,9
Пшениця озима	216,4	291,6	209,6	238,3
Пшениця ярова	332,7	405,3	412,3	537,2
Ячмінь	256,3	289,0	313,7	329,1
Овес	245,8	332,2	196,0	208,9
Грачиха	155,3	167,1	186,8	179,9
Кукурудза	0,238	0,257	10,4	13,8
Соняшник	5,8	7,2	23,4	32,0
Конопля	168,4	19,1	15,5	18,8
Цукровий буряк	5,4	46,6	9,5	14,7
Картопля	33,6	39,0	37,0	-

Складено за: [322, с. 729]

Додаток Д

Врожайність головних хлібів на Середньому Подніпров'ї (пуд. з десятини/
тон з гектара):

	1905 – 1914 рр.	1915 – 1919 рр.	1922 р.	1923 р.
Катеринославська губернія				
Жито озиме	45,4/0,74	44,8/0,73	27,8/0,45	52,1/0,85
Пшениця озима	47,2/0,77	55,7/0,91	16,7/0,27	54,8/0,89
Пшениця ярова	41,0/0,67	29,8/0,48	34,8/0,57	28,9/0,47
Ячмінь	54,6/ 0,89	43,1/ 0,70	39,9/0,65	35,9/ 0,58
Овес	58,9/ 0,96	49,9/ 0,82	38,6/ 0,63	36,8/ 0,60
Кукурудза	76,1/1,25	68,3/ 1,12	31,9/0,52	58,1/ 0,95
Картопля	320,0/5,2	230,6/ 3,7	141,0/ 2,3	223,2/ 3,6
Полтавська губернія				
Жито озиме	1,071/65,3	0,860/ 52,5	–	1,040/ 63,5
Пшениця озима	1,046/ 63,9	1,081/ 65,0	–	0,887/ 54,2
Пшениця ярова	1,045/ 63,8	0,668/ 40,8	–	0,537/ 32,8
Ячмінь	1,030/ 62,9	0,804/ 49,1	–	0,552/ 33,7
Овес	1,104/ 67,4	0,912/ 55,7	–	0,892/ 54,5
Гречка	0,789/ 48,2	0,878/ 53,6	–	0,581/ 35,5
Просо	1,027/ 62,7	1,012/ 61,8	–	0,740/ 45,2
Кукурудза	1,646/ 100,5	1,399/ 85,4	–	1,153/ 70,4
Горох	0,973/ 59,4	1,238/ 75,6	–	–
Соняшник	1,367/ 83,5	1,084/ 66,2	–	–
Льон (насіння)	0,738/ 45,1	0,789/ 48,2	–	–
Конопля (насіння)	0,768/ 46,9	0,722/ 44,1	–	–
Картопля	9,782/ 592,2	12,023/ 734,0	–	9,338/ 570,1

Складено за: [322, с. 685, 730]

Додаток Ж

**Баланс наявності і потреби в хлібі на
Середньому Подніпров'ї та УСРР в цілому
в 1921–1922 рр.,
тис. пудів**

Губернії УСРР	Валовой збір головної хліба	Потреби сільськогосподарського населення	Надлишок	Нестача	Прод-податок	Баланс
Катеринославська	41002,1	38212,2	2 2790,9	–	2905,0	-714,1
Київська	107257,5	72088,7	35168,8	–	11363,0	23805,8
Кременчуцька	44805,9	38608,9	6197,0	–	4499,0	1698
Миколаївська	19493,8	30871,5	–	11377,7	1154,0	10223,7
Запорізька	26626,2	36180,4	–	9554,2	2571,0	6983,2
Полтавська	89819,0	54626,7	35192,3	–	13404,0	21788,3
Разом по Україні	655006,	6565661,	0120149,0	30803,4	77867,0	11478,6

Складено автором за: [556, с. 169].

Додаток 3

Населення Середнього Подніпров'я та його етнічна структура на переписом 1926 р.

Полтавський округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Міські поселення			Сільські поселення		
	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі
Українці	495531	525453	1020984	52377	55697	108074	443154	469756	912910
Росіяни	18896	19618	38514	4857	4877	9734	14039	14741	28780
Білоруси	571	469	1040	368	267	635	203	202	405
Поляки	593	652	1245	382	432	814	211	220	431
Німці	964	1117	2081	222	346	568	742	771	1513
Євреї	10524	12362	22886	10186	12059	22245	338	303	641
Загалом громадян СРСР	528380	560683	1089063	68942	74011	142953	459438	486672	946110
Іноземці	312	179	491	159	113	272	153	66	219

Полтавський округ, міські поселення

Національність	Чисельність								
	Усі міські поселення			м. Полтава			Інші міські поселення		
	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
Українці	52377	55697	108074	30425	32390	62815	21952	23307	45259
Росіяни	4857	4877	9734	4029	4132	8161	828	745	1573
Білоруси	368	267	635	328	239	567	40	28	68
Поляки	382	432	814	340	389	729	42	43	85
Німці	222	346	568	127	203	330	95	143	238
Євреї	10186	12059	22245	8423	10053	18476	1763	2006	3769
Татари	68	38	106	54	24	78	14	14	28
Цигани	62	48	110	36	26	62	26	22	48
Загалом громадян СРСР	68942	74011	142953	44113	47650	91763	24829	26361	51190
Іноземці	159	113	272	136	85	221	23	28	51

Шевченківський округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Городские поселения			Сельское население		
	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	4337	5042	9379	2788	3087	5875	1549	1955	3504
Українці	514859	564267	1079126	38232	40324	78556	476627	523943	1000570
Білоруси	360	304	664	185	106	291	175	198	373
Поляки	685	967	1652	322	464	786	363	503	866
Чехи і словаки	85	45	130	43	23	66	42	22	64
Латиши	65	55	120	33	16	49	32	39	71
Німці	129	192	321	79	104	183	50	88	138
Молдавани	75	95	170	23	21	44	52	74	126
Євреї	20402	23864	44266	16215	19212	35427	4187	4652	8839
Інші									
Всього громадян СРСР	541930	595853	1137783	58057	63460	121517	483873	532393	1016266
Іноземці	190	89	279	80	38	118	110	51	161

Кременчуцький округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Міські поселення			Сільські поселення		
	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	11575	12162	23737	4313	4015	8328	7262	8147	15409
Українці	348569	376094	724663	20491	21679	42170	328078	354415	682493
Білоруси	296	239	535	111	62	173	185	177	362
Поляки	375	393	768	217	215	432	158	178	336
Латиши	69	55	124	43	30	73	26	25	51
Німці	130	160	290	82	93	175	48	67	115
Молдавани	1073	1065	2138	13	5	18	1060	1060	2120
Євреї	17415	20683	38098	16347	19610	35957	1068	1073	2141
Цигани	187	191	378	16	9	25	171	182	353
Інші									
Всього громадян СРСР	380178	411377	791555	41855	45835	87690	338323	365542	703865
Іноземці	183	93	276	92	44	136	91	49	140

Лубенський округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Міські поселення			Сільські поселення		
	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	2491	2676	5167	1275	1438	2713	1216	1238	2454
Українці	268876	282124	551000	16514	17905	34419	252362	264219	516581
Білоруси	242	212	454	99	71	170	143	141	284
Поляки	170	221	391	85	106	191	85	115	200
Німці	92	106	198	52	54	106	40	52	92
Євреї	4856	5419	10275	4449	5028	9477	407	391	798
Цигани	141	174	315	57	62	119	84	112	196
Інші									
Всього громадян СРСР	277285	291300	568585	22669	24743	47412	254616	266557	521173
Іноземці	143	97	240	37	16	53	106	81	187

Прилуцький округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Міські поселення			Сільські поселення		
	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	2376	2320	4696	771	790	1561	1605	1530	3135
Українці	237251	250797	488048	12510	14295	26805	224741	236502	461243
Білоруси	261	201	462	56	42	98	205	159	364
Поляки	228	231	459	69	75	144	159	156	315
Латиші	33	26	59	15	5	20	18	21	39
Німці	56	73	129	23	35	58	33	38	71
Євреї	7104	7971	15075	6008	6905	12913	1096	1066	2162
Татари	54	44	98	6	4	10	48	40	88
Цигани	129	156	285	43	50	93	86	106	192
Інші									
Загалом громадян СРСР	247757	262055	509812	19589	22263	41852	228168	239792	467960
Іноземці	165	87	252	44	37	81	121	50	171

Роменський округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Міські поселення			Сільські поселення		
	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	2508	2697	5205	1217	1301	2518	1291	1396	2687

Українці	250459	263538	513997	14917	15625	30542	235542	247913	483455
Білоруси	493	522	1015	307	316	623	186	206	392
Поляки	215	307	522	124	190	314	91	117	208
Литовці	45	55	100	25	36	61	20	19	39
Німці	385	381	766	30	33	63	355	348	703
Євреї	6276	7330	13606	5718	6734	12452	558	596	1154
Цигани	196	185	381	20	13	33	176	172	348
Інші									
Загалом громадян СРСР	260866	275267	536133	22450	24310	46760	238416	250957	489373
Іноземці	112	60	172	42	34	76	70	26	96

Зінов'євський округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Міські поселення			Сільські поселення		
	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	32868	35864	68732	9124	10416	19540	23744	25448	49192
Українці	307035	330551	637586	36737	38914	75651	270298	291637	561935
Білоруси	1034	957	1991	111	55	166	923	902	1825
Поляки	873	821	1694	481	426	907	392	395	787
Латиші	141	58	199	61	19	80	80	39	119
Німці	1201	1275	2476	196	235	431	1005	1040	2045
Молдовани	11386	11628	23014	873	811	1684	10513	10817	21330
Євреї	15106	17671	32777	11726	13920	25646	3380	3751	7131
Татари	136	10	146	126	9	135	10	1	11
Цигани	126	120	246	16	6	22	110	114	224
Інші									
Загалом громадян СРСР	370511	399488	769999	59738	65012	124750	310773	334476	645249
Іноземці	220	79	299	82	40	122	138	39	177

Зінов'євський округ – міські поселення

Національність	Чисельність								
	Всі міські поселення			м. Зінов'євск			Інші міські поселення		
	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	9124	10416	19540	7733	8855	16588	1391	1561	2952
Українці	36737	38914	75651	14934	14671	29605	21803	24243	46046
Білоруси	111	55	166	83	41	124	28	14	42
Поляки	481	426	907	382	322	704	99	104	203

Латиші	61	19	80	49	12	61	12	7	19
Німці	196	235	431	150	179	329	46	56	102
Молдовани	873	811	1684	66	61	127	807	750	1557
Євреї	11726	13920	25646	8342	10016	18358	3384	3904	7288
Татари	126	9	135	111	3	114	15	6	21
Інші									
Загалом громадян СРСР	59738	65012	124750	32081	34303	66384	27657	30709	58366
Іноземці	82	40	122	55	28	83	27	12	39

Дніпропетровський округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Міські поселення			Сільські поселення		
	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	62790	60983	123773	46655	45163	91818	16135	15820	31955
Українці	509381	548032	1057413	70161	75445	145606	439220	472587	911807
Білоруси	6642	4945	11587	4078	2482	6560	2564	2463	5027
Поляки	3593	3691	7284	3291	3394	6685	302	297	599
Чехи і словаки	92	85	177	76	72	148	16	13	29
Болгари	233	67	300	163	46	209	70	21	91
Латиші	528	330	858	489	293	782	39	37	76
Литовці	371	324	695	323	270	593	48	54	102
Німці	6079	6737	12816	1156	1339	2495	4923	5398	10321
Молдовани	515	466	981	96	53	149	419	413	832
Греки	235	138	373	205	118	323	30	20	50
Євреї	34185	38534	72719	33395	37801	71196	790	733	1523
Караїми	62	93	155	59	89	148	3	4	7
Ести	71	45	116	64	40	104	7	5	12
Татари	333	216	549	258	142	400	75	74	149
Цигани	334	344	678	105	117	222	229	227	456
Вірмени	132	98	230	121	92	213	11	6	17
Інші									
Загалом громадян СРСР	626190	665668	1291858	161043	167256	328299	465147	498412	963559
Іноземці	640	330	970	480	261	741	160	69	229

Дніпропетровський округ – міські поселення

Національність	Чисельність
----------------	-------------

	Всі міські поселення			м. Днепропетровск			Інші міські поселення		
	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	46655	45163	91818	37068	36350	73418	9587	8813	18400
Українці	70161	75445	145606	40047	43701	83748	30114	31744	61858
Білоруси	4078	2482	6560	2684	1654	4338	1394	828	2222
Поляки	3291	3394	6685	2025	2085	4110	1266	1309	2575
Чехи и словаки	76	72	148	48	50	98	28	22	50
Болгари	163	46	209	140	40	180	23	6	29
Латиші	489	293	782	403	241	644	86	52	138
Литовці	323	270	593	258	213	471	65	57	122
Німці	1156	1339	2495	776	918	1694	380	421	801
Молдовани	96	53	149	57	14	71	39	39	78
Греки	205	118	323	151	85	236	54	33	87
Євреї	33395	37801	71196	29076	32967	62043	4319	4834	9153
Татари	258	142	400	217	122	339	41	20	61
Цигани	105	117	222	15	14	29	90	103	193
Вірмени	121	92	213	109	81	190	12	11	23
Інші									
Загалом громадян СРСР	161043	167256	328299	113448	118888	232336	47595	48368	95963
Іноземці	480	261	741	392	197	589	88	64	152

Криворізький округ

Національність	Чисельність								
	Все населення			Міські поселення			Сільські поселення		
	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі	Чоло-віки	Жінки	Обидві статі
Росіяни	15786	14880	30666	5279	4352	9631	10507	10528	21035
Українці	237718	258962	496680	24618	26380	50998	213100	232582	445682
Білоруси	1738	1367	3105	289	106	395	1449	1261	2710
Поляки	550	531	1081	219	207	426	331	324	655
Латиші	83	31	114	45	11	56	38	20	58
Німці	4914	5245	10159	169	224	393	4745	5021	9766
Євреї	10331	11130	21461	4425	5004	9429	5906	6126	12032
Татари	125	97	222	51	43	94	74	54	128
Цигани	171	151	322	0	1	1	171	150	321
Інші									
Загалом громадян СРСР	271929	292807	564736	35267	36438	71705	236662	256369	493031
Іноземці	190	86	276	91	45	136	99	41	140

Складено автором за: [234].

Додаток К

Роздрібні ціни у Катеринославі на 14 вересня 1928 р.

Найменування товарів	Одиниці виміру	Кооперація		Приватна торгівля	
		від руб.-коп.	до руб.-коп.	від руб.-коп.	до руб.-коп.
Хліб пшеничний 80%	кг	0-15
Крупа перлова № 1	кг	0-20	-
Крупа гречана ядриця	кг	0-18	-
Крупа манна	кг	-	-
Пшено	кг	0-15	...	0-25	0-30
макарони	кг	-	...	0-42	-
Рис марки «Р»	кг	0-50	-	-	-
Олія соняшкова	кг	0-47	...	-	-
Масло коров'яче 1 с	кг	2-55	...	2-55	3-00
молоко	літр	0-15	...	0-50	
Сир голандський 1 с	кг	1-62	...	1-75	
Яйця	10 шт.	0-43	...	0-43	0-45
Яловича 1 с	кг	0-55	...	0-55	
Сало свине солоне 1 с	кг	1-25	...	1- 50	1-75
Оселедець петровський пузанок	кг	0-31	0-33
Цибуля столова	кг	0-09	...	0-15	...
Картопля	кг	0-06	...	0-12	...
Черевики механічні російського Хромтресту	пара	9-35
Черевики механічні російського кустарні	пара	9-80	...	11-00	12-00
Чоботи чоловічі юхтові	пара	15-90	16-00	16-88	18.00

Складено за: [369, с. 4].

Додаток Л

**Баланс наявності і потреби в хлібі на
Середньому Подніпров'ї та УСРР в цілому
в 1921–1922 рр.,**

тис. пудів

Губернії УСРР	Валовой збір головних видів хліба	Потреби сільськогосподарського населення	Надлишок	Нестача	Прод-податок	Баланс
Катеринославська	41002,1	38212,2	2 2790,9	–	2905,0	-714,1
Київська	107257,5	72088,7	35168,8	–	11363,0	23805,8
Кременчуцька	44805,9	38608,9	6197,0	–	4499,0	1698
Миколаївська	19493,8	30871,5	–	11377,7	1154,0	10223,7
Запорізька	26626,2	36180,4	–	9554,2	2571,0	6983,2
Полтавська	89819,0	54626,7	35192,3	–	13404,0	21788,3
Разом по Україні	655006,	6565661,	0120149,0	30803,4	77867,0	11478,6

Складено автором за: [556].

Додаток М

Територія УСРР у 1923 р.

Джерело: [443]